

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

МУСИҚА ТАЪЛИМИ

**Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик
қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик
маҳорати асослари**

МОДУЛИ БЎЙИЧА

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

ТОШКЕНТ-2021

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи: сан.ф.н., доц. Қ.Б.Панжиев

Такризчи: PhD доктори Франк Лапер - Pontar de Parij №10 университети (Париж).

Ўқув-услубий мажмуа ТДПУ Кенгашининг 2020 йил 27 августдаги 1/3.6- сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	13
III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	28
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	161
V. ГЛОССАРИЙ.....	184
VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	190

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Мустақиллик йиллари том маънода Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти истиқболини белгилаш, жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари сафидан муносиб ўрин эгаллашга интилиш йўлидаги кенг кўламли ислохотларни амалга ошириш билан кечмоқда. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тажрибаларини ўрганиш, маҳаллий шарт-шароит, иқтисодий ва интеллектуал ресурсларни инобатга олган ҳолда жамият ҳаётининг барча соҳаларида туб ислохотларнинг амалга оширилаётганлиги янгидан-янги ютуқларга эришишни таъминламоқда. Турли соҳаларда йўлга қўйилаётган халқаро ҳамкорлик гарчи ўз самарасини бераётган бўлса-да, бироқ, миллий мустақилликни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлаш, эришилган ютуқларни бойитиш, мавжуд камчиликларни тезкор бартараф этиш жамият аъзоларидан алоҳида фидокорлик, жонбозлик, шижоат ва қатъият кўрсатишни талаб этмоқда.

Илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технология соҳаларининг мавжуд тараққиёти замонавий жамият қиёфасини белгилаб бермоқда. Замонавий жамиятнинг энг муҳим характерли жиҳати унинг барча соҳаларида глобаллашувнинг кўзга ташланаётганлигидир. Глобаллашув ўз-ўзидан тезкор ҳаракатланиш, зарур ахборотларни зудлик билан қўлга киритиш, уларни қайта ишлаш ва амалиётга самарали татбиқ қилишни тақозо этади. Бу тарзда ҳаракатланиш имкониятига ўз соҳасининг билимдони бўлган, касбий малакаларни юқори даражада эгаллай олган, бой тажриба ва маҳоратга эга кадрларгина эга бўладилар. Шундай экан, олий таълим муассасалар (ОТМ)ида кадрларни тайёрлаш жараёнида даврнинг мазкур талабини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир.

Олий таълим муассасалари педагоглари қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курсларида Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва ривожлантириш стратегиялари ўқитувчиларининг интеллектуал салоҳиятини ошириш, педагогларда касбий компетентлик сифатлари ва креатив қобилият моҳияти билан яқиндан таништириш муҳим аҳамиятга эга. Малака ошириш тизимида “Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари” ўқув модулининг ўқитилаётганлиги педагог кадрларни халқимизнинг миллий муסיқа санъати дурдоналари бўлган аҳолининг ижтимоий ҳаёти билан боғланиб кетган этномуסיқа тарихи, жанрлари, ижрочилик маҳорати асосларидан хабардор бўлишлари, таълим амалиётида талаба-ёшларни миллий муסיқа анъаналари асосида ўқитиш, тарбиялаш,

компетентлик сифатлари ва креативлик қобилиятини изчил ривожлантириб бориш кўникма-малакаларини ҳосил қилиш учун шароит яратиб қолмай, касбий фаолиятда улардан самарали фойдаланиш борасидаги малакаларининг мустаҳкамланишини ҳам таъминлайди.

Айни вақтда “Муסיқашунослик, этномусиқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари” модули олий таълим педагогларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш курсларида тингловчилар томонидан ўзлаштирилаётган касбий билим, кўникма, малака ва компетентлик сифатларини янада ривожлантириш, кенг кўламли илмий-тадқиқотларни олиб бориш, кучли рақобат мавжуд бўлган меҳнат бозорида ўз ўринларини сақлаб қолишларига ёрдам беради.

Ўқув модули доирасида тингловчилар Муסיқашунослик, этномусиқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асосларини, ижрочилик мактабалари, ижрочилик хусусиятлари, анъаналари ва уларнинг мазмун моҳияти, назарий асослари, шакл, тембр, чолғу ижрочилиги воситалари билан танишади, касбий фаолиятда мақсадли қўллаш малакаларига эга бўлади, таълим жараёнини ташкил этишда миллий муסיқа мероси қатламларидан фойдаланган ҳолда ташкил этади ва талабаларда ушбу тажрибаларни янада бойитади. Шунингдек, тингловчилар ўзбек миллий муסיқа санъати тарахи, такомиллашув ва ривожланув жараёнлари, даврлари, босқичларидан хабардор бўлади, ўзбек халқ муסיқа ижоди, анъанавий хонандалик, мақом санъати, муסיқашунослик, этномусиқашунослик, ижрочилик тарихи ва мактаблари каби бир қатор муаллифлик дастурларини ишлаб чиқиш малакаларини муваффақиятли ўзлаштиради. Бу эса ўз навбатида ўқитиш жараёнида тингловчиларнинг фаолликларини таъминлаш, таълим сифатини яхшилаш, самарадорликни оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Муסיқашунослик, этномусиқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари” **модулининг мақсади:** таълим тизимининг ислоҳ қилиниши туфайли унинг мазмунини тубдан янгилашга ва таълим жараёнини замонавий талаблар даражасида ташкил қилиш ҳамда сифат самарадорлигини кўтариш зарур бўлиб қолди.

“Муסיқашунослик, этномусиқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари” фанларини ўқитишда билим заҳираларини яратиш жаҳон амалиёти савиясида ташкил этиш, кадрлар тайёрлашда муסיқашунослик, этномусиқашунослик қонуниятлари, чолғу ва хонандалик ижрочилик маҳорати асослари, мактабларидан кенг фойдаланиш кўникмаларини такомиллаштириш, педагогик таълим олувчи шахсда

мустақил фикрловчи, билимларни мустақил равишда кидирувчи, ахборотлар тўпловчи ва улардан фойдалана олувчи мутахассисларнинг касбий тайёргарлигини орттириш, педагогик тафаккурини кенгайтириш каби зарур назарий ва амалий билим, малака ва кўникмаларини тингловчиларда шакллантириш лозим бўлади.

“Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари” **модулининг вазифалари:**

- Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари фан ютуқларини амалиётга тадбиқ эта олиши, муаммони ечишга ижодий ёндашиши;
- мутахассислигининг илмий муаммоларини ечишда мустақил қарорлар қабул қила олиши ҳамда ундан касбий фаолиятида фойдалана билиши;
- фазовий, образли-сиймоли, мантиқий тасаввур ва тафаккурни ривожлантириши;
- мустақиллик, ташаббускорлик, меҳнатсеварлик ва бошқа хислатларга эга бўлиши;
- илмий тадқиқот натижаларидан фойдаланиш бўйича амалий тавсиялар ва ҳисоботлар тузиши;
- илмий асосларда илмий жамоани бошқара олиши ва методларини эгаллаши лозим.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида **ТИНГЛОВЧИ:**

“Машғулот турлари (лекция, амалий машғулотлар ва бошқалар) ни ўтказиш ва назорат қилишнинг фаол шаклларини”, “ўқув жараёнини ташкил этиш, таълим олувчиларнинг диққатини жалб қилиш ва машғулот самарадорлигини тўла ошириш методларини”, “талабалар билимини, кўникма ва малакасини назорат қилиш ва баҳолаш тизимини”, “ўқитиш сифати ва кадрларнинг касбий тайёргарлигига таъсир этувчи факторларни”, “педагогик мулоқот асосларини”, “илмий тадқиқот ишининг асосий тушунчалари ва методларини” кабиларга оид **билимларга эга бўлиши;**

“Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари” фанини ўқитишда ўқув ва билим олиш фаолиятини оширишни ташкил этиш, “Муסיқашунослик,

этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари” фанини ўқитишда талаба ва ўқувчиларнинг билими ва мустақил таълимини бошқариш ҳамда назорат қилишнинг ташкилий ва ўқув-методик таъминоти”, “Ўқув-методик тарбия жараёнини лойиҳалаш ва амалга ошириш”, “Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари”дан топшириқлар, тарқатма карточкалар ва моделлар, кўргазмали электрон слайдлар каби ўқитиш воситалари (ўқув-методик матеариллар)ни ишлаб чиқиш”, “Янги педагогик технологиялар, уларни Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари фанини ўқитишда қўллаш кабиларга доир **кўникмаларини эгаллаши;**

- Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари фанини ўқув жараёнини “жонли”, ижодий ташкил этиш;

- Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари фаолиятни ташкил этиш;

- инновацион тафаккур юритиш орқали таълим жараёнида ижодий муҳитни яратиш;

- Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари;

- Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари таълим технологияларини реал амалиёт билан уйғунлаштиришга эришиш;

- Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари ишлаб чиқиш ва оммалаштириш **малакаларини эгаллаши;**

- Муסיқашунослик, этномуסיқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари фаолиятни самарали амалга ошириш;

- таълим жараёнининг муסיқашунослик, этномуסיқашунослик касб этишини таъминлаш;

- инновацион таълим технологиялари (инновацион таълим технологиялари: амалий ўйинлар, муаммоли ўқитиш, интерфаол таълим, модулли-кредит тизими, case study (кейс стади), масофали ўқитиш, маҳорат дарслари, вебинар ва ассесмент технологиялари)га асосланган ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш;

- тингловчиларни изланишли-ижодий фаолиятга йўналтириш **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Муסיқашунослик, этномусиқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари” модулини ўқитиш жараёнида:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерфаол таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Муסיқашунослик, этномусиқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари” модули бўйича машғулотлар ўқув режадаги “Ўзбек халқ муסיқа ижоди”, “Анъанавий хонандалик”, “Мақом санъати”, “”, “Педагогик такт ва техника”, “Муסיқашунослик, этномусиқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари”, “Креатив педагогика асослари” субмодуллари билан узвий алоқадорликда олиб борилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар “Муסיқашунослик, этномусиқашунослик қонуниятлари, ўқитувчининг ижрочилик маҳорати асослари”ни ўзлаштириш, жорий этиш ва амалиётда қўллаш малакалари, педагогик компетентлик сифатлари ва креатив қобилиятга эга бўлади.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Жами аудитория соати	Жумладан	
			назарий	амалий
1.	Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш даврлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.	6	2	4

2.	Этномуסיқашунослик, унинг халқ ижодиётидаги ўрни ва аҳамияти. Ўзбек муסיқасининг таркиб топиш қадриятлари, анъана, қадрият, урф-одат, маросим муסיқаси ва унинг муסיқа ўқитувчиси фаолиятидаги аҳамияти.	4	2	2
3.	Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш даврлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.	4	2	2
4.	Ўзбек муסיқасида ижрочилик мактаблари, чолғу ижрочилиги мактаблари, хонандалик маҳорати асослари, ўқитувчининг муסיқий педагогик маҳорати, унинг ривожланиш босқичлари, аҳамияти, хусусиятлари. Муסיқа ўқитувчининг ижрочилик маҳорати, муסיқий маҳорати асослари.	6	2	4
5.	Муסיқий асарларнинг такомиллашув босқичлари, чолғу ижрочилиги таркиби, жанри, ўзига хос аҳамияти ва тинглаш маданиятини шакллантириш талаби. Ўзбек миллий муסיқа чолғулари ва ижрочилик мактаблари. Хонандалик маҳорати асослари, жанрлари, таснифи ва уларда ижрочилик овоз созлари. Муסיқа ўқитувчисининг чолғу ижрочилиги ва хонандалик маҳоратини ўстириш бўйича амалий тажрибалар.	6	2	4
Жами		26	10	16

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу. Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш даврлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.

Ибтидоий жамиятга оид ижод шакллари ва муסיқа ижодиёти. Муסיқий маданиятнинг ривожланиш жараёнлари. Қорахонийлар даврида муסיқий-маданий ҳаёт (XI-XIII асрлар). Илк давлат тизими даврига оид муסיқий ижод. Қадимги Хоразм муסיқа маданияти

2-мавзу: Этномуסיқашунослик, унинг халқ ижодиётидаги ўрни ва аҳамияти. Ўзбек муסיқасининг таркиб топиш қадриятлари, анъана, қадрият, урф-одат, маросим муסיқаси ва унинг муסיқа ўқитувчиси фаолиятидаги аҳамияти.

Этномуסיқашунослик, унинг халқ ижодиётидаги ўрни ва аҳамияти.

Ўзбек муסיқасининг таркиб топиш қадриятлари, анъана, қадрият, урф-одат, маросим муסיқаси ва унинг муסיқа ўқитувчиси фаолиятидаги аҳамияти.

3-мавзу: Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш даврлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.

Ислом ва муסיқа. Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш даврлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.

4-мавзу. Ўзбек муסיқасида ижрочилик мактаблари, чолғу ижрочилиги мактаблари, хонандалик маҳорати асослари, ўқитувчининг муסיқий педагогик маҳорати, унинг ривожланиш босқичлари, аҳамияти, хусусиятлари. Муסיқа ўқитувчининг ижрочилик маҳорати, муסיқий маҳорати асослари.

Ўзбек муסיқасида ижрочилик мактаблари, чолғу ижрочилиги мактаблари, хонандалик маҳорати асослари, ўқитувчининг муסיқий педагогик маҳорати, унинг ривожланиш босқичлари, аҳамияти, хусусиятлари. Муסיқа ўқитувчининг ижрочилик маҳорати, муסיқий маҳорати асослари.

5-мавзу: Муסיқий асарларнинг такомиллашув босқичлари, чолғу ижрочилиги таркиби, жанри, ўзига хос аҳамияти ва тинглаш маданиятини шакллантириш талаби. Ўзбек миллий муסיқа чолғулари ва ижрочилик мактаблари. Хонандалик маҳорати асослари, жанрлари, таснифи ва уларда ижрочилик овоз созлари. Муסיқа ўқитувчисининг чолғу ижрочилиги ва хонандалик маҳоратини ўстириш бўйича амалий тажрибалар.

Муסיқий асарларнинг такомиллашув босқичлари, чолғу ижрочилиги таркиби, жанри, ўзига хос аҳамияти ва тинглаш маданиятини шакллантириш талаби. Ўзбек миллий муסיқа чолғулари ва ижрочилик мактаблари. Хонандалик маҳорати асослари, жанрлари, таснифи ва уларда ижрочилик овоз созлари. Муסיқа ўқитувчисининг чолғу ижрочилиги ва хонандалик маҳоратини ўстириш бўйича амалий тажрибалар.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш даврлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.

Ибтидоий жамиятга оид ижод шакллари ва муסיқа ижодиёти. Муסיқий маданиятнинг ривожланиш жараёнлари. Қорахонийлар даврида муסיқий-маданий ҳаёт (XI-XIII асрлар). Илк давлат тизими даврига оид муסיқий ижод. Қадимги Хоразм муסיқа маданияти

2-мавзу: Этномуסיқашунослик, унинг халқ ижодиётидаги ўрни ва аҳамияти. Ўзбек муסיқасининг таркиб топиш қадриятлари, анъана, қадрият, урф-одат, маросим муסיқаси ва унинг муסיқа ўқитувчиси фаолиятидаги аҳамияти.

Этномуסיқашунослик, унинг халқ ижодиётидаги ўрни ва аҳамияти.

Ўзбек муסיқасининг таркиб топиш қадриятлари, анъана, қадрият, урф-одат, маросим муסיқаси ва унинг муסיқа ўқитувчиси фаолиятидаги аҳамияти.

3-мавзу: Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш даврлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.

Ислом ва муסיқа. Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш даврлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.

4-мавзу. Ўзбек муסיқасида ижрочилик мактаблари, чолғу ижрочилиги мактаблари, хонандалик маҳорати асослари, ўқитувчининг муסיқий педагогик маҳорати, унинг ривожланиш босқичлари, аҳамияти, хусусиятлари. Муסיқа ўқитувчининг ижрочилик маҳорати, муסיқий маҳорати асослари.

Ўзбек муסיқасида ижрочилик мактаблари, чолғу ижрочилиги мактаблари, хонандалик маҳорати асослари, ўқитувчининг муסיқий педагогик маҳорати, унинг ривожланиш босқичлари, аҳамияти, хусусиятлари. Муסיқа ўқитувчининг ижрочилик маҳорати, муסיқий маҳорати асослари.

5-мавзу: Муסיқий асарларнинг такомиллашув босқичлари, чолғу ижрочилиги таркиби, жанри, ўзига хос аҳамияти ва тинглаш маданиятини шакллантириш талаби. Ўзбек миллий муסיқа чолғулари ва ижрочилик мактаблари. Хонандалик маҳорати асослари, жанрлари, таснифи ва уларда ижрочилик овоз созлари. Муסיқа ўқитувчисининг

чолғу ижрочилиги ва хонандалик маҳоратини ўстириш бўйича амалий тажрибалар.

Муסיқий асарларнинг такомиллашув босқичлари, чолғу ижрочилиги таркиби, жанри, ўзига хос аҳамияти ва тинглаш маданиятини шакллантириш талаби. Ўзбек миллий муסיқа чолғулари ва ижрочилик мактаблари. Хонандалик маҳорати асослари, жанрлари, таснифи ва уларда ижрочилик овоз созлари. Муסיқа ўқитувчисининг чолғу ижрочилиги ва хонандалик маҳоратини ўстириш бўйича амалий тажрибалар.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модуль бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидадан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (қўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда жаҳон таълим майдонига киришга йўналтирилган янги таълим тизими қарор топди. Бу жараён билан бир вақтда педагогик ўқув-тарбия жараёнининг назарияси ва амалиётида сезиларли ўзгаришлар содир бўлмоқда.

Педагогик технология - бу таълим шакллари оптимизациясини ўзига мақсад қилиб олган инсон ва техник ресурслари ва уларнинг ўзаро таъсирини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш жараёнини ташкил этиш, қўллаш ва аниқлашнинг ҳамда билимларни ўзлаштиришнинг услубларидир.

Педагогик технология пайдо бўлгунга қадар таълим тизими доирасида таълим жараёнини етарли самарали лойиҳалаш қондаси ишлаб чиқилмаган. Педагогик технологиянинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда ўқув мақсадларига эришишда ўқув жараёни лойиҳалаштирилади ва амалга оширилади. Технологик ёндашув, энг аввало, юзалиқда эмас, балки режалаштирилган натижа олиш имконини берувчи конструктив, кўрсатмали схемада ўз ифодасини топади.

Мақсадга йўналтирилганлик, жараён натижаларини ташхисли текшириш, таълимни алоҳида ўргатувчи қисмларга бўлиб ташлаш ўқув жараёнининг қирраларини бугунги кунда таълимни қайта ишлаб чиқиш цикли ғоясига бирлаштириш имконини беради. У асосан ўз ичига қуйидагиларни олади.

- таълимда умумий мақсаднинг қўйилиши;
- тузилган умумий мақсаддан аниқ мақсадга ўтиш;
- педагогларнинг билим даражаларини дастлабки баҳолаш;
- бажариладиган ўқув ишларни мажмуаси;
- натижани баҳолаш.

Инновация масаласига алоҳида эътибор беришимизнинг бир неча муҳим сабаблари бор. Биринчидан, биринчи Президентимиз Ислон Каримовнинг Ўзбекистонни мустақилликка олиб чиқиш ва мустақил тараққий топтириш йўли – “ўзбек модели” беҳад катта ва улкан, узоқ муддатли, энг устувор ва оламшумул умуммиллий инновацион лойиҳа ва дастуриламал бўлди. Иккинчидан, инновация, инновацион фаолият ҳамда инновацион тизим Ўзбекистоннинг ўз мустақиллиги учун курашда ва тараққиёт йўли – “ўзбек модели”нинг таркибий қисми йўналишларидан бири сифатида мустақиллик йилларида пайдо бўлди. Учунчидан, маълум бўлганидек, буларнинг ҳар иккаласи – “ўзбек модели” ва инновация ўзаро узвий боғлиқликда дунёга келди. Уларнинг бири иккинчисини мазмунан бойитди, жамиятга таъсирчанлигини оширди. Тўртинчидан, “ўзбек модели” ҳам, инновация ҳам фақат бир буюк мақсадга хизмат қилди ва қилмоқда. Бу Ватан ва миллатни мустақил қилиб, такомиллаштириш, жамият ривожини, илм-фани ва техника тараққиётини тезлаштиришдан иборат бўлди. Буларни тўла тўқисанглаш,

масаланинг мазмуни ва моҳиятини янада чуқурроқ ҳис қилиш учун энг аввало, инновация ҳақида алоҳида тўхталишига эҳтиёж туғилмоқда. Чунки, бу мутлақо янги тушунча ва соҳа бўлиб, ҳали тўла-тўқис англанилганича йўқ.

“Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”да кўрсатилишича, инновация куйидагича мазмун ва тушунчаларга эга: “Инновация (инглизча *innovation* – киритилган янгилик, ихтиро) 1) техника ва технология авлодларини алмаштиришни таъминлаш учун иқтисодиётга сарфланган маблағлар; 2) илмий-техника ютуқлари ва илғор тажрибаларга асосланган техника, технология, бошқариш ва меҳнатни ташкил этиш каби соҳалардаги янгиликлар, шунингдек, уларнинг турли соҳалар ва фаолият доираларида қўлланиши”.

Бу энциклопедик қисқа маълумотда инновацияга умумий таъриф-тавсиф берилган. Асосан табиий фанлар, техника, технология, ишлаб чиқаришларга оид янгиликлар ёки умуман инсоний меҳнат фаолиятлари, янгиланишларига сабабчи бўладиган янгиликлар, янги интеллектуал билим, ғоя, назария ва таълимотлар назарда тутилган.

Инновация тушунчаси ва унинг мазмуни ҳам худди фан методологияси каби кенг – умумий ва тор, хусусий характерга эга.

Методология билан инновация ўртасида ўзаро умумжиҳатлик ва мақсад бирлиги мавжуд. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам инсоний билимлар такомил топиши, ишлаб чиқариш ва жамият тараққиётига хизмат қилади. Шунинг ҳам айтиш керакки, ҳар қандай инновация ва инновацион лойиҳалар амалга оширилиши, ҳаётга тадбиқ этилишида аниқ бир методологик илмий ғоя, таълимот, назария, усул ва тамойилларга амал қилинсагина, улар рўёбга чиқади. Акс ҳолда, у қуруқ, натижасиз ҳаракат бўлиб, қолади. Албатта, ҳар янгилик, яъни инновация остида янги ғоя ва технология ётади. Мана шу ишлаб чиқариш ёки бирор бир фан учун илмий методологик асос яъни йўл кўрсатувчи, даъват этувчи куч-қувват бўлади.

Методологик асос ва усуллар қанчалик илмий ҳақиқатга яқин бўлса, инновацион лойиҳа шунчалик муваффақият ва самара билан яқин топади.

Таълим-тарбия жараёнига инновацион технологияларни киритиш орқали ўқитувчи ўзини янги яратилаётган шароитга тайёрлаши керак бўлади. Тажрибали педагог олимларимиз ўз вақтини республикамизда жамланган бой тажрибаларга суяниб янги технологиялар яратишга, уларга инновацион технологияларни сингдириб, ўзимизнинг замонавий педагогик технологиямизни яратиш устида ҳамжиҳатлик билан илмий ва методик иш олиб боришга сарфлаши мақсадга мувофиқ бўлар эди. Яратилган ўзимизнинг замонавий инновацион педагогик технологиялар асосида “Инновацион мактаб”лар тизимини яратишга ўтиш зарур.

Бундай мактабларда барча предметларни ўқитишда ахборот-коммуникацион технологиялардан фойдаланилади. Шунда “ўқитувчи–ўқувчи” ўрнида “ўқитувчи–компьютер–ўқувчи” тизими ҳосил бўлади.

Таълим-тарбия жараёнига инновацион ёндашиш ўқувчиларда янги тажриба эгаллашга интилишни ривожлантириш, ижодкорлик ва танқидий фикрлаш, келажакка умид билан қараш каби хислатларни тарбиялайди.

Ахборот технологияларининг жадал ривожланиб бораётганлиги ва ўз ортидан янги имкониятлар очиб, таълим муассасалари ўқув жараёнига ҳам янги ёндашув талаб этилишига сабаб бўлаётганлигини гувоҳи бўлмоқдамиз.

Таълим жараёнида ахборот технологияларининг бир қатор дидактик имкониятлари мавжуд. Давримиз талаб эҳтиёжига кўра ахборот технологияларини таълим муассалари ўқув жараёнини системалаштирувчи, боғловчи, амалий ташкилий омил сифатида қаралиши мумкин. Ахборот технологиялари кутубхоналар, ҳужжатлар ва ўқувчиларнинг ижодий ишлари каби ахборотлар жамланмаси, маълумотлар баъзасини тузиш, таълим жараёнини системалаштириш, ўқувчиларнинг амалий ижодий ишларини ташкил қилиш имконини беради.

Бу барча воситаларни ўқувчилар ўқитувчининг назорати остида, дарсда шакллантирган амалий кўникма, малакаларини амалга ошириш имкони беради.

Интернет тармоғи ўқувчиларга жуда кўп имкониятларни яратади. Интернет тармоғига чиқиш орқали назорат ишлари тарқатилиши ва маҳаллий электрон почтадан қабул қилиниши мумкин. Бундай кўринишдаги ишлар дарсда масофавий таълимнинг тармоқ шакллари моделилаштиришга ёрдам беради.

Кундан-кунга масофавий тармоқ курслари ва танловлари оммалашиб бормоқда. Ўқитувчи энди билим ахборотларини етказувчи ягона марказ эмас, компьютер технологияларини қўллаш билан масофавий таълим бериш ва олиш имкониятига эга бўлиб бормоқда.

Талабалар кўпинча Интернет тармоғи орқали ўз-ўзини ўқитиш билан қизиқиб шуғулланмоқдалар, ўз тенгдошлари билан мулоқотда бўладилар, умумий қизиқишларни топадилар. Бундай ишлар тармоқдаги ўзаро муносабатларни шакллантиради, Интернет тармоғи талабага телекоммуникация имкониятларини ҳис қилишни, бошқа мамлакатдаги тенгдошлари билан танишиш ва бирга ишлаш воситасига айланмоқда.

Ахборот технология воситалари талабага ўз тасаввурларини “электрон кўриниш”да намоён этиш ва ўз маҳсулотининг рақобатбардошлигини, ўз ғояларини оммавийлигини текшириш имконини беради. Талабага ҳақиқий қизиқарли ва ўзига хос ресурс яратиш учун у биринчи навбатда, барча маълумотларни ўрганиб чиқиши, унинг талаблари руҳиятининг хусусиятларини сезиши, ресурснинг янгилигини белгилаши ва амалий аҳамиятини англаб етиши зарур. Буларнинг барчаси талабанинг ўз билимдонликларини шакллантиришга, унинг ҳаётдаги амалий йўналишини белгилашга сабаб бўлади.

“Ақлий ҳужум” методи

Ақлий ҳужум усули

Ақлий ҳужум (брейнстроминг - ақллар тўзони) – амалий ёки илмий муаммолар ечиш ғоясини жавобвий юзага келтириш.

Ақлий ҳужум ва масалани ечиш босқичлари

1. Мустақил фикрланг хаёлингизга келган барча ғоя, фикрларни қоғозга ёзинг.
2. Барча ғоя ва фикрларни ёзинг, агар улар такрорланаётган бўлса, махсус белги қўйинг.
3. Ғояларни баҳоланг.
4. Энг мақбул ғоя гуруҳ ғояси сифатида шакллантиради.
5. Барча ёзилган ғоялар гуруҳ муаммосини ечиш
6. Гуруҳнинг умумий жавоби шакллантирилади.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўлларни топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

“SWOT-таҳлил” методи.

S – (strength)

- кучли томонлари

W – (weakness)

- заиф, кучсиз томонлари

O – (opportunity)

- имкониятлари

T – (threat)

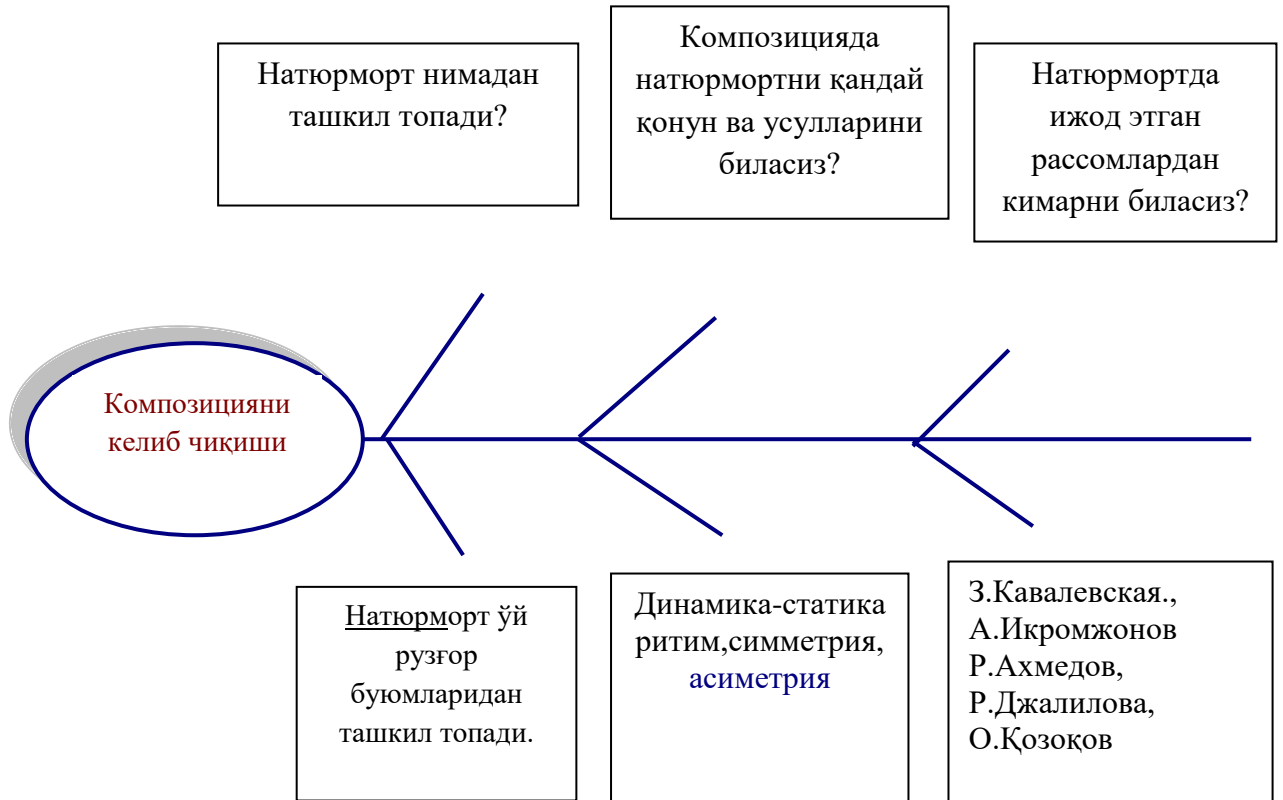
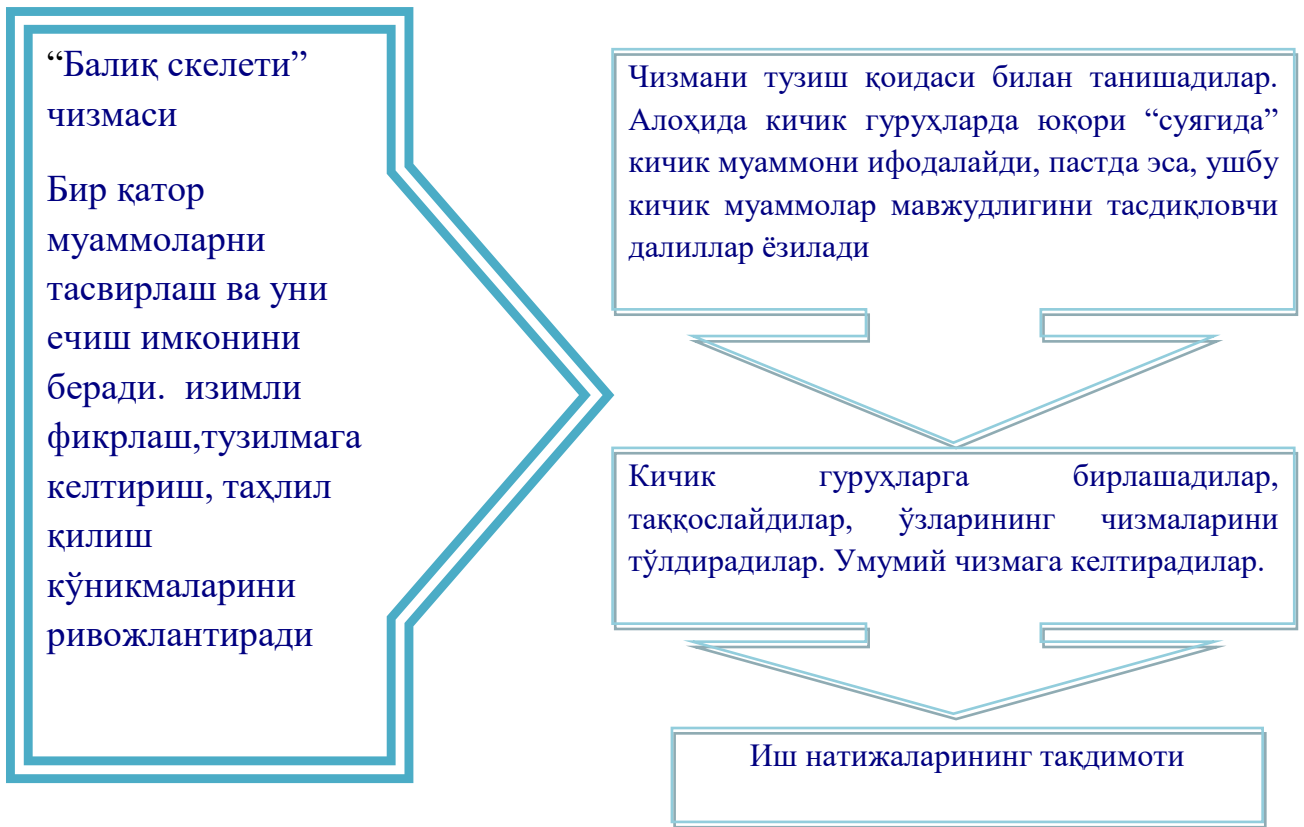
- тўсиқлар

Намуна: Рассом ижодкорлар учун SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S	Рассом ким ? Бадий асар яратувчи.	Рассом бу тинмай изланувчи ижодкор инсон.
W	Умумбашарий аҳамиятга эга бўлган рассомлар.	Замонавий йуналишда ижод этаётган таниқли рассом А.Нуридинов асарларида севги, оила, садоқатлик, тарбия ва жамиятдаги фалсафий тамойиллар асосида ижод этаётган ижодкорлардандир.
O	Рассомлар чизиқлар, шакллар, ранглар, тасвирий санъат воситалари ёрдамида бадий образли асар ярата оладиган инсонлар. (ички)	Улар тасвирий санъат воситалардан, чизиқлар, шакллар, тасвирий санъат воситалари билан тасвир орқали ўз ғоясини, фикрини баён эта оладилар.
T	Тўсиқлар (ташқи)	Рассомларга эркинлик бўлмаса чизиқлар, шакллар, тасвирий санъат воситалари билан ўз асарларида тасвир орқали баён эта олмайдилар.

“Балиқ скелети”

Натюрморт композициясини “Балиқ скелети” чизмаси Бир қатор муаммоларни тасвирлаш ва уни ечиш имконини беради. Тизимли фикрлаш, тузилмага келтириш, таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантиради.

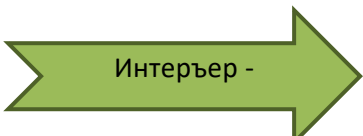
Мисол: “Рассом иждокорлар” мавзусидаги матн.

Биламиз. Билишни истаймиз? Билиб олдик. (БББ)

Биламиз	Билишни истаймиз	Билиб олдик
1. Рассом янги ғояда асар яратадиган инсон.	1. Ҳар бир изланувчи инсонни рассом деб аташ мумкинми?	Илмий амалий изланишларни олиб борувчи, янги усул ва воситаларни қўллай оладиган инсонни рассом деймиз.
2. Рассомлар тасвирий воситалардан, чизиклар шакллар, воситаларни ўз асарларида тасвир орқали баён эта оладиган инсонлар. Маънавий эстетик тарбияловчи	2. Дунёдаги ғоявий композициларни тасвирла оладиган рассомлар қаторига кимларни киритса бўлади.	Р.Аҳмедов тасвирлаган асарлар ҳозирги рассомлар учун амалий методик ўқув жараёнидаги ривожланишида фойдаланилмоқда.
3. Рассомлар асарида инсонларни маънавий-маърифий эстетик тарбияловчи инсонлардир.	3. Рассом бўлиш учун нима қилиш керак?	Ўрал Тансиқбоев манзараларини бутун ўзбекистондагина эмас балки европа давлатларида ҳам мароқ билан томоша қиладилар.
4. Рассом бу тинмай изланувчи инсон	4. Иждодий асарларни тасвирлашни паёни борми?	Абдулҳақ Абдуллаев портрет жанрида иждод этган таниқли рассомлардандур.
5. Умумбашарий аҳамиятга эга бўлган	5. Компютерда иждодий асар яратса	Замонавий йуналишда иждод этаётган таниқли рассом А.Нуридинов

рассомлар.	бўладими ?	асарларида севги, оила, садоқатлик, тарбия ва жамиятдаги фалсафий тамойиллар асосида ижод этаётган ижокорлардандир.
б. Ўзбекистонлик рассомлар	б. Ўзбекистонда таниқли методик қўлланмалар, услубий қўлланмалар устида ишлаб келаётган таниқли рассом ва педагоглардан кимларни биласиз?	Ўзбекистонда таниқли методик қўлланмалар, услубий қўлланмалар устида ишлаб келаётган таниқли рассом ва педагоглардан: Р. Хасанов, М. Набиев, Х. Эгамов, Р. Худайберганов, Н.Орипов ва бошқ.

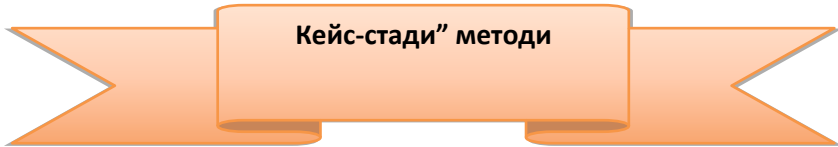
Интерьерда натюрмортни акс этириш

хонани ички кўринишини перспективада акс этирилади. Тасвирий санъат жанрларидан: натюрморт, портрет, тарихий, маиши анимал кўринишларда фон вазифасини ўтайди.

Интерьерда уйни эшик деразаларнинг шакли, ҳажми, девор ва шифт, полни беагаи ва уй жиҳозларининг беагаи тасвири орқали қайси даврга мансублигини билиб олишимиз мумкин. Интерьер - ички меъморий мухит ҳолати орқали хонадон соҳибасининг диди ҳақида ёки завод цехнинг жиҳозланишига қараб илмий, тараққиёт ҳолати ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Интерьерда натюрмортни перспективада акс этириш, тасвирлаш жараёнлари кўрсатилган.

Интерьер, композицияси мавзусидатасвирий санъат ўқитишнинг замонавий технологиясини қўллаш.

«**Кейс-стади**» - англизча сўз бўлиб, («саце» – аниқ вазият, ҳодиса, «ctadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни камраб олади: Ким? (Who), Қачон? (When), Қаерда? (Where), Нима учун? (Why), Қандай? Қанақа? (How), Нима-натижа? (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиха тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

“Инсерт” методи.

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

➤ ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;

➤ “Тасвирий санъат” бўйича янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намоён этилади;

➤ таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, рангтасвир бўйича ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда тингловчилар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

➤

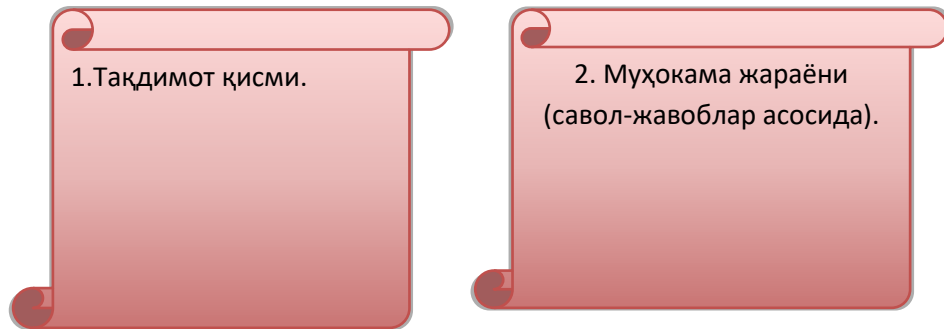
Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар профессор - ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

“Брифинг” - (инг. Briefing - қисқа) Рангтасвир бўйича бирор – бир масала ёки саволнинг муҳокамасига бағишланган қисқа пресс - конференция.

Ўтказиш босқичлари:

Брифинглардан тренинг якунларини таҳлил қилишда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, бирор бир асарни чизишдан олдин бир шакл сифатида олдин чизилган биор асар масалан: “Монализа” портретини олайлик тингловчилар билан бирга шу асар қачон ва ким томонидан яратилганлиги муҳокама қилинади ва бошқа рассомларни чизган портретитаҳлил қилинади. Талабалар ёки тингловчилар томонидан яратилган янги асар тақдимоти ўтказилади.

“Портфолио” методи.

“Портфолио” – (итал. Portfolio - портфель, ингл. ҳужжатлар учун папка) таълимий ва касбий фаолият натижаларини аутентик баҳолашга хизмат қилувчи замонавий таълим технологияларидан ҳисобланади. Портфолио мутахассиснинг сараланган ўқув-методик ишлари, касбий ютуқлари йиғиндиси сифатида акс этади. Жумладан, ҳар бир тингловчиларнинг модул юзасидан ўзлаштириш натижасини электрон портфолиолар орқали текшириш мумкин бўлади. Олий таълим муассасаларида портфолионинг қуйидаги турлари мавжуд:

Фаолият тури	Иш шакли	
	Индивидуал	Гуруҳий
Таълимий фаолият	Талабалар портфолиоси, битирувчи, докторант, тингловчи портфолиоси ва	Талабалар гуруҳи, тингловчилар гуруҳи портфолиоси ва бошқ.

	бошқ.	
Педагогик фаолият	Ўқитувчи портфолиоси, раҳбар ходим портфолиоси	Кафедра, факультет, марказ, ОТМ портфолиоси ва бошқ.

Ҳар бир тингловчи курс мобайнида ўзининг шахсий портфолиосини киритиб борадилар.

Ўқитишнинг тўрт поғонали усули

Бу усул АҚШ да пайдо бўлиб саноат корхоналарида конвеерли ишлаб чиқариш кўпайган сари шундай ўргатиш усуллари зарур бўлиб қолдики, ишчилар бир хилда қайтариладиган қўл кўникмаларини иложи борича тез ва мукамал равишда ўрганиб олишлари керак эди.

Бу усулда амалий кўникмаларни ўзлаштириш жараёни 4 поғона доирасида кечади. Бу поғоналарнинг номи: «Тушунтириш», «Нима қилиш кераклигини кўрсатиб бериш», «Кўрсатилган тарзда қайтариш», «Машқ қилиш». Яъни амалиёт ўқитувчиси талабаларга аввал кичикроқ бир иш босқичини тушунтириб беради, кейин нима қилиш кераклигини қилиб кўрсатади. Сўнг талаба шу иш босқичини кўрсатилган тарзда қайтариши (имитация қилиши) керак. Талаба қайтариб қилаётган пайтида амалиёт ўқитувчиси хатоларини тўғрилаб туради (мақтайди ёки танқид қилади).

Ундай кейин эса шу иш босқичи машқ тарзида талаба уни мукамал ўзлаштиргунича кўп маротаба қайтарилади.

Бу усул психологияда асосланган бўлиб, бихевиоризм (яъни инсон ўзини тута олишига оид) назариялардан олинган.

Тўрт поғона усули доирасидаги ҳаракатлар

4 поғона деб қуйидаги поғоналар аталади. Улар давомида бир амалиёт ўқитувчиси бир талаба ҳаракат қилади:

1-поғона: Амалиёт ўқитувчиси нима қилиш кераклигини тушунтиради. У талабаларга маълум бир иш босқичи ёки бир кўникмани қўллаш учун керакли барча маълумотларни беради. Талабалар эса амалиёт ўқитувчиси оғзаки тушунтиришларини тинглашади.

2-поғона: Амалиёт ўқитувчиси тушунтирилган иш босқичи қандай қилиниши кераклигини қилиб кўрсатади, талабалар эса қараб туришади. Одатда амалиёт ўқитувчиси нима қилаётгани ҳақида талабаларга изоҳлар бериб боради. Яъни бу ерда демонстрация (намойиш этиш) тушунчаси ҳам ишлатилиши мумкин.

3-поғона: Амалиёт ўқитувчиси кўрсатиб берган иш босқичини кўрсатилган тарзда қайтарадилар. Амалиёт ўқитувчиси улар қилаётган иш юзасидан ўз фикрини билдириб, хатоларни тўғрилаб туради.

4-поғона: Ҳар бир талаба иш босқичини кўрсатилган тарзда қайтариб, кўрганидан ва иш босқичини тўғри бажариш бўйича амалиёт ўқитувчисининг изоҳларни тушунганидан кейин, бу иш босқичи кўп маротаба машқ қилинади ва кераклигича, яъни мақбул натижага эришилмагунича такрорланади.

Бундан кейин амалиёт ўқитувчиси кейинги иш босқичига ўтади. Бу босқич ҳам 4 поғонадан иборат.

Бу 4 поғона усулининг асосий белгиси шуки :

- амалиёт ўқитувчиси томонидан бошқарилган назарий ва амалий маълумот бериш даврлари (фазалари) энг бошида туради сўнг эса талабаларнинг ҳаракатлари билан алмашинади;
- талабаларнинг ҳаракатлари амалиёт ўқитувчиси кўрсатиб берган ҳаракатлар доираси билан чекланган;
- талабалар индивидуал ўрганишга (ўзлаштиришга) йўналтириладилар лекин мустақил фикрлашга ҳақлари йўқ;
- иш ташкиллаштириши (иш тартиби) одатда ҳеч қандай янгича ёндашувларга йўл қўймайди.

Йўналтирувчи матн усули

Йўналтирувчи матн усули ўтган асрнинг 70 йилларида Германияда, «Daimler Benz» корхонасининг Гаггенау шаҳридаги (Daimler Benz AG (Gaggenau) ўқув устахонаси томонидан ишлаб чиқарилган. Бу усул товуш ва тасвири презентациялар билан жиҳозланган мустақил ўрганиш дастурлари шаклидаги лойиҳавий касб-хунар таълимига қўшимча сифатида ишлаб чиқарилган.

Бошланғич шаклида бу усул касб-хунар таълими амалиётчилари томонидан ишлаб чиқарилган, кейинчалик эса назарий жиҳатдан

асосланиб илмий асосда такомиллаштирилиб олий таълимда қўлланила бошланган. Йўналтирувчи матн усулида қуйидаги 6 босқич фарқланади; улар доирасимон ҳаракатда алмашишади:

- маълумот йиғиш;
- режалаштириш;
- қарор қабул қилиш;
- амалга ошириш;
- текшириш;
- хулоса чиқариш.

Йўналтирувчи матн усули босқичлари

Бу босқичлар ҳаммаси талаба томонидан амалга оширилади. Бу усулни ишлаб чиқарилишига сабаб лойиҳалар устида иш билан боғлиқ ташкилий муаммолар эди, чунки ўқувчилар ҳар хил тезликда ишлашлари туфайли бутун гуруҳ учун инструктаж ўтказишга қулай вақтни топиш қийин эди. Бир

талаба ҳаммадан тез ишлаб янги кўникмани ўрганишга тайёр бўлган бўлса, секинроқ ишлаган талабалар учун эса янги инструктажнинг фойдаси жуда кам эди. Қайтага янги инструктаж уларнинг ишларига халал бергандай ёки кераги йўқ тўхталиш каби туюлар эди. Яъни талабалар қизиқиши (мотивацияси) қисман барбод қилинади.

Йўналтирувчи матнлар ёрдами билан мустақил инструктаж имконияти пайдо бўлди ва ҳар бир талаба айнан унга янги кўникма учун билимлар керак бўлган пайтда шу билимларни олиши мумкин бўлди.

Энг биринчи йўналтирувчи матнлар - бу асли оғзаки равишда ўтказиладиган инструктажларнинг ёзма шакли эди. Лекин барибир барча махсус маълумотлар талабаларга иложи борица оғзаки берилар эди.

Бугунги кунда эса йўналтирувчи матнлар шундай тузилганки талабалар йўналтирувчи саволлар ёрдамида ўзлари керакли маълумотларни (китоб, жадвал, инструкция, видеокассеталар ёки компьютер дискларидан олиб) ишлаб чиқаришни ўрганишади.

Натижада ҳозир янги бир ўргатиш усули ва янги бир ўрганишни ташкиллаштириш тарзи вужудга келди. Унинг асосий белгиси - бу ўқувчи кўпроқ мустақил равишда ўрганишидир; амалиёт ўқитувчиси эса заифроқ талабалар билан кўпроқ шуғулланиши мумкин бўлиб қолди. Талабаларнинг мустақил ишлаши эса ўз навбатида кўшимча фойда келтирмоқда: юқорироқ кўникма ва қобилиятлар соҳасида яъни биргаликда мулоқотда бўлиш, биргаликда режа тузиш, қарор қабул қилиш ҳамда ўз ишини текшириш каби қобилиятлар ривожланади.

Командада (биргаликда) ишлаш орқали муайян ижтимоий компетенциялар ривож топади ва уларга мўлжалланган мақсадлар ҳам белгиланиши мумкин бўлади. Кўриб турибмизки, вақт ўтган сари йўналтирувчи матн усули қўлланишининг маъноси ўзгарди чунки бугунги кунга келиб бу усул айнан ўша «пойдевор квалификациялар» деб аталган қобилиятларни ривожлантириш мақсадида қўлланади. Бу тушунчани Германияда таълимот мунозарасига меҳнат бозори тадқиқотчиси Д. Мертенс киритган. У бу тушунча билан асосан услубий компетенцияларни (яъни фикрлаш, ташкиллаштириш ва режалаштириш усулларини) атаган.

Ҳозирги кунда эса бу тушунча билан шундай қобилиятлар кўникма ва ўзини тутиш тарзлари аталадики, улар айнан шу касб-ҳунарга оид квалификациялардан ташқари ва уларга кўшимча сифатида барча бошқа касб-ҳунарларда керак бўладиган ҳатти-ҳаракатларни билдиради.

4 поғона усули билан солиштирадиган бўлсак бу усулда амалиёт ўқитувчисининг фаолияти кўпроқ дарсдан олдин ва дарсдан кейин қилинадиган ишлардан иборат. Лекин бевосита инструктаж жараёнида қилинадиган ишлар эмас; ўқувчилар эса қайтага барча даврларда (фазаларда) мустақил ишлашади.

III. НАЗАРИЙ МАНҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-мавзу. Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш давлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.

Режа:

1. Ибтидоий жамиятга оид ижод шакллари ва муסיқа ижодиёти
2. Муסיқий маданиятнинг ривожланиш жараёнлари
3. Қорахонийлар даврида муסיқий-маданий ҳаёт (XI-XIII асрлар)
4. Илк давлат тизими даврига оид муסיқий ижод
5. Қадимги Хоразм муסיқа маданияти

Таянч иборалар: ибтидоий жамият, муסיқа чолғулари, дунё, муסיқашунослик, илк чолғу, Марказий Осиё.

Ибтидоий жамиятга оид ижод шакллари ва муסיқа ижодиёти

Ибтидоий давр одамларининг ҳаёт шарт-шароитлари ҳамда диний қараш, эътиқод ва маросимларининг юзага келишида тарихий жараёнларнинг ўрни ва аҳамияти жуда катта. Даврлар ўтиши билан ибтидоий одамларнинг турли топиниш ва эътиқодлар билан боғлиқ бўлган маросимларнинг юзага келиши, уларнинг бадий-ижровий хусусиятлари ўзига хос тарзда шаклланганлигини кўриш мумкин. Буларнинг овоз ва қадимги чолғулар воситасида “оммавий ўйин” ва “яккахонлик” шаклларида намоён бўлишида шубҳасиз меҳнатнинг ўрни ва аҳамияти жуда катта эканлигини археологик топилмалар ва ёдгорликлар гувоҳлик беради. Мазкур ижровий шаклларнинг муסיқий жиҳатлари ҳамда бирламчи жанр андозалари (нутқдош оҳанглар, ўйин-рақс усуллари, дарак берувчи иборалар ва б.)нинг қарор топиши ибтидоий одамлар орасида мулоқот, сўзлашув санъатини ривожланиши тўғрисида берди. Муסיқа чолғуларининг илк шакл ва турлари юзага кела бошлади. Ибтидоий давр одамлари томонидан тайёрланган дастлабки “муסיқа чолғулари” қадимги давр маросимларда ҳамда турмуш юмушларида муסיқа қуролларининг бажарган вазифалар “дарак берувчи”, “ўхшатма”, “жоду” ва оммавий ўйин маросимларида усул берадиган муסיқа қуроллари ва бошқаларни кенг ривожланганлигини кўришимиз мумкин. Албатта, бу жараёнлар мамлакатимиздаги тарихий ёдгорликларни сақланиб қолганлиги кейинги ўрганишлар натижасида жуда кўп қимматли маълумотларни очиб бермоқда. Жумладан, Кушон хонлиги Марказий Осиё халқлари тарихида массагет қабилаларига мансуб тоҳар сулоласидан бирининг номи билан аталган. Хитой манбаларида ёзилишича, Дахя, яъни Бактрияга кўчиб ўтган

массагет (юечжи)лар бешта вассал ҳокимликка бўлинган бўлиб, улардан бири Гуйшуан деб номланган.

Гуйшуан сўзи «кушон» атамасининг хитойча транскриптсияси бўлиб, у ўша давр ёдгорликлари ҳисобланган тангалардаги ёзувлардан маълумдир. Марказий Осиёнинг жануби ва шимолий Афғонистондаги археологик тадқиқотлар Юнон-Бақтрия ва Кушон-Бақтрия маданияти гуллаб яшнаганидан дарак беради. Дастлабки ёдгорликлар Айритом ва Кўҳна Термезда ўтган асрнинг 30-йилларида очилиб, 60-йилларида давом эттирилган. Кейинчалик кўҳна Термез яқинидаги қоратепа буддийлик ибодатхонаси, Фаёзтепа, Холчаён ва Далварзинтепа каби кўҳна шаҳарчалар очилиб, ниҳоят даражада юксак бўлган кушон маданияти бутун дунёга машҳур бўлади.

Кушон давлатига расман асос солган ҳукмдор Кужула Кадфиз тўртта қабилани ўзига бўйсундирди ва уни Кушон беклиги деб эълон қилди. Бу давлатнинг дастлабки ҳукмдори 30 йил подшолик қилди. Кушон хонларининг энг машҳури Канишка ҳисобланади. У (78-123 йиллар) ҳукмронлик қилган даврда Кушон давлати жуда қудратли давлатга айланиб, замонасининг буюк давлатлари Рим, Парфия ва Хитой билан бир қаторда турган. Ҳукмдор давлат пойтахтини ҳам Далварзинтепадан Пешаворга кўчиради.

Канишка ҳукмронлигининг охириги йилларида Кушон давлати жуда катта ҳудудни ўз ичига олган. Унинг чегараси Ғарбда Орол ва Каспий денгиз бўйларигача, жанубда Ҳинд дарёсининг қуйи оқимигача, Шарқда эса Синхцзяннинг Хўтан шаҳридан Ганг бўйларидаги Банорасгача чўзилган.

Будда динига қаттиқ эътиқод қилган подшо ўз давлатида мазкур динни расмий равишда давлат дини сифатида эълон қилади.

Марказий Осиё халқлари ҳаётида бу даврда катта силжишлар бўлди. Яъни, жуда ҳам улкан марказлашган давлат вужудга келди, шаҳарлар сони кўпайди, савдо-сотик алоқалари халқаро даражага кўтарилди. Жонли савдо ҳаёти ва колонизацион фаолият, саводни ва ёзув (хат)ни кенг тарқалишига имкон яратди. II асрга тааллуқли машҳур “сўғд ёзуви”даги намуна айнан Дунхуан (Шарқий Туркистон)дан топилган бўлиб, у Самарқандда истиқомат қилувчи онанинг Друан (Дунхуан)да яшовчи қизига йўллаган хатида яққол исботини топган.

Бу хат ўша давр Марказий Осиё халқларининг юқори даражадаги маданий ҳаёти, жумладан, аёлларнинг саводлилиги ва мустақиллигидан далолат беради. Бу даврда кушон ёзуви ҳам пайдо бўлиб, у юнон алифбосига асосланган эди. Мазкур ёзувни ўша даврнинг тангалари, муҳрлари ва турли буюмларида учратиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, бир неча ёзув тизимининг

мавжуд бўлгани (оромий, суғдий, хораз каби аждодларимиз асрлар давомида муסיқанинг қудратига таъсинлар ўқиганлар, ўз муносабатларида, меҳнат фаолиятларида, ҳаётда ундан баҳраманд бўлганлар. Эзгу ниятларини амалга оширганлар.

Эндиликда муסיқанинг жозибали, ҳуснокор кўлами, унинг мавқеи янада кенгайди, жамиятда тутган ўрни мустаҳкамланди. Муסיқа мамлакатимизда катта тарбиявий имкониятларга эга бўлган мустақил соҳадир. Ўқув тарбия жараёнида муסיқа ёш авлодга ахлоқий-эстетик тарбия беришнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади, таълим жараёнининг бир қадар жадаллашуви самарадорлиги унга боғлиқ.

Муסיқий жиҳатдан саводхонликка эга бўлишнинг аниқ мақсад ҳамда вазифалари мавжуд. Бу мақсад ва вазифаларни амалга оширишда мавжуд илмий ва услубий ёндашув муайян йўналишни белгилайди. Муסיқани ўзлаштириш, тинглаш, ижро этиш ва ундан ҳаётда манфаатдор бўлиш инсоний маданийлик билан уйғунлашиб кетади.

Халқимиз яратган дурдоналарнинг бири ҳисобланган муסיқа ҳар соҳада, чунончи, таълим – тарбияда, меҳнатда ва ижтимоий муносабатда маълум даражада ўз ифодасини топади. Мурғак гўдақдан тортиб то нуроний қарияларгача, санъат неъматларидан баҳраманд бўлади, эртанги куннинг янада порлоқ бўлиши учун курашади.

Шундай экан, муסיқа онгли фаолият, самарали меҳнат, самимий муносабат ҳамда мўътадил кайфият гарови бўла олади. Муסיқа кундалик ҳаётимизга қанчалик сингиб борса, ҳаётимиз шунчалик завқли ва мазмунли ўтади. Будда динига қаттиқ эътиқод қилган подшо ўз давлатида мазкур динни расмий равишда давлат дини сифатида эълон қилади. Марказий Осиё халқлари ҳаётида бу даврда катта силжишлар бўлди. Яъни, жуда ҳам улкан марказлашган давлат вужудга келди, шаҳарлар сони кўпайди, савдо-сотик алоқалари халқаро даражага кўтарилди; жонли савдо ҳаёти ва колонизацион фаолият, саводни ва ёзув (хат)ни кенг тарқалишига имкон яратди. II асрга тааллуқли машҳур “сўғд ёзуви”даги намуна айнан Дунхуан (Шарқий Туркистон)дан топилган бўлиб, у Самарқандда истиқомат қилувчи онанинг Друан (Дунхуан)да яшовчи қизига йўллаган хатида яққол исботини топган. Бу хат ўша давр Марказий Осиё халқларининг юқори даражадаги маданий ҳаёти, жумладан, аёлларнинг саводлилиги ва мустақиллигидан далолат беради. Бу даврда кушон ёзуви ҳам пайдо бўлиб, у юнон алифбосига асосланган эди. Мазкур ёзувни ўша даврнинг тангалари, муҳрлари ва турли буюмларида учратиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, бир неча ёзув тизимининг мавжуд бўлгани (оромий, суғдий, хоразмий, юнон, кушон) – Кушон хонлиги

таркибига кирувчи халқларнинг юксак даражадаги маданиятининг яна бир қарра исботидир.

Кушон салтанати умуман қадимги Марказий Осиёнинг иқтисодиёти, маданияти ва санъати гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. Бу даврда халқаро савдо-сотик кенг ривожланган, янги шаҳарлар барпо бўлган. Аммо энди жараён эллинистик йўналишда эмас эди. Яъни, маданият ва санъат шарқий, эллинистик, ҳинд ва кўчманчилар анъанасининг синтезидан ташкил топган янги кушон йўналишига асосланди. Бу даврдан қолган кўплаб меъморий обидалар ва ҳайкаллар Шимолий Ҳиндистонда, қобулнинг водий туманларида, Бақтрияда, Амударёнинг шимолий ва жанубий қирғоқларида сақланган. Ҳиндистон ва Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги маданий алоқалар, мелоддан аввалги III асрда хинд императори Ашок томонидан буддизм давлат дини сифатида тасдиқлангандан сўнг янада кучайди. Умуман Кушон маданияти қадимий томирга эга жойларда, янги омиллар, янги одамлар таъсирида ривожланган, Юнон-Бақтрия хонлиги маданиятининг давомчиси ҳисобланади. Шунинг ҳам айтиш керакки, ўз навбатида кушон санъати бошқа халқлар маданияти билан узвий боғланган ҳолда, улар, хусусан Ҳиндистон маданиятида ўзи ҳам чуқур из қолдирди (Таксила ва Матура ёдгорликлари); шунингдек, Шарқий Туркистонда Кучи ва Карашара фреска ва ҳайкаллари; алания муҳити орқали таъсир этилган Шарқий Европа маданий ёдгорликлари сўзимизга ёрқин далил бўлиши мумкин.

Мамлакатимизнинг жанубий ҳудудларида 1932 йили қадимшунослар томонидан олиб борилган археологик қазилмалар жараёнида Термиз яқинидаги эрамизнинг I-II асрларига мансуб Айритом шаҳарчасидан ибодатхонанинг ташқи девор пештоқларига ўрнатилган, сарғиш оқтошдан ишланган ҳайкаллар топилди. Тошга ўйиб ишланган, белига акаиф япроқлари боғлаган 14 нафар одам қиёфаси туширилган бу пештоқда муסיқачи ва гирляндачилар тасвирланган. Бундай манзара антик давр Ўрта Шарқ тасвирий санъатида жуда кенг тарқалган. Пештоқ тўлиқ сақланмаган, фақатгина 8 та бўлаги топилган ҳолос. Шунингдек, айрим қиёфалар ўз шаклини йўқотган бўлиб, улар муסיқачими, гирляндачими ажратиб олиш қийин. Муסיқачилар сони 5 та эканлиги аниқ бўлиб, қолган 3 та қиёфани аниқлаш мушкул. Шунинг учун мана шу 5 та муסיқачи қиёфаси нисбатан батафсил ўрганилган. Аммо қадимий бу квинтет (бешлик)ни тўлиқ таркиб, дея аниқ айтиш қийин.

Айритом пештоқида тасвирланган оркестрнинг 2та торли муסיқа чолғуси — кичик бурчакли, тўққиз торли (балки ўн уч торлидир) арфа ва тўрт торли дўмбира, шунингдек, битта куш авлос ва 2 та зарбли чолғу - ноғора (барабан) ве кимвалсимон асбоб. Бу эрда қатъий ансамбль услуби

сақланганлиги шубҳасиз, яъни, чолғуларнинг барча асосий (торли, дамли, зарбли) гуруҳларидан фойдаланилган. Шунингдек, зарбли чолғуларнинг ҳам ҳар хили ишлатилганлиги эътиборлидир. Афтидан бу гирляндалар билан боғлиқ бўлиб, ҳаракат, юришни англаган.

Гирляндалар – шунчаки безак бўлмай, балки бутун композициянинг маълум маъносини англатади. Яъни, гирляндачилар муסיқий чолғулар садоси остида одимлаганлар. Ва афтидан бу юришларда рақс унсурлари ҳам қўлланган. Бундай тантанани бошқариш ҳаракатини тартиблаштириш учун эса бир қатор қўл билан ижро этилувчи, шаклан унча катта бўлмаган зарбли асбоблар керак бўлган. Мана шундай муסיқа садолари остида гирляндалар билан юриш анъанаси Айритом пештоқларида ўз ифодасини топган.

Яна бир ҳудуд. Хоразм воҳасининг бу даврга оид тарихи эса жуда ноаниқ. Аммо бу даврда Хоразм шоҳларининг тангалари ўрнини кушонликлар тангаси эгаллашига қараганда Хоразм Кушон империяси таркибига кирган, деб фараз қилиш мумкин. Эрамизнинг III асрларида Хоразмда маҳаллий шоҳларнинг тангалари зарб қилиниши ва кушон тангаларининг сиқиб чиқарилиши Хоразмнинг илгаригидай мустақилликка эришганлигини кўрсатади.

Кушон империяси даврида дин, меъморчилик ва санъат соҳасида рўй берган ўзгаришлар Хоразм маданиятига ҳам таъсир этди. Шунингдек, қадимги Бақтрия (Айритом ёдгорлиги), Тоҳаристон (Сурхондарё вилоятининг Ангор туманидаги Болаликтепа ёдгорлиги) маданияти ҳам гандҳар санъати анъаналарининг бевосита таъсири остида тараққий қилган. Натижада Хоразмда учрайдиган кушон даври ҳайкалчаларининг кўриниши анча ўзгаради. Эндиликда ҳайкалчалардаги кийим ва безаклар кангюй давриникидай серхашам бўлмай, унда гандҳар санъатининг таъсири сезилиб туради. Янги турдаги ҳайкалчалар ҳинд кийимларидагидай анча ери очик бўлиб, бу ҳол унинг будда образлари билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Хоразмнинг кушон даврига оид маънавий-маданий ёдгорликлари жуда бой ва ажойибдир. Жумладан, 1945-1950 йиллар мобайнида олиб борилган эрамизнинг III-IV асрига оид Тупроққалъа саройининг қазилари вақтида жуда кўп сонли деворий ёзувлар топилган бўлиб, улар орасида учта муסיқий чолғунинг тасвири ҳам аниқланган. Булар: олтига торли кичик арфа, иккита торли кичик удсимон чолғу ва қумсоат шаклидаги иккиёклама зарбли чолғу, шунингдек, ушбу учта чолғуга монанд учта муסיқачи аёллар тасвири туширилган. Созандалардан бири бўлган, арфа чалаётган аёл тасвири жуда машҳур бўлса, қолган иккитаси эса деярли ҳеч қаерда чоп этилмаган.

Сопол идишларга туширилган тасвирларда саккизта чолғу ушлаб турган созанданинг қиёфаси ва сопол хумдон деворининг бир томонига бир рельефли тасвирлар ишланган. Барча ҳайкалча ва рельефлар турли даврларга мансуб бўлиб, мелоддан аввалги IV-III асрлардан эрамизнинг I асригача бўлган даврни ўз ичига олади. Ҳар бир ҳайкалчага биттадан муסיқий чолғу тасвири тўғри келиб, рельефларга ҳам шунчадан тасвирлар туширилган. Шундай қилиб, жами 9 та чолғу асбоби мавжуд эканлиги яққол кўриниб турибди. Уларнинг барчаси турли чолғулар гуруҳига мансуб. Торли гуруҳларда тўққиз торли, бурчакли арфа, беш торли кифара, тўрт торли удсимон чолғу ва олтита, иккиторли дуторни эслатувчи, резонатор шакли бўйича икки кичик гуруҳга бўлинувчи созлар мавжуд.

Иккита ҳайкалча ва рельефдан ташқари бу сопол идишлардаги тасвирлар чоп этилмаган. 1909 йили Хоразм атрофидан топилган Аников кумуш идишини эса бир қатор тадқиқотчилар қадимий Хоразм торевтикаси асарларига оид деб ҳисоблашади. Мазкур идишда ўлимга маҳкум этилганлар қалъаси, оссуариядан олиб чиқилаётган муқаддас Сиёвуш ҳоки тасвирланган. Бу маросим эса рога (шоҳсимон соз) садолари остида кечаётгани ҳам маълум бўлади. Созандалар етти кишидан иборат бўлиб, уларнинг учтаси бир томонда, тўрттаси иккинчи томонда жойлашган. Улар чалаётган дамли асбобларнинг барчаси чақирувчи (сигнал) тур бўлиб, уларнинг ҳажми, тузилиши, ижро этиш услублари ҳам бир хил. Шундай қилиб, қадимий Хоразм муסיқий чолғуларининг жами тури 19 тани ташкил этади: 11 та торли, 7 та дамли ва 1 та зарбли созлардир.

Биринчи гуруҳ чолғулари кенг ва турлича намоён этилган. Бу гуруҳга кирувчи муסיқий чолғулар тарихан иккита аниқ табақага ажралади. Улар, ўзининг келиб чиқиши билан жанубий ерли, деҳқончилик билан шуғулланувчи туманларга тегишли тури ва адирли кўчманчи қабилаларнинг муסיқий турмуш шароитига оид чолғулар туридир.

Биринчи табақа чолғулардан энг эътибор тортгани – бу катта ва кичик бурчакли арфалар бўлиб, қадимда улар Марказий Осиё ҳудудида кенг тарқалган, аммо кейинчалик муомаладан чиққан.

Антик даврда Хоразмнинг бурчакли арфаси икки тоифага бўлинган: катта бурчакли ва кичик бурчакли. Марказий Осиё (бурчакли) арфаларининг машҳур бўлган барча турлари, жумладан, Айритом пештоқидаги арфа (мелоддан аввалги II асрдан эрамизнинг I асригача давр оид) ва Тупроққалъа арфаси (эрамизнинг III асрига мансуб) кичик бурчакли арфалар тоифасига киради. Кўйқирилган қалъадаги катта бурчакли арфа тасвири (эрамиздан аввалги IV-III асрлар) – Марказий Осиёда ҳозирги кунгача топилган ягона намунадир. Бундан ташқари, мазкур тасвирлар умуман Марказий Осиё

арфасининг энг қадимийси ҳисобланади. Таъкидлаш керакки, ҳар икки ҳолатда ҳам Хоразмнинг юксак муסיқий маданиятга эга бўлган мамлакат эканлиги биринчи ўринда туради.

Катта ва кичик арфаларнинг тузилиши (конструкцияси) бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Бу эрдаги фарқ, чолғунинг ҳажми, ижро этиш услуби, акустик сифатлари ва аниқ бир вазиятда у ёки бу арфанинг қўлланилишидир.

Марказий Осиё арфалари, хусусан, катта ва кичик, бурчакли (арфа)ларнинг муסיқий сози ҳақида аниқ бир далилни кўрсатиш қийин. Аммо бу созни аниқлашнинг ягона имконияти бу А.В.Мачинскийнинг қадимги Миср арфалари бўйича ўтказган ишонарли далиллар асосидаги тадқиқотидир. Яъни, бу олимнинг ишларига таянган ҳолда муайян аниқликлар киритиш мумкин; жумладан, катта ва кичик, бурчакли Хоразм арфаларининг корпуси икки қисмдан иборат эди: резонатор ва торлар маҳкамланадиган махсус жой бўлиб, улар бир-бири билан бир текисда бир бурчак остида бирлашгандир. Чолғулар фақатгина ёғочдан ясалган. Резонатор – 4та узун, силлиқ таёқчадан иборат бўлиб, ўз навбатида бу таёқчалар қийшиқ, узун қовурғалар билан шундай қўшилганки, натижада тўртбурчакли корпус ҳосил бўлиб, унинг пастки, ингичка қисмига сим(тор)ларни ушлагич маҳкамланган. Қарама-қарши томонлари эса резонаторнинг ички декасига бириктирилган. Резонатор ва тор ушлагичнинг қўшилиш услуби ҳақида бир нарса дейиш қийин.

Бу чолғулар сим(тор)ларининг умумий сони 9 та ва 6 та бўлган: Қўйқирилган қалъадан топилган арфа тасвирида улар 9 та бўлса, Тупроққалъа арфасида 6 тани ташкил этади. Айритом арфасидаги 9 та тор яхши тасвирларда берилган; Шопурнинг (эрамизнинг III асри мансуб) катта, бурчакли арфасида торлар сони 6 тадан иборат.

Торлар ичакдан ва жилкадан тайёрланган. Арфалар жаранги (тембри) бир хил бўлмаган: катталари - қаттиқ ва паст (регистр), кичиклари - жарангдор ва юқори (регистр) товушли. Арфалар ўтирган, тик турган ва юрган ҳолатларда ижро этилган. Ҳамма вазиятда ҳам чолғуни ушлаш ҳолати бир хил бўлган. Яъни, арфа резонаторининг энли томони доимо юқорига қаратилган ҳолда ижро этилган. Тик турган ҳолдаги ижро вақтида арфани олдинда, бурчагини белга тираган ҳолда ёки ўнг қўл билан ушлаб, чап ёнга қистирган ҳолатда ижро этилган. Арфанинг ўтирган ҳолда ижро этиш усули бироз бошқачароқ: яъни, чолғу одатда ижрочининг чап ёнига қўйилади ва чап қўл билан ушлаб ижро этилади. Чолғу корпуси чап ёнга ва чап елкага тираб турилади.

Кичик арфани одатда чап томондан юқорига кўтарган ҳолда (бунда чолғу чап қўл билаги билан чап ёнбошга тиралган ҳолатда) ижро этилади.

Маълумки, муסיқий чолғулар ўзларининг жуда ҳам бежирим ташки кўринишлари билан ажралиб турган. Хаттоки, агарда чолғу жуда камтар кўринишда бўлса, у ҳолда созни турли бўёқлар билан безатишган. Бу услуб чолғунинг нафақат томошабинга эстетик завқ бериши учун, балки ўзгача мақсадларни кўзлаб ҳам қўлланилган. Масалан, авваламбор чолғунинг акустик сифати яхшиланган; иккинчидан чолғу материали (ёғоч) тез урилмаган (чарчамаган) ва бундан чолғунинг умрини узайтириш каби муаммо ечими топилган дейиш мумкин.

Тупроққалъанинг кичик, бурчакли арфаси қизғиш-жигаррангга бўялган. Худди шундай тарзда Панжикент арфалари ҳам бўялган. Далил тариқасида муайян манбаларни келтириш мумкин. Жумладан, Тан даврида яшаган Хитой шоири Бо Цзюйи ўзининг “Чжечжи раққосаси” (“Чжечжи” - Марказий Осиё, аниқроғи тошкентча рақс бўлиб, у Хитойга келтирилган) номли шахрида айнан турли бўёқларга бўялган чолғу хақида маълумот беради.

Умумий хулоса шуки, Кушонлар хукмронлиги даври Марказий Осиё тарихида ўчмас из қолдирди ва катта аҳамиятга эга бўлди. Шарқ ва Ғарбга қатнаб турган элчилар ва карвонлар билан бирга маданий анъаналар ҳам кириб келди. Бу анъаналар маҳаллий маданий жараёнлар билан аралашиб ўзига хос Кушон маданияти ва санъатининг пайдо бўлишига олиб келди. Кушон маданияти ўз навбатида қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятида чуқур ва ўчмас из қолдирди.

Кушон салтанатининг инқироzi III асрдан бошланиб, натижада иккита сиёсий марказ – Пешаворда, бошқаси Сўғдда пайдо бўлди. V асрнинг ярмида эса Марказий Осиёда Кушон хонлигининг ўрнига келган маҳобатли Эфталитлар салтанатининг шаклланиши ўз ниҳоясига етди.

Муסיқий маданиятнинг ривожланиш жараёнлари

Эрамизнинг IV асрига келиб Марказий Осиёда қулдорчилик тизими аста-секин феодал тизим билан алмашади ва Марказий Осиёда яшаган турклар ўз давлатининг сўнгги қисмини ҳоқонлик деб атай бошладилар. Ана шу вақтдан бошлаб, турклар билан маҳаллий Шарқий Эрон халқларининг қўшилиб яшаш жараёни бошланади. IV-VII асрларгача бўлган давр, Моварауннаҳр (Варзруд)нинг археологик ва ёзма манбалари гувоҳлик беришича, маданият ва санъат турларининг, жумладан, муסיқанинг юқори даражада ривожлангани билан таърифланади. Қадимий Панжикент, Самарқанд ва бошқа шу каби шаҳарларнинг уйлари ва саройлари деворларида Моварауннаҳр (Варзруд)нинг исломгача бўлган даврига мансуб уд, рубоб, най, карнай ва арфа чолғуларида ижро этаётган муסיқачилар

қиёфаси тасвирланган. Хусусан, Панжикент сағаналаридан (храм) бирининг деворларида арфа чалаётган аёл худо тасвири туширилган экан.

Умуман бу даврга мансуб уд, рубоб най ва скрипка (ғижжак) чалаётган аёл худолар тасвирлари тош ҳайкаллар, кумуш идишлар, хумдонлар, терракоталарда акс эттирилган. Мавжуд манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу даврда Моварауннахрнинг муסיқа ва рақс санъати Хитойда ҳам жуда машхур бўлган. Хитойлик санъат усталари Моварауннахрлик санъаткорларга ҳаттоки ҳасад қилишар экан. Хусусан, Сўғд муסיқачилари ўз касбининг усталари сифатида доимо иззат-икромда бўлганлар. Бухоролик саҳнавий томоша усталари, самарқандлик найчи созанда, хўтанлик сурнайчи созанда ва тошкентлик раққос; шунингдек, Дарвазалик, Кешлик (Шахрисабз), Маймурглик ва Самарқандлик қизлардан Хитой императори Сюано-Цзуна саройида “ғарблик қизлар” номли ансамбл тузилган бўлиб, ҳукмдор уларнинг рақсини жуда севиб томоша қилган. Унинг аёли Яни Рокшан эса бу рақсни қизиқиб ўрганган экан. Рақслар зарбли чолғулар (барабан), уд ва ёнлама най (флейта)лар жўрлигида ижро этилган экан. Манбачилар Моварауннахр санъаткорларининг бир неча рақсларини таърифлаганлар: жумладан, “Чапдастлар” рақси бир гуруҳ раққослар томонидан ижро этилган бўлиб, рақс ўзининг нафис ҳаракатлари билан ажралган; иккинчи рақс “ғайратли, шижоатли” деб номланса, учинчиси “ғарбча сакрама рақс” деб аталган экан. Сўнги рақс турини ўғил болалар ижро этишган. Барча рақслар миллий либосларда намойиш этилган.

Ўсмирлар ва қизларнинг қўшиқ жўрлигидаги замонавий лапар услубига яқин рақслари ҳам бўлган экан. 1984 йил қашқадарё вилоятининг Яккабоғ туманида олиб борилган археологик қазилма ишлари жараёнида ўтган майитлар ҳоки сақланадиган оссуарий (хонқа)лар топилган эди. У (оссуарий) тўғри тўрт бурчакли қути шаклида бўлиб, эрамизнинг VI-VII асрларига тааллуқли эканлиги аниқланади. Оссуарий Марказий Осиёда ислом давригача бўлган дафн маросимлари билан боғлиқ. Оссуария деворларига тўлиқ бир композицияни намоён этувчи рельеф шаклидаги тасвирлар туширилган. Бу тасвирлар жуда қизиқарли бўлиб, илк ўрта асрларга оид Марказий Осиёдаги муסיқий ижрочилик хусусидаги тасаввурларни уйғотади. Оссуариядаги аркалар остада тўрт қўлли илоҳий эркак ва аёллар рақсга тушаётган ҳолат тасвирланган. Яъни, бу ерда қўлига қуёшли диск ва ярим ойни ушлаган аёл қиёфаси, торли чолғуда чалаётган эркак сиймоси акс эттирилган бўлиб, унинг (еркакнинг) юқориги қўллари эса қандайдир қуш қўндирилган темир балдоқ ва доира (бубен)га ўхшаш диск ушлаган ҳолат. Тахмин қилиш мумкинки, Марказий Осиёда бу илоҳий жуфтлик ўша даврда жуда ардоқланган.

Тасвирдаги илоҳий эркак қўлидаги муסיқий чолғу узун ингичка дастали ва кичкина бодомсимон кўринишдаги косахонага эга бўлиб, торларининг сони аниқ эмас. Бу чолғучининг оёқ томонида ўнгдан бурчакда тасвирланган қўлига катта удсимон чолғу ушлаган созанда аёл. Унинг боши ёнидан ён тарафдан кўринади. Юзи думалок, бодомковок кўзли, тўғри бурун ва кичикина дудоқли. Чап қўлида пастга қарата чолғу ушлаган, ўнг қўлида эса овоз чиқарувчи нохун (плектр) тасвирланган. Тасвирдаги уд косахонасининг куйи қисми юмалок бўлиб, қаттиқ тортилган, гўёки охириги қисмига қайтариб бириктирилгандек. Чолғунинг иккита тори аниқ кўринади. Оссуариянинг чап томонидан бурчакда аёл худо оёқлари остида муסיқачиларнинг кичикина қиёфаси тасвирланган. У аёл худога қараб ўтирган ҳолатда. Муסיқачининг эгнида яктак ва шалвар у дамли чолғу ушлаган бўлиб, чолғунинг кўриниши кичик карнайни эслатади. Муסיқачи созни чап қўлининг устки қисмига яқин ҳолда ушлаган. Оғзининг яқинида эса ўнг қўлининг кафти билан иккинчи чолғунинг мундштук қисмини ушлаган. Асбобнинг охири кенгайтирилган шохсимон кўринишда. Афтидан созанда бу асбобларда навбатма-навбат ижро этади. Ўнгдан эса аёл худонинг оёқ томонида бошқа созанда жойлашган бўлиб, у чордана қуриб ўтирибди. Бир-бирига темир сим билан бирлаштирилган иккита ноғора бўлиб, уларнинг бири созанданинг тиззаси тўғрисида, иккинчиси эса кўкраги тўғрисида жойлашган. Муסיқачи чолғуни икки қўл бармоқлари билан чалмоқда. Эркак худо қўлидаги чолғуни удсимон созлар гуруҳига мансуб дейиш мумкин (узун удлар (лютня)). Унинг косахонаси жуда кичкина (кафтдек) бўлиб, дастаси узун ва ингичка. Ўнг қўл ҳолати овоз чиқариш асносида; дастанинг юқориги қисми чап қўлнинг очик кафтида.

Жуда узун дастали, кичик косахонага эга удларни (масалан, Нисодан топилган Парфия ритонлари пештоқларидаги тасвирлар) таниқли муסיқашунос олима Т.С.Визго танбурсимон чолғуларга оид эканлиги ҳақида ўзининг фикрларини баён этган. Уднинг бундай тури келиб чиқиши жихатидан жуда қадимий даврларга бориб тақалади. Аммо уларда иккита тори бор. Тасвирлардаги машшоқлар қўлидаги бу чолғулар кўриниши ҳозирги танбурларга ҳам мутлақо ўхшамайди. Созандалар қўлидаги узун дастали ғижжак косахонасига ўхшаш юмалок резонаторли чолғулар тасвири Хоразмнинг Тупроқ қалъасидан топилган эди.

Узун ингичка дастали, кичик косахонали чертма танбур бизнинг давргача сақланган. Марказий Осиёдаги илк ўрта асрларга мансуб бўлган торли-чертма созлар тоифаси ранг-баранглиги тадқиқотчилар томоидан таокидланган. Оссуария тасвирларидаги чолғулар эса қадимий созларнинг яна бир туридир. Тасвирдаги Худонинг юқорги қўлларида бирида афтидан

доира (бубен) тасвирланган. Доиранинг сўғдда VII асрдан бошлаб қўлланилиши хитойлик саёхатчи маълумотларидан аён бўлади. Муסיқачи аёлнинг қўлида уд чолғусининг бошқа тури тасвирланган. Чолғунинг ноксимон шаклдаги косахонаси уни 4,3 ёки 2 торли Сўғд удлари (Р.А.Садоков бу гуруҳни Сўғд-Бақтрия – Марв гуруҳи, деб атайди) гуруҳига мансуб дейишга асос бўлади. Удчи созандалар Сўғд (Самарқанд) терракоталарида айниқса кенг миқёсда ўз ифодасини топган. Бу вазиятда улар чолғуни қўл билан ва нохун (плектр) билан чалаётганлари кўрсатилган. Уд ижрочиличининг қашқадарё воҳасида ҳам кенг тарқалганлигига бу ердан топилган удчи созанда аёл ҳайкалчаси гувоҳлик беради. Аёл чолғуни Оссуария тасвирларидаги каби калта нохун (плектр) билан чалмоқда. Чолғунинг бош қисми пастга қаратилган, аммо шакли ва торлар сониди фарқ кузатилади.

Юқорида қайд этилган тасвирлардан бири, яъни бир вақтнинг ўзида 2-та муסיқа асбобини (тўғри ва шохсимон чолғулар) ушлаган созандаларнинг бу чолғулари афтидан карнай турига мансуб бўлса керак. Боиси уларда чолғу тешикчалари мавжуд эмас. Сурнай, карнай сингари дамли чолғулар тасвири Марказий Осиё санъатининг турли ёдгорликлари орқали машҳурдир. Шох карнай (труба) ёки шохсимон карнайлар камроқ учрайди. Улар Анников идиши орқали машҳурдир. Ноғора (барабан) сингари зарбли чолғулар эса Марказий Осиё ва ҳинд антик даври ҳамда илк ўрта асрлар санъатида кенг тарқалган бўлиб, улар иккиёқлама қумсоат шаклига эга. Аммо уларнинг тузилиши (конструкцияси) турлича бўлган. Яъни улар бир ёқлама, идишсимон ва хумсимон шаклда бўлган. Оссуарияда тасвирланган ноғоралар резонаторини тиклашнинг иложи йўқ. Боиси, тасвирда уларнинг устки текислиги кўрсатилган. Уларни қўш ноғоралар тоифаси дейиш мумкин. Бундай ноғора тури оссуариядан ташқари бошқа манбаларда ҳам, тасвирларда ҳам учрамайди. Афтидан бу ўзига хос, қўш урма чолғу бўлиб, илк ўрта асрлар Марказий Осиё муסיқа маданиятида илк бор намоён этилгандир.

Карнай (шохсимон труба) ва ноғоралар очиқ ҳавода ижро этилишга мўлжалланган бўлиб, спорт ўйинлари, ов қилиш, бола туғилиши ҳақида хабар бериш учун; шунингдек, шодлик ҳамда зиддиятли вазиятлардан огоҳ этишда қўлланилган. Карнай, сурнай, ноғора чолғуларидан **анъанавий** ансамбл сифатида ҳам кенг фойдаланилган.

Ансамбль бошқача кўринишини оссуария тасвирларидан кузатиш мумкин. Бу таркиб уд, танбур ва доира каби чолғулардан иборат бўлиб, уларга эркак худосининг ракси жўр бўлади. Афтидан, аёл худоларга эркак муסיқачилар жўр бўлишади, эркак худоларга эса созанда аёллар жўрнавозлик

килишади. II-IV асрларга оид Тупроққалоа деворий тасвирларида қанотли муסיқачилар акс этирилган (улар қўлларига бурчакли арфа, ғижжак, кимвала, чанг, доира ва ноғора ушлаган ҳолатда) бўлиб, тахминларга караганда улар жойлашган бино марҳум ҳукмдорларни хотирлаш маросимларини ўтказишга мўлжалланган; шунингдек, бу ерда ўлиб, яна қайта тирилувчи худолар образи билан боғлиқлик мавжуд бўлиб, мазкур вазиятда чолғулар диний маросим тимсоли сифатида ифодаланган. Т.С.Визгонинг фикрича бу фоний ҳаётга чақирилган муסיқачилар тимсоли, уларнинг эпик қаҳрамони ва мифологик худолар каби жуда қадрланганидан далолатдир. Баён этилаётган оссуариядаги муסיқачи бу уруш худосининг ўзи бўлиб, қўлидаги чолғулар унинг тимсолларидир. Тасвирда худолар рақсига уларнинг оёқ томонларида жойлашган муסיқачилар жўр бўлишмоқда. Худоларнинг рақс ҳолати икки хил маънони англатади. Яъни, табиатнинг абадий алмашинуви билан боғлиқ; худоликнинг коинот рақслари ва шунингдек, мотам маросими билан боғлиқ рақслар.

Тўртқўлли аёл худонинг Панжикентдаги деворий тасвирига биноан у, дафн этиш маросими саҳнасида иштирок этаётганлиги маълум бўлади. Ва умуман муסיқа шартли равишда барча дафн маросимларида доимий жўр бўлган. қолаверса, мотам йиғилари ҳозирги кунгача ўзбек халқ муסיқаси жанрларидан бири сифатида сақланган. Шунингдек, қадимда мотам рақслари ҳам кенг тарқалган бўлиб, уларнинг унсурлари яқингача Самарқанд ва Юқори Зарафшон водийси тожиклари **анъаналари**да сақланган эди. Шундай қилиб, қашқадарё воҳасидан топилган ажойиб оссуарияда гўёки икки хил ансамбл тасвирланган. Муסיқачилар қўлидаги чолғулар эса шубҳасизки, мусаввир яшаган даврдаги созлардир. Мазкур санъат обидаси илк ўрта асрлар даврини намоён этиб, муסיқий ансамбллар чолғуларини ўрганишда ҳам жуда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, у қадимий Марказий Осиё муסיқа маданияти тарихига янги чизгилар киритади.

Ушбу маданий ёдгорликлардан маълум бўладики, бу даврда мифология, дostonчилик **анъаналари** кенг тарқалган. Хусусан Абулқосим Фирдавсийнинг жаҳон адабиёти дурдоналаридан бири бўлмиш “Шоҳнома” асарида тарихдаги дастлабки шоҳлар – қаюмарс, Ҳушанг, Тахмурас, Жамшид, Заҳҳок ҳақидаги қиссалар; Зол ва Рудоба ҳақидаги романтик дoston, Сухроб ва Сиёвушларнинг қаҳрамонлик қиссалари, Рустами Дostonнинг ажойиб саргузаштлари; шунингдек, Кайхусрав подшолиги, Бежан ва Манижа дostonи, Исфандиёрнинг етти жасорати, Искандар ҳақидаги дoston, Баҳром Гўр, Хусрав Парвез ва унинг сарой муסיқачиси Борбад ҳақидаги қиссалар баён этилади.

Бутун Шарққа танилган ва кейинчалик шарқ адабиёти намояндалари асарларида тасвирланган Марказий Осиёнинг йирик созанда ва хонандаси, юзлаб куйлар ижодкори Борбаднинг номи муסיқа оламида муҳим аҳамият касб этади (Буюк санъаткор ижодий фаолиятига кейинги мавзуда алоҳида тўхталамиз). Борбад VII аср бошларида Эрон сосонийлари сулоласидан бўлган шоҳ Хусрав Парвез саройида хизмат қилади. Бу тарихий даврда маҳаллий аҳоли турклар муסיқий ҳаётининг баъзи унсурларини мерос қилиб олганлар. Натижада эса халқ ижоди ва маҳаллий устозона **анъаналар** келажакда оғзаки **анъана**даги йирик мумтоз асарлар яратилиши учун асос бўлиб хизмат қилди. Айрим кенг тарқалган мақом куй тузилмаларининг туркча, масалан, “авжи турк” деб аталиши ҳам бежиз эмас. Шундай қилиб, бу давр муסיқа санъати нафақат тарихий, балки тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, келажак авлодларга бебаҳо маонавий дурдоналарни мерос қилиб қолдирди.

Қорахонийлар даврида муסיқий-маданий ҳаёт (XI-XIII асрлар)

Мовароуннаҳрда XI асрга қадар кўплаб туркийлар яшаган. Улар Шош ва Фарғонада кўпроқ, Зарафшон ва Қашқадарё дарёларининг водийларида камроқ эди. Яъни, Фарғонада туркий-қарлуклар, Шошда туркий-ўтузлар кўпроқ бўлган. X асрда туркийлар оиласи исломни қабул қилишди ва Фороб, Шош оралиғида ўтроқлашди. Булар туркий ўғузлар бўлса керак. Чунки, улар таъсирининг кучли эканлиги ўзбек халқ оғзаки ижодидан ҳам сезилиб туради. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ўғузлар ҳозирги ўзбек халқининг аждодлари қаторида тилга олинади.

X асрнинг 2-ярмида қорахонийлар давлати таркиб топди. Янги ташкил топган давлатнинг биринчи бошлиғи “бўкрахон” (яъни подишоҳ) деб атолувчи давлат унвонига эга бўлган, бошқа ерларига босқинчилик юришлари бошланди.

Солиқ зулмидан азоб чеккан деҳқонлар Сомонийлар ҳокимиятидан норози бўлишди. Эски деҳқон зодагонлари марказлашган амирлик ҳокимияти билан келишишни хоҳламади. 992 йили Бўғрахон деҳқонларнинг талаби билан Мовароуннаҳрга келди ва босиб олди. 999 йили қорахонийлар Бухорони қўлга киритдилар. Авваламбор, марказлашган давлат тузуми буткул қулади. 1001 йили қашғардан Амударёга қадар чўзилиб, Шарқий Туркистонни бир қисми, Еттисув, Шош, Фарғона ва қадимги Сўғдиёна худудини ўз ичига олган қорахонийлар давлати билан Шимолий Ҳиндистондан қарийб Каспий денгизининг жанубига қадар чўзилиб, ҳозирги Афғонистон ва шимолий-шарқий Эронни ўз ичига олган ғазнавийлар давлати пайдо бўлди.

Қорахонийлар мамлакатни сулола вакиллари – иликхонлар бошқарадиган вилоятларга бўлиш усулини таъсис этишди. Қорахонийлар

хукмдори - буюк хон кўпинча пойтахт Боласоғунда бўлса-да, ўзи Қашғарда яшарди. У Эрондаги “шаханшоҳ” сингари “хонлар хони” деган унвонга эга эди. 1072 йилга келиб, Ўзган пойтахт бўлди ва XI аср охирида Ўзган қорахонийлар салтанатининг Фарғона вилояти маркази бўлиб қолди.

Қорахонийларнинг тилшунос олими Маҳмуд Қошғарий XI асрда ўзининг араб тилидаги уч жилдлик “Девону луғатит турк” (“Туркий сўзлар луғати”) асарини тузади. Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғуний эса туркий тилда яратган “Қутадғу билиг” асарида маълумот беришича, қорахонийлар хунармандларга, хусусан, темирчи, тукувчи, этикдўз, сув ташувчи ва бошқа хил касб эгаларига яхши муносабатда бўлишган.

Сомонийлар давлати таркибида Хоразм ярим мустақил бўлган. қорахонийлар ва ғазнавийлар давлатлари вужудга келганда у чеккада жойлашгани учун уларнинг ҳеч бирига кирмай қолди.

X асрнинг 2-ярмида Урганч (Гурганч, арабчада – Журжон)ни пойтахт қилган шимолий Хоразм ажралиб чиқди. Жанубий Хоразм пойтахти қиёт бўлиб, у ерда хоразмшоҳ, Урганчда эса амир хукмронлик қилар эди. 996 йили шимолий Хоразм хукмдори Маъмун ибн Муҳаммад бу мамлактни яхлит давлатга айлантириб, Хоразмшоҳ унвонини қабул этди ва Урганчни пойтахт қилиб белгилади. X аср яшаб ижод этган географик олимлар Хоразмни деҳқончилик ривожланган, шаҳарлари кўп ва маданияти юксак мамлакат сифатида таърифлашади. Али ибн Маъмун (997-999) даврида Урганчда иккита ажойиб сарой қурилди. Абул Аббос Маъмун (999-1016) ўз саройида Маъмун академияси – “Байт-ул ҳикма”ни таъсис этиб, атрофига турли соҳага мансуб ўрта асрнинг машҳур Шарқ олимларини тўплайди. Бу эрда Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Саҳл Масихий, машҳур табиб Абулхайр Ҳаммор ва бошқа атоқли олимлар шуғулланишарди. Беруний “Маъмун академияси”нинг етакчи аъзоси бўлди. Беруний тил, фалсафа, фалакиёт, риёзиётни ўрганди; ботаника, минералогия ва бошқа табиий фанлар билан қизикди. У XI аср бошида турли халқларнинг йил ҳисоблари ҳақидаги илк йирик асари – “Осорул боқия” (“қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) ёки “Хронология” номли асарини яратди. Унда юнонлар, римликлар, форслар, сўғдийлар, хоразмийлар ва бошқа кўплаб қабил ва халқларнинг барча даврлари, байрам ҳамда тақвимлари, Шарқ мамлакатларининг маданияти ва адабиёти тўла баён этилган.

1017 йилга келиб Хоразм, йирик истилочи, улкан, лекин қисқа даврли империя асосчиси Маҳмуд Ғазнавий кўл остига ўтди. Бироқ Хоразм ғазнавийларнинг кўл остида узоқ қолмади. 1040 йили ғазнавийлар давлати кулади. Бу даврда Салжукийлар давлати вужудга келди. Унинг тарихий ҳаёти Ўрта осиедан ташқарида кечди. Салжукийлар босиб олган эрларини

вилоятларга бўлишди. Марв билан Хуросоннинг катта қисми Довудга тегди. Тўғрулбек Салжукийлар давлатининг ҳукмдорига айланиб, 1055 йили арабларнинг бир қисмини бўйсундирди. У ўзига пойтахт сифатида Рай шаҳрини танлади.

Илк давлат тизими даврига оид муסיкий ижод

Кушон хонлиги Марказий Осиё халқлари тарихида массагет қабилаларига мансуб тоҳар сулоласидан бирининг номи билан аталган. Хитой манбаларида ёзилишича, Дахя, яъни Бактрияга кўчиб ўтган массагет (юечжи)лар бешта вассал ҳокимликка бўлинган бўлиб, улардан бири Гуйшуан деб номланган.

Гуйшуан сўзи «кушон» атамасининг хитойча транскрипцияси бўлиб, у ўша давр ёдгорликлари ҳисобланган тангалардаги ёзувлардан маълумдир. Марказий Осиёнинг жануби ва шимолий Афғонистондаги археологик тадқиқотлар Юнон-Бактрия ва Кушон-Бактрия маданияти гуллаб яшнаганидан дарак беради. Дастлабки ёдгорликлар Айритом ва Кўхна Термезда ўтган асрнинг 30-йилларида очилиб, 60-йилларида давом эттирилган. Кейинчалик кўхна Термез яқинидаги қоратепа буддийлик ибодатхонаси, Фаёзтепа, Холчаён ва Далварзинтепа каби кўхна шаҳарчалар очилиб, ниҳоят даражада юксак бўлган кушон маданияти бутун дунёга машҳур бўлади.

Кушон давлатига расман асос солган ҳукмдор Кужула Кадфиз 4 та қабилани ўзига бўйсундирди ва уни Кушон беклиги деб эълон қилди. Бу давлатнинг дастлабки ҳукмдори 30 йил подшолик қилди. Кушон хонларининг энг машҳури Канишка ҳисобланади. У (78-123) ҳукмронлик қилган даврда Кушон давлати жуда қудратли давлатга айланиб, замонасининг буюк давлатлари Рим, Парфия ва Хитой билан бир қаторда турарди. Ҳукмдор давлат пойтахтини ҳам Далварзинтепадан Пешаворга кўчиради. Канишка ҳукмронлигининг охириги йилларида Кушон давлати жуда катта ҳудудни ўз ичига олган. Унинг чегараси Ғарбда Орол ва Каспий денгиз бўйларигача, жанубда Ҳинд дарёсининг қуйи оқимигача, Шарқда эса Синоцяннинг Хўтан шаҳридан Ганг бўйларидаги Банорасгача чўзилган.

Будда динига қаттиқ эътиқод қилган подшо ўз давлатида мазкур динни расмий равишда давлат дини сифатида эълон қилади. Марказий Осиё халқлари ҳаётида бу даврда катта силжишлар бўлди. Яъни, жуда ҳам улкан марказлашган давлат вужудга келди, шаҳарлар сони кўпайди, савдо-сотик алоқалари халқаро даражага кўтарилди; жонли савдо ҳаёти ва колонизацион фаолият, саводни ва ёзув (хат)ни кенг тарқалишига имкон яратди. II асрга тааллуқли машҳур “сўғд ёзуви”даги намуна айнан Дунхуан (Шарқий Туркистон)дан топилган бўлиб, у Самарқандда истиқомат қилувчи онанинг

Друан (Дунхуан)да яшовчи қизига йўллаган хатида яққол исботини топган. Бу хат ўша давр Марказий Осиё халқларининг юқори даражадаги маданий ҳаёти, жумладан, аёлларнинг саводлилиги ва мустақиллигидан далолат беради. Бу даврда кушон ёзуви ҳам пайдо бўлиб, у юнон алифбосига асосланган эди. Мазкур ёзувни ўша даврнинг тангалари, мухрлари ва турли буюмларида учратиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, бир неча ёзув тизимининг мавжуд бўлгани (оромий, суғдий, хоразмий, юнон, кушон) – Кушон хонлиги таркибига кирувчи халқларнинг юксак даражадаги маданиятининг яна бир қарра исботидир.

Кушон салтанати умуман қадимги Марказий Осиёнинг иқтисодиёти, маданияти ва санъати гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. Бу даврда халқаро савдо-сотиқ кенг ривожланган, янги шаҳарлар барпо бўлган. Аммо энди жараён эллинистик йўналишда эмас эди. Яъни, маданият ва санъат шарқий, эллинистик, ҳинд ва кўчманчилар анъанасининг синтезидан ташкил топган янги кушон йўналишига асосланди. Бу даврдан қолган кўплаб меъморий обидалар ва ҳайкаллар Шимолий Ҳиндистонда, қобулнинг водий туманларида, Бактрияда, Амударёнинг шимолий ва жанубий қирғоқларида сақланган. Ҳиндистон ва Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги маданий алоқалар, мелоддан аввалги III асрда ҳинд императори Ашок томонидан буддизм давлат дини сифатида тасдиқлангандан сўнг янада кучайди.

Умуман Кушон маданияти қадимий томирга эга жойларда, янги омиллар, янги одамлар таъсирида ривожланган, Юнон-Бактрия хонлиги маданиятининг давомчиси ҳисобланади. Шунингдек, Шарқий Туркистонда Кучи ва Карашара фреска ва ҳайкаллари; алания муҳити орқали таъсир этилган Шарқий Европа маданий ёдгорликлари сўзимизга ёрқин далил бўлиши мумкин.

1932 йили қадимшунослар томонидан олиб борилган археологик қазилмалар жараёнида Термез яқинидаги эрамизнинг I-II асрларига мансуб Айритом шаҳарчасидан ибодатхонанинг ташқи девор пештоқларига ўрнатилган, сарғиш оқтошдан ишланган ҳайкаллар топилган эди. Тошга ўйиб ишланган, белига акаиф япроқлари боғлаган 14 та одам қиёфаси туширилган бу пештоқда муסיқачи ва гирляндачилар тасвирланган. Бундай манзара антик давр Ўрта Шарқ тасвирий санъатида жуда кенг тарқалган. Пештоқ тўлиқ сақланмаган, фақатгина 8 та бўлаги топилган ҳолос. Шунингдек, айрим қиёфалар ўз шаклини йўқотган бўлиб, улар муסיқачими, гирляндчими ажратиб олиш қийин. Муסיқачилар сони 5 та эканлиги аниқ бўлиб, қолган 3

та қиёфани аниқлаш мушкул. Шунинг учун мана шу 5 та муסיқачи қиёфаси нисбатан батафсил ўрганилган. Аммо қадимий бу квинтет (бешлик)ни тўлиқ таркиб, дея аниқ айтиш қийин.

Айритом пештоқида тасвирланган оркестрнинг 2та торли муסיқа чолғуси - кичик бурчакли, тўққиз торли (балки ўн уч торлидир) арфа ва тўрт торли дўмбира, шунингдек, битта куш авлос ва 2 та зарбли чолғу - ноғора (барабан) векивалсимон асбоб. Бу эрда қатой ансамблоси услуби сақланганлиги шубҳасиз, яъни, чолғуларнинг барча асосий (торли, дамли, зарбли) гуруҳларидан фойдаланилган. Шунинг ҳам айтиш жоизки, ҳар бир гуруҳда бир-бирини ўзаро тўлдирувчи ва мураккаб, жозибали охангларни таратувчи турли хил чолғулар жамланган. Шунингдек, зарбли чолғуларнинг ҳам ҳар хили ишлатилганлиги эътиборлидир. Афтидан бу гирляндалар билан боғлиқ бўлиб, ҳаракат, юришни англаган.

Гирляндлар – шунчаки безак бўлмай, балки бутун композициянинг маълум маъносини англатади. Яъни, гирляндачилар муסיқий чолғулар садоси остида одимлаганлар. Ва афтидан бу юришларда рақс унсурлари ҳам қўлланган. Бундай тантанани бошқариш ҳаракатини тартиблаштириш учун эса бир қатор қўл билан ижро этилувчи, шаклан унча катта бўлмаган зарбли асбоблар керак бўлган. Мана шундай муסיқа садолари остида гирляндалар билан юриш аънаси Айритом пештоқларида ўз ифодасини топган.

Қадимги Хоразм муסיқа маданияти

Яна бир ҳудуд Хоразм воҳасининг бу даврга оид тарихи эса жуда ноаниқ. Аммо бу даврда Хоразм шоҳларининг тангалари ўрнини кушонликлар тангаси эгаллашига қараганда Хоразм Кушон империяси таркибига кирган, деб фараз қилиш мумкин. Эрамизнинг III асрларида Хоразмда маҳаллий шоҳларнинг тангалари зарб қилиниши ва кушон тангаларининг сиқиб чиқарилиши Хоразмнинг илгаригидай мустақилликка эришганлигини кўрсатади.

Кушон империяси даврида дин, меъморчилик ва санъат соҳасида рўй берган ўзгаришлар Хоразм маданиятига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Шунингдек, қадимги Бактрия (Айритом ёдгорлиги), Тоҳаристон (Сурхондарё вилоятининг Ангор туманидаги Болаликтепа ёдгорлиги) маданияти ҳам гандҳар санъати аъналарининг бевосита таъсири остида тараққий қилган. Натижада Хоразмда учрайдиган кушон даври ҳайкалчаларининг кўриниши анча ўзгаради. Эндиликда ҳайкалчалардаги кийим ва безаклар кангюй давриникидай серхашам бўлмай, унда, гандҳар санъатининг таъсири сезилиб туради. Янги турдаги ҳайкалчалар ҳинд кийимларидагидай анча ери очиқ бўлиб, бу ҳол унинг будда образлари билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Хоразмнинг кушон даврига оид маънавий-маданий ёдгорликлари жуда бой ва ажойибдир. Жумладан, 1945-1950 йиллар мобайнида олиб борилган эрамизнинг III - IV асрига оид Тупроққалъа саройининг қазилма ишлари вақтида жуда кўп сонли деворий ёзувлар топилган бўлиб, улар орасида учта муסיқий чолғунинг тасвири ҳам аниқланган. Булар: олтига торли кичик арфа, иккита торли кичик удсимон чолғу ва қумсоат шаклидаги иккиёклама зарбли чолғу. Ва ушбу учта чолғуга монанд учта муסיқачи аёллар тасвири.

Созандалардан бири бўлган, арфа чалаётган аёл тасвири жуда машхур бўлса, қолган иккитаси эса деярли ҳеч қаерда чоп этилмаган. Сопол идишларга туширилган тасвирларда саккизта чолғу ушлаб турган созанданинг қиёфаси ва сопол хумдон деворининг бир томонига бир рельефли тасвирлар ишланган. Барча ҳайкалча ва рельефлар турли даврларга мансуб бўлиб, мелоддан аввалги IV - III асрлардан эрамизнинг I асригача бўлган даврни ўз ичига олади. Ҳар бир ҳайкалчага биттадан муסיқий чолғу тасвири тўғри келиб, рельефларга ҳам шунчадан тасвирлар туширилган. Шундай қилиб, жами 9 та чолғу асбоби мавжуд эканлиги аниқланди. Уларнинг барчаси турли чолғулар гуруҳига мансуб. Торли гуруҳларда тўққиз торли, бурчакли арфа, беш торли кифара, тўрт торли удсимон чолғу ва олтига, иккиторли дуторни эслатувчи, резонатор шакли бўйича икки кичик гуруҳга бўлинувчи созлар мавжуд.

Иккита ҳайкалча ва рельефдан ташқари бу сопол идишлардаги тасвирлар чоп этилмаган. 1909 йили Хоразм атрофидан топилган Аников кумуш идишини эса бир қатор тадқиқотчилар қадимий Хоразм торевтикаси асарларига оид деб ҳисоблашади. Мазкур идишда ўлимга маҳкум этилганлар қалъаси, оссуариядан олиб чиқилаётган муқаддас Сиёвуш ҳоки тасвирланган. Бу маросим эса рога (шоҳсимон соз) садолари остида кечаётгани ҳам маълум бўлади. Созандалар етти кишидан иборат бўлиб, уларнинг учтаси бир томонда, тўрттаси иккинчи томонда жойлашган. Улар чалаётган дамли асбобларнинг барчаси чақирувчи (сигнал) тур бўлиб, уларнинг ҳажми, тузилиши, ижро этиш услублари ҳам бир хил. Шундай қилиб, қадимий Хоразм муסיқий чолғуларининг жами тури 19 тани ташкил этади: 11 та торли, 7 та дамли ва 1 та зарбли созлардир.

Биринчи гуруҳ чолғулари кенг ва турлича намоён этилган. Бу гуруҳга кирувчи муסיқий чолғулар тарихан иккита аниқ табақага ажралади. Улар, ўзининг келиб чиқиши билан жанубий ерли, деҳқончилик билан шуғулланувчи туманларга тегишли тури ва адирли кўчманчи қабилаларнинг муסיқий турмуш шароитига оид чолғулар туридир.

Биринчи табақа чолғулардан энг эътибор тортгани – бу катта ва кичик бурчакли арфалар бўлиб, қадимда улар Марказий Осиё ҳудудида кенг тарқалган, аммо кейинчалик муомаладан чиққан.

Антик даврда Хоразмнинг бурчакли арфаси икки тоифага бўлинган: катта бурчакли ва кичик бурчакли. Марказий Осиё (бурчакли) арфаларининг машҳур бўлган барча турлари, жумладан, Айритом пештоқидаги арфа (мелоддан аввалги II асрдан эрамизнинг I асригача давр оид) ва Тупроққалъа арфаси (эрамизнинг III асрига мансуб) кичик бурчакли арфалар тоифасига киради. Қўйқирилган қалъадаги катта бурчакли арфа тасвири (эрамиздан аввалги IV-III асрлар) – Марказий Осиёда ҳозирги кунгача топилган ягона намунадир. Бундан ташқари, мазкур тасвирлар умуман Марказий Осиё арфасининг энг қадимийси ҳисобланади. Таъкидлаш керакки, ҳар икки ҳолатда ҳам Хоразмнинг юксак муסיқий маданиятга эга бўлган мамлакат эканлиги биринчи ўринда туради.

Катта ва кичик арфаларнинг тузилиши (конструкцияси) бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Бу эрдаги фарқ, чолғунинг ҳажми, ижро этиш услуби, акустик сифатлари ва аниқ бир вазиятда у ёки бу арфанинг қўлланилишидир.

Марказий Осиё арфалари, хусусан, катта ва кичик, бурчакли (арфа)ларнинг муסיқий сози ҳақида аниқ бир далилни кўрсатиш қийин. Аммо бу созни аниқлашнинг ягона имконияти бу А.В.Мачинскийнинг қадимги Миср арфалари бўйича ўтказган ишонарли далиллар асосидаги тадқиқотидир.¹ Яъни, бу олимнинг ишларига таянган ҳолда муайян аниқликлар киритиш мумкин; жумладан, катта ва кичик, бурчакли Хоразм арфаларининг корпуси икки қисмдан иборат эди: резонатор ва торлар маҳкамланадиган махсус жой бўлиб, улар бир-бири билан бир текисда бир бурчак остида бирлашгандир. Чолғулар фақатгина ёғочдан ясалган. Резонатор – 4та узун, силлиқ таёқчадан иборат бўлиб, ўз навбатида бу таёқчалар қийшиқ, узун қовурғалар билан шундай қўшилганки, натижада тўртбурчакли корпус ҳосил бўлиб, унинг пастки, ингичка қисмига сим(тор)ларни ушлагич маҳкамланган. Қарама-қарши томонлари эса резонаторнинг ички декасига бириктирилган. Резонатор ва тор ушлагичнинг қўшилиш услуби ҳақида бир нарса дейиш қийин.

Бу чолғулар сим(тор)ларининг умумий сони 9 та ва 6 та бўлган: қўйқирилган қалъадан топилган арфа тасвирида улар 9 та бўлса, Тупроққалъа арфасида 6 тани ташкил этади. Айритом арфасидаги 9та тор яхши тасвирларда берилган; Шопурнинг (Эрамизнинг III асри мансуб) катта, бурчакли арфасида торлар сони 6 тадан иборат. Торлар ичакдан ва жилкадан тайёрланган. Арфалар жаранги (тембри) бир хил бўлмаган: катталари - каттиқ ва паст (регистр), кичиклари - жарангдор ва юқори (регистр) товушли.

Арфалар ўтирган, тик турган ва юрган ҳолатларда ижро этилган. Ҳамма вазиятда ҳам чолғуни ушлаш ҳолати бир хил бўлган. Яъни, арфа резонаторининг энли томони доимо юқорига қаратилган ҳолда ижро этилган. Тик турган ҳолдаги ижро вақтида арфани олдинда, бурчагини белга тираган ҳолда ёки ўнг қўл билан ушлаб, чап ёнга қистирган ҳолатда ижро этилган. Арфанинг ўтирган ҳолда ижро этиш усули бироз бошқачароқ: яъни, чолғу одатда ижрочининг чап ёнига қўйилади ва чап қўл билан ушлаб ижро этилади. Чолғу корпуси чап ёнга ва чап елкага тираб турилади. Кичик арфани одатда чап томондан юқорига кўтарган ҳолда (бунда чолғу чап қўл билаги билан чап ёнбошга тиралган ҳолатда) ижро этилади. Маълумки, муסיқий чолғулар ўзларининг жуда ҳам бежирим ташқи кўринишлари билан ажралиб турган. Ҳаттоки, агарда чолғу жуда камтар кўринишда бўлса, у ҳолда созни турли бўёқлар билан безатишган. Бу услуб чолғунинг нафақат томошабинга эстетик завқ бериши учун, балки ўзгача мақсадларни кўзлаб ҳам қўлланилган. Масалан, авваламбор чолғунинг акустик сифати яхшиланган; иккинчидан чолғу материали (ёғоч) тез урилмаган (чарчамаган) ва бундан чолғунинг умрини узайтириш каби муаммо ечими топилган дейиш мумкин.

Тупроққалъанинг кичик, бурчакли арфаси қизғиш-жигаррангга бўялган. Худди шундай тарзда Панжикент арфалари ҳам бўялган. Далил тариқасида муайян манбаларни келтириш мумкин. Жумладан, Тан даврида яшаган Хитой шоири Бо Цзюйи ўзининг «Чжечжи раққосаси» («Чжечжи» - Марказий Осиё, аниқроғи тошкентча рақс бўлиб, у Хитойга келтирилган) номли шеърда айнан турли бўёқларга бўялган чолғу хақида маълумот беради.

Назорат саволлари:

1. Қадимги Хоразм муסיқа маданияти
2. Илк давлат тизими даврига оид муסיқий ижод
3. Қорахонийлар даврида муסיқий-маданий ҳаёт (XI-XIII асрлар)
4. Муסיқий маданиятнинг ривожланиш жараёнлари
5. Ибтидоий жамиятга оид ижод шакллари ва муסיқа ижодиёти

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Апраксина.О.А. Методика муסיқального воспитания в школе. (Учебное пособие для пед. институтов по спец. 2119 «Муסיқа и пение») -М.: Просвещение, 1983-222с
2. Муסיқальная психология: Учебное пособие. / автор сост. Кадиоров Р.Г., -Т. Муסיқа, 2005. -80 с.

3. С.Бегматов, Д.А.Каримова Қ.МАмиров Т.Ғофур Ғулом нашриёти, 2008 й.
4. Панжиев Қ. Ўзбек халқ муסיқа ижоди. 2020 й. 274 б.
5. Абдукаримов М. “Чолғушунослик” Тошкент 2005 й
6. Лутфуллаев А . Ўзбек халқ чолғулариида ижрочилик тарихи.-Т.: Муסיқа.

2-мавзу. Этномуסיқашунослик, унинг халқ ижодиётидаги ўрни ва аҳамияти. Ўзбек муסיқасининг таркиб топиш қадриятлари, анъана, қадрият, урф-одат, маросим муסיқаси ва унинг муסיқа ўқитувчиси фаолиятидаги аҳамияти.

Режа:

1. Этномуסיқашунослик, унинг халқ ижодиётидаги ўрни ва аҳамияти.
2. Ўзбек муסיқасининг таркиб топиш қадриятлари,
3. Анъана, қадрият, урф-одат, маросим муסיқаси ва унинг муסיқа ўқитувчиси фаолиятидаги аҳамияти.

Таянч иборалар: Этномуסיқашунослик, мароси, қадрият, анъана, урф-одат, муסיқа ўқитувчиси.

1. Этномуסיқашунослик ва унинг ижтимоий ҳаётда тутган урни ва аҳамияти

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ўзаро урушлар шаҳарларнинг бўшаб, вайронага айланиши Ўрта Осиё халқ оммасининг қашшоқланишига олиб келди. Бу процесс ўзларини ўзбеклар деб атаган кўчманчилар бошлиғи Шайбонийхон ҳокимиятни қўлга олган XVI асрнинг бошидаёқ фаоллашган эди. Ана шу вақтдан бошлаб “ўзбеклар” деган халқ номи қарор топади. XVII ва XVIII асрларда феодал тарқоқлик кучаяди. Катта феодал давлати алоҳида хонликлар Бухоро, Хива ҳамда Қўқон хонликларига бўлиниб кетди. Бундай бўлиниш ўзбек халқининг муסיқа маданиятида ҳам акс этди. Ўзбек хонлари саройидаги муסיқий ҳаёт асосан темурийларнинг Ҳирот ва Самарқанд саройларидаги анъаналарини давом эттирарди. Кўпгина шоир ва муסיқачилар Бухородаги шайбонийлар саройига, бир қисми эса Хоразмга кўчади. Бухоро ва Хоразмнинг аралаш ўзбек ва тожик муסיқали-поэтик анъаналари янада тараққий топиши ана шулар билан изоҳланади. XVI аср шоирлари ва муסיқачилари, шунингдек, муסיқа илмининг билимдонларидан Нажмиддин Кавкабий ижоди катта қизиқиш уйғотади. Унинг “Муסיқа ҳақида рисола”си устоз анъаналарни Самарқанд ва бошқа шаҳарларда давом

эттирган шогирдлари (Ҳожи Муҳаммад, Мавлоно Ризо Самарқандий) учун муסיқали-поэтик қўлланма бўлган эди. XVII асрнинг сарой муסיқачи ва назариётчиси Дарвишалн Чангий эди. Унинг рисоласи муסיқага оид фикрларга бойлиги билан аҳамиятлидир. Муаллиф бошқалардан фарқли ҳолда, фақатгина муסיқа назарияси асосларини баён қилиб қолмай, балки ўз асарининг катта қисмини турли даврларда яшаб ижод этган бирқа тор муסיқачилар фаолияти, шунингдек, саройда мавжуд бўлган муסיқа асбоблари тавсифига ҳам бағишлайди. Бироқ, бу ерда ҳам халқ музикаси ҳақида ҳеч қандай эслатма учрамайди. Дарвишали Чангий оддий халқ турмушида, айниқса хотин-қизлар ўртасида кенг тарқалган дуторни чолғу асбоблар қаторига киритмайди. Ўрта Осиёда муסיқий-назарий илм ривожига тўхтаб ўтиш алоҳида аҳамиятга эга. Айни IX-XI асрларда муסיқа фанига асос солиниб, Ўрта Осиёнинг ўрта асрда яшаган олимларининг деярли барчаси бу масала билан шуғулландилар. IX асрдаёқ муסיқа ҳақида рисоалар пайдо бўлиб, уларда муסיқанинг назарий асослари тадқиқ этилади, муסיқа асбоблари илмий тасвирланади, таниқли ижрочилар номи, уларнинг репертуари, “кенг тарқалган муסיқа жанрларининг номлари келтирилади. Ўрта Осиё олимлари фалсафа, математика, медицинага оид жуда кўп асарларнинг бутун-бутун бўлимларини муסיқага бағишлайдилар. Муסיқани тадқиқ этишда уларга Пифагор ва унинг математика услуби маълум даражада таъсир кўрсатди. Муסיқа асосини шеър тузилиши асоси билан боғлаб тушунилган. Масалан: Форобий муסיқа билан поэзия чуқур боғланган, муסיқа шеърдаги вазнлар нисбати билан ҳам мустаҳкам алоқада; ритм эса поэзия билан муסיқани бирлаштирувчи бошланмадир деб билган. Муסיқа билан шеърини вазн ўртасидаги мустаҳкам алоқа ўзбек ва тожик муסיқали поэтик санъатининг янада ривожланиши учун характерлидир. Форобий фаолиятининг аҳамияти ҳақида гапириб, шуни таъкидлаш керакки, у Шарқ фанини антик фан, қадимий Греция фани билан боғлади. Форобий Аристотелнинг шарҳловчиси сифатида ҳам машҳур, бунинг учун у “иккинчи муаллим” деган фахрий ном олган. Айниқса, Форобий акустика масаласига катта эътибор берди, бунинг учун у гаммалар интервалини ҳисоблаш мақсадида уд товушқаторидан фойдаланди. Муסיқа назарияси масалалари билан Шарқнинг улкан олими Ибн Сино ҳам шуғулланди. Унинг асарларининг айрим бўлимларида муסיқа ва унинг физик хоссаси, муסיқий парда ва ритмик асоси ҳақида маълумотлар бор. Ибн Сино “Китоб уш-шифо” ва “Китоб ун-нажот”да муסיқа фанининг акустика, “Донишнома”да математика томонларини ривожлантиради. Форобий, Ибн Сино ва бошқа Ўрта Осиё олимларининг ўрта асрдаги илм ва маданиятнинг юқори даражасини акс эттирган асарлари ана шу давр муסיқа маданиятини

ўрганишимизда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Назарий асарлар муסיқа санъатининг монодия (ривожлангаи бир овозли) табиатига асосланган эди. Биринчи бўлим (илми таълиф) овозларнинг ўзаро муносабатлари, товушқаторларини ўрганишга, иккинчиси (илми иқо) эса ритм ҳақидаги таълимотдан иборат эди. XV асрнинг иккинчи ярмида ўтмишдошлари-Форобий, Ибн Сино, Абдулқодир Мароғийларнинг муסיқа назариясига оид асосий қонунларини давом эттирган ва ривожлантлрган тожик шоири Жомий (1414-1492) нинг “Муסיқа ҳақида рисола”си ана шундай асарлардан ҳисобланади.

Жомий ҳам ўтмишдошлари каби овозларнинг интервал ҳолдаги ўзаро муносабатларини беради, уларни торнинг қисмлари нисбатидан чиқарган ҳолда асосий жинс - товушқатор (тетрахорд ва пентахорд)ларни ташкил қилиш ҳамда улардан жам (парда)лар ташкил этиш усулини кўрсатади. Оғзаки анъанадаги профессионал муסיқа маҳсули ўн иккн мақомлардан келиб чиқиб, Жомий асосий товушқаторларни ўн етти поғонали гамма ҳосил қилувчи ўн етти бўлакка бўладн (ин тервал нисбатлари центларда белгиланган):

Кейинчалик товушқатор асосини ўзбек муסיқасига хос бўлган миксолидий ладига мувофиқ етти поғонали гамма ташкил қилиши аниқланди. Шунингдек, рисолада ритм ҳақидаги таълимот ҳам кенг ривожлантирилган. В.Беляевнинг Жомий рисоласига ёзган изоҳларида “шеърый ритмика вокал ва чолғу асарларнинг айрим бўлаклари поэтик давралар узунлиги билан мос келадиган оҳанг чизиқларининг юзага келиши учун асос саналади” дейилади. Шунингдек, Жомий асосий ритмик формула (яъни усул)лар тузилишини тадқиқ этади. Рисоланинг хотимасида ладларнинг тингловчиларга таъсири ҳақида ҳам сўз юритиладики, бу пардаларнинг ахлоқий таъсири ҳақидаги қадимги юнонлар назариясини ривожлантириш ҳисобланади. Ўрта Осиёнинг бошқа муסיқачилари асарларидаги каби Жомийнинг асарида ҳам космологик ғоялар баён қилинадик, ана шунга мувофиқ муסיқа табиат гармонияси ва жамиятнинг ахлоқий асосларини ифодалайди. Форобий, Ибн Сино, Сафиуддин ал Урмавий асарларидаги қоидаларни кўпроқ такрорлаган ҳолда Жомий уларда ҳукмрон бўлган математик услублардан фарқли равишда муסיқачининг “соғлом ҳиссиёти”га мурожаат қилиб, унинг назарияда амалиёт томон кўприк ташлайди¹.

¹ Ражабов И. Мақомлар масаласига доир. Т., 1963. 2 Джами Абдурахман. Трактат о музике, 105- бет.

Унинг қарашлари ўтмишнинг Арнстоксен каби мутафаккирларининг қарашлари билан тўғри келади. Ўрта Осиё олимларининг муסיқа назариясига оид асарлари халқнинг муסיқий ҳаётига бағишланган саҳифалардан жой олмаган. Лекин шак-шубҳа йўқки, сарой ва шаҳар доирасида оммавийлашган бой, ривожланган муסיқа санъати, ажойиб куйлар ижодкори, ижрочилари бўлган Ўрта аср бастакорларининг профессионаллашиши халқ муסיқа маданияти заминида ўси ва ривожланди, ижод этишининг қатъий қоидалари эса халқ муסיқа амалиётининг кўпинча ижодий қайта ишланиши натижаси бўлди.

Шарқ манбашунослиги. Шарқда ўзига хос муסיқа фанининг яратилишига асос бўлган сабаблар ва манбалар. Абу Наср Форобий (873-950), Абу Али ибн Сино (980-1037) ва Ибн Зайла (вафоти 1049) илмий ишларининг яратилиши, тарихий, илмий ва амалий аҳамияти. Қомусий илмий рисолаларда ўзининг мукаммал ифодасини топган муסיқий масалалар. Абу Абдулло Хоразмий (X аср) ва унинг “Илмлар калити” қомусий асари. Унда баён этилган муסיқий маълумотларнинг шарҳи. Ихвону-с-Сафо муסיқий рисолалари. Абул Фараж Исфажоний (897-967) ва унинг машҳур “Кўшиқлар китоби”. Асосий мазмуни ва аҳамияти. Сафиуддин Урмавий (1216-1294), Қутбиддин Шерозий (1236-1310), Маҳмуд Амулий (вафоти 1349) муסיқага доир илмий рисолалари. Темурийлар даври муסיқа маданияти бўйича асосий манбалар. Хожа Абдулқодир Мароғий (1363 - 1434) ва бошқалар. Алишер Навоий даврида ва унинг раҳнамолигида яратилган муסיқий-назарий рисолалар ва уларнинг ҳозирги замон шарҳлари. А.Жомийнинг «Рисолаи муסיқий» асари. Нажмиддин Кавкабий (XVI аср) ва Дарвеш Али Чангий (XVII аср) муסיқий рисолалари. Бухорода Шашмақом туркумининг узил-кесил шаклланишига доир ишончли ёзма манбалар. Хоразм мақомлари туркумининг узил-кесил шаклланишига доир асосий манбалар. XIX асрда Ўрта Осиёда яратилган баёз ва куллиётларга изоҳлар. Уларнинг мавзулари, эндиликда манба сифатида қўлланилиши.

Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари муסיқа манбашунослигининг йирик намояндаларининг илмий тадқиқотлари. Ўзбекистон муסיқий манбашунослигида амалга оширилган янги тадқиқотлар ва устувор режалар ўз аксини топди. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, маданий юксалиши, санъатининг салномаси мавжуд бўлиб, буларнинг барчаси ўша халқнинг ўтмишини ва келажагини белгилайди. Ўзбек халқи ҳам ўзининг бой тарихига, маданияти ва санъатига эга бўлиб, унинг ривож топган миллат сифатида ўз ўрнига эга. Аждодларимиздан бизгача етиб келган маънавий маданият асослари, санъат дурдоналари, муסיқий маданиятимизнинг ноёб

ижролари, хуллас маданият ва санъатимизнинг барча йўналишлардаги кўринишлари бугунги кунда ҳам бўй баста билан намоён бўлмоқда.

XX асрнинг сўнги ўн йиллигидаги юртимиздаги ўзгаришлар натижасида, мустақилликнинг шарофати билан халқимиз аجدодларимиздан мерос қолган, ўзининг бой маданияти ва санъати тарихини чуқур ўрганишга имкониятлар яратилдики, бу бебаҳо тарихимизга янгича ёндашишни, уни янгича тафаккур билан англашликни тақозо этади. “Халқимизнинг келажаги, - деб ёзади мамлакатимиз мустақиллиги асосчиси И.Каримов,- энг аввало, унинг ўзига, маънавий қудратига ва миллий онгининг ижодий кучига боғлиқдир. Моддий фаровонликка табиий интилиш миллатнинг маънавий ва ақлий ўсиш эҳтиёжига ғов бўлмаслиги лозим. Маънавийлик ва маърифийлик халқимизнинг кўп асрлик тарихи давомида унинг энг кучли ўзига хос хусусияти бўлиб келди”¹.

Ушбу фикрлардан келиб чиқиб, шундай хулоса қилиш мумкинки халқимизнинг кўп асрлик бой маданий меросини ўрганишда миллат тарихи, қадриятлар, миллий мафкура, миллий ўзликни англаш асосий мезон вазифасини бажаради. Халқимизнинг маданият ва санъат тарихини ўрганишда ана шу мезонларга суянган ҳолда фикрлашга ундайди ва миллий ифтихор туйғусини уйғотади. Халқимизнинг бой маданияти ва санъат тарихи билан қисқа сатрлар орқали яқиндан таништириш яъни, унинг ривожига янгича назар ташлаш деб қабул қилиш ўринлидир. XX аср охирида мамлакатимизда миллий мафкуравий сиёсат орқали миллий истиқлол ғояси тамойилига асосланган маданият тушунчаси, комил инсон тарбиясида маданият ва санъатнинг ўрни, маънавий маданият асосларига таянувчи диний маданият, бугунги ғоявий курашлар силсиласидаги миллий маданият ва санъат, эстетик маданият жабҳаларини бирлаштирувчи умумий фикрлар жамланган бўлиб, ҳар бир инсон учун ҳозирги кунда зарур бўлган маънавий тушунчалар таркиб топди.

Албатта, миллатимиз тарихи билан боғланган, ибтидоий жамоа даври санъати тарихидан бошлаб, қадимги дунё санъти, қадимги шарқ санъати, қадимги Ўрта Осиё санъати ҳамда Марказий Осиё ўйғониш даври маданияти ва санъати билан қисқача воқиф этди. Темурийлар даври ҳақида сўз кетганда Амир Темур давридаги миллий ўйғониш, Мирзо Улуғбек, Захириддин Муҳаммад Бобур, Алишер Навоий ва Хусайн Бойқароларнинг маданиятимиз ва санъатимиз ривожига улкан хисса қўшди.

¹ И.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». Тошкент, «Ўзбекистон» 1997 й. 137 бет.

Тарихдан маълум Туркистонда маърифатчилик ва жади́дчилик ҳаракати учинчи ўйғониш даврини бошланиши деб эътироф этилади. Дарҳақиқат маърифатчилар таълим ва тарбияга янгича услуб билан ёндашиш, янгича фикрлаш билангина янги авлод тарбиясида муваффақиятга эришиш мумкин деган ғояни олдинга сурадилар. Ўз навбатида ўзбек халқининг қадимий урф-одатлари бугунги кунда ҳам ўз ўрнини йўқотмаганлиги ва сақлаб қолинганлиги, ҳозирги авлод вакиллари ҳам ўзбекона удумларни давом эттираётганлиги миллий менталитетимизнинг нақадр улуғлиги, софлиги ва халқоналийлиги билан ажралиб туради.

Тарихан ривожланиш даврини бошдан кечирган XX аср бошларидан заминимизга профессионал санъат сифатида кириб келган халқимизнинг томоша санъати, кино санъати, театр санъати, рақс санъати ва унинг тарихий ривожи ўз аксини топади. Шунингдек, тарихдан халқ орасида ривожланиб келган халқ амалий санъати, тасвирий санъат ҳам муסיқа санъати билан уйғун ҳолда ривожланиб, бир-бирларини тўлдириб келганлигини кўриш мумкин.

Ўзбек халқининг муסיқа маданияти алоҳида тарихий ривожланиш босқичларига эга. Аждодларимиздан бизгача етиб келган муסיқий меросимиз бугунги кунда ҳам маънавиятимизнинг сарчашмаси бўлиб хизмат қилмоқда. Муסיқа маданиятимизнинг тарихи, мақом санъати, ижрочилик йўллари ва мактаблари, халқ фольклор ва дostonчилик санъати ҳам мустақиллик йилларида халқимизнинг нутилаёзган удум, анъаналинини қайта тиклаш йўлида улкан ишларни амалга оширди.

Албатта ҳар бир миллат, халқ ўз тарихини билишлиги ҳаётий заруратдир. Шундай экан ўзбек халқининг ҳам аждодлардан қолган бой тарихий меросини, маданияти ва санъати тарихини ҳозирги авлодларга, айниқса ёшларга етказиш жараёни баркамол авлод тарбиясида муҳим манба бўлиб хизмат қилиши табиийдир. Зеро жаҳонга Абу Али Ибн Сино, Мухаммад ал - Хоразмий, Аҳмад ал -Фарғоний, Абу Наср Фаробий, Жалолоддин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Захириддин Мухаммад Бобур сингари улуғ фарзандларни берган ўзбек халқи ўзининг бой маданий тарихини эҳзозлашга ва шундай улуғ аждодлари билан фахрланишга ҳақлидир.

Қадимги шарқ халқлари санъати ва маданияти тарихи катта даврни ўз ичига олади. Қадимги шарқда мавжуд бўлган қадимги Миср подшоҳлиги, олд Осиёдаги Шумер, Аккад, Бобил (Вавилония), Оссурия, Урарту, Хетт давлатлари, Эрон империяси, Ўрта Осиё, Хиндистон, Хитой, ва Жанубий Шарқий Осиёдаги давлат ва подшоҳликлар жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирдилар. Шарқ халқлари яшайдиган худудда қуёш нурунинг мўллиги,

суви, тошқин дарёлари, серунум ерлари одамларни эрта деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишга ўргатди. Қадимги Шарқда санъат узок вақт хунармандчиликни бир қисми сифатида қолди. Эрамиздан аввалги 5000-4000 йиллардаёқ бу ерларда синфий жамият - қулдорлик жамияти шакллана бошлади ва бу жамият янги эранинг бошларигача давом этди. Қулдорлик жамияти санъатининг вазифаси эса кўпчиликни бошқарувчи синфга, эксплуататорлар ғоясини омма ичида тарғиб қилиш бўлиб қолди. Шарқ халқларининг реализми ҳам ўзига хос хусусиятга эга. У кўпинча воқелик, кишилар ва тушунчаларни фантастик образларда, рамзий ва шартли белгиларда тантанали, улуғвор қилиб ифодалайди. Биз Шарқ санъатини ўрганганда алохида йирик санъаткорлар ижоди тўғрисида тўхталмаймиз. Чунки, санъат намуналари омма ичидан чиққан номаълум истеъдод эгалари томонидан яратилган.

Қадимги шарқ санъатида қадимги Миср санъати алохида ўрин тутади. Қадимги Миср санъати деярли 4000 йилни ўз ичига олган даврда тасвирий ва амалий санъат, меъморчиликни нодир дурдоналари дунёга келдики бугунги кунда ҳам ўзининг маҳобати, бадийлиги билан барчани ҳайратга солади. Бу ерда биринчи марта инсон ва унинг меҳнати санъаткор асарида ўз ифодасини топди. Қадимги Миср санъатининг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у дин билан алоқада ва унга тобе бўлган. Миср эҳромлари қаторидан жой олган уч династия фиравни Жосер мақбараси, IV династия фиравнлари Хуфу, Хафра ва Минкиура пирамидалари Фифадаги Карнак ва Луксор ибодатхоналари гигант меъморчилик санъатининг нодир намуналаридир. Қадимги Миср тасвирий санъати меъморчилик билан боғлиқ ҳолда ривож топди. Миср санъати умумжаҳон санъати тараққиётида ўзига хос қайтарилмас ўринни эгаллайди.

Олд Осиё санъати деганда ўрта ер денгизи, хавзасининг шарқий қисми сохиллари, Кичик Осиёнинг тоғли районлари территорияларида эрамиздан аввалги Шумер, Аккад, Оссурия, Урарту, Бобил каби қатор давлатлар мавжуд бўлиб, улар жаҳон санъати тарихига ўз хиссаларини қўшганлар. Бу ерда ҳайкалтарошликни гўзал асарлари яратилди, деворий суратлар, нозик амалий-декоратив буюмлар ишланди. Аккад подшоҳлиги даврида Олд Осиё ягона давлатга бирлаштирилди. Шу даврда тасвирий санъат реализми ортди. Айни шу даврда Шумер достони “Тилгамиш» яратилди. “Саргон хайкали”, “Семит портрети”, “Нарасмин стелласи” ўша даврнинг машхур асарларидандир. Олд Осиё санъатида нодир меъморчилик ва тасвирий санъат ёдгорликлари юзага келди.

Ахмонийлар даврида вужудга келган санъат ўрта шарқ халқлари тарихида муҳим ўринни эгаллайди. Бу санъат бевосита ўрта шарқда

яшайдиан халқларининг янги ўзаро муносабатлари натижасида, атрофдаги халқлар санъати таъсирида раванқ топди. Жумладан подшолар саройларини қуришда Суғд, Бактрия ва Хоразмдан келган уста ва санъаткорлар меҳнат қилганликлари ҳақидаги маълумотлар мавжудлиги шундан далолат беради. Ахмонийлар даври санъати атрофидаги мамлакатлар санъатига ҳам ўзининг сезиларли таъсирини ўтказган.

Қадимги Шарқда ўзига хос ҳисобланган Хиндистон санъати ҳам қатор тараққиёт босқичларини босиб ўтди. Бу тараққиёт жараёнида хинд санъатига гоҳ Шумер, гоҳ Грек санъатининг таъсири бўлган. Лекин шунга қарамай, унинг санъатида ўзига хослик мавжуд бўлиб, у асосан халқ санъати, айниқса хунармандчилик таъсирида бўлган. Хиндистон санъати қадимдан хар-хил динлар таъсирида ривож топган. Қадимги Хиндистон санъатининг гуллаган даври Маурия сулоласи (э.ав. 272-232 й)да содир бўлди. Ашока хукмронлиги даврида буддизм кенг тарқалди. Ибодатхоналар қурилишига, тасвирий санъат асарларига кенг эътибор берилди. Аджантадаги ғор ичидаги ибодатхона ва шунга ўхшаш қатор санъат асарлари қадимги хинд маданиятининг нодир намуналаридир.

Хулоса қилиб айтганда қадимги шарқ санъати уйғониш даври санъатнинг ривожланишига муҳим босқич бўлиб хизмат қилади.

Ўрта аср уйғониш даври намоёндалари

Ахмад ал-Фарғоний

Ахмад ал-Фарғоний яқин ва Ўрта Шарқда “Хосиб” (математик) мартабасига сазовор бўлган. Ахмад ал-Фарғоний Марказий Осиё уйғониш маданиятининг йирик арбобларидан бири ҳисобланади. Ал-Фарғоний ҳар томонлама билим соҳиби бўлиб, илми нужум, жўхрофия, математика, табиатшуносликнинг бошқа соҳаларида нафақат мусулмон шарқида, балки Европада ҳам катта шухрат топганлиги маълум. Улуғ олим туғилиб ўсган Фарғона ўлкаси қадимдан ўз даврининг юксак маданиятига эга бўлган ва тараққий этган ўлка бўлган. Хўжанд, Ахсикент, Марғилон, Қубо, Қўқоннинг шухрати ўша даврларда ҳам юксак эди. Унинг қуйидаги асарлари мавжуд: “Астролюбия ҳақида мукамал китоб”, “Астролюбия санъати ҳақида”, “Етти иқлим китоби”, “Мармарнинг хизмати ҳақида китоб”, “Самовий ҳаракатлар ва юлдузлар фанининг мажмуаси ҳақида китоб” асарлари бизгача етиб келган. У илм-фан ривожланган шаҳарларда яшаб ижод қилди. Бағдод халифасининг “Байтул хикма” академиясида ишлади. Умрининг сўнгги йилларини Мисрда ўтказди ва шу ерда вафот этди. Европадан “Ал-Фраганус” номи билан машҳур бўлган. Унинг илмий асарлари жаҳоннинг энг катта кутубхоналарида сақланади.

Абу Наср Фаробий

Абу Наср Фаробий 873 йили таваллуд топган. 950 йилда вафот этган. Ўтрор шаҳрида яшаган. Фаробийнинг маданият соҳасига қўшган хиссасини турли фан соҳаларида олиб борган илмий тадқиқотлари, ёзган асарлари асосида аниқлаш мумкин. “Масалалар манбаи”, “Қонунлар ҳақида китоб”, Фалакиётнинг давомийлиги”, “Хажм ва миқдор”, “Катта муסיқа китоби”, ”Муסיқа ҳақида сўз”, ”Инсон аҳзолари ҳақида рисола”, ”Шеър ва қофиялар”, ”Луғатлар ҳақида китоб” сингари кўплаб китоблар қолдирди. Масалан, хунармандчилик, табиблик, дурадгорлик ва бошқалар нуқтаи назаридан уларни “хунармандчилик” ва “санъат” соҳаларига бўлади. Фаробий “Муסיқа ҳақида катта китобида” бу билимни бошқа назарий билимлардан фарқ қилишини, уларни эгаллаш учун восита ва усуллар ўрганиш талаб қилинишини айтади. Фаробийнинг илм ҳақида қарашларида шарқ ўйғониш даври ижтимоий тафаккурининг илғор йўналишлари ўз ифодасини топади, у маънавий маданиятимиз равнақига қўшилган катта хиссадир.

Абу Али Ибн Сино

Ўйғониш маданиятининг улкан арбобларидан бири Ибн Синонинг асли исми шарифи Абу Али Ал-Хасан ибн Абдуллоҳ Ибн Сино бўлиб, 980 йилда Бухоронинг Афшона қишлоғида таваллуд топган. Замона зайли билан Хоразм, Эронни турли шаҳарларида ҳаёт кечиради. Саргардонлик йилларида ўзининг йирик асарларини ёзади. 1037 йилда Исфажонда вафот этади. Ибн Сино жаҳон маданияти тарихида қомусий билимга эга бўлган йирик арбоб сифатида алоҳида ўрин тутади.

Унинг фанни турли соҳаларига оид 450 дан ортиқ асари мавжудлиги тўғрисида маълумот берилди. Уларда тиббиёт, муסיқа, фалсафа, этика, илоҳиётшунослик, тилшунослик, эстетика масалаларига оид фикрлар берилади. У яратган китоб “Аш-шифо” 21 томдан иборат бўлиб фалсафий ва тиббий билимлар қомуси хисобланади. Ибн Сино бадий намуналари, шеърлар, қиссалар, рубойлар ижод қилди. “Тайр қиссаси”. “Соломон ва ибсол”, “Хай ибн Яқзон” қиссалари ва ўзининг серқирра бой ижоди билан жаҳон маданияти тараққиётида фавқулодда рол ўйнайди.

Абу Райхон Муҳаммад Ибн Аҳмад Беруний

Ўйғониш маданиятининг йирик арбоби Беруний 973 йил сентябрда Хоразмнинг қадимги пойтахти Кат шаҳрида туғилди. (“Берун” сўзи ташқи шаҳар маъносини билдиради). 16-17 ёшидаёқ математика ва асрономиядан етук олим бўлиб етишди. 995 йилда дунёда биринчи бўлиб глобусни яратди,

ой тутилишини кузатди. 997 йилда унинг саргардонлик хаёти бошланади. Рай, Гургон, Ғазна шаҳарларида яшайди. Шу даврда Ибн Сино билан учрашади. 1048 йилда Ғазнада вафот этади. Унинг ўтмиш ёдгорликлари”, “Хоразмнинг машҳур зотлари”, “Геодезия”, “Хиндистон”, “Қонуни маҳсудий”, “Минералогия”, “Сайдона” сингари йирик асарлари мавжуддир. “Ўтмиш ёдгорликлари” асарининг бир катта бўлимида урф-одатлар, расм-русмлар, афсоналар, фолпклор санъати, хайит байрамлари, диний маросимлар, ва Наврўз байрами ҳақида қимматли маълумотлар беради. Буюк асари “Хиндистон” китобида хинд маданияти тарихига бағишланган ҳазиналар ўрин олган. Абу Райхон Берунийнинг илмий ва фалсафий қарашлари ўша даврда кенг тарқалган ғоявий курашларда катта ижобий аҳамиятга эга бўлди. Унинг хоки 1997 йилда ватандашларимиз томонидан, олиб келиниб Беруний шаҳрига дафн қилинган. Бу ер барчанинг зиёратгоҳига айланган.

2. Ўзбек муסיқасининг таркиб топиш қадриятлари.

Ислом бадий ва илмий ижодиётга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ушбу феноменни тафаккур этиш, доимо ўзига хос муаммоли масала бўлиб келган. Аммо, шундай бўлса-да бу ҳақда мавжуд манбаларга асосланган ҳолда фикрлар (илмий фаразлар, тахминлар) билдирилган ва ёзилган. Ҳар бир тегишли манбада анъанавий мусулмон маданияти ўзига хос тарзда талқин этилган. Ислом ва муסיқа муаммоларини чуқур ўрганишда баъзан манбалар ва материалларнинг талаб даражасида эмаслиги (яъни, масалалар эчимига қониқарли жавоб берувчи маълумотларнинг етишмаслиги) ҳам бу мавзунини атрофлича ёритиш мураккаблаштиради.

Ислом ва муסיқа муаммоси икки йўналишда ўрганилиши мумкин. Биринчиси “расмий” Ислом, яъни мазҳаблари ва талқинлари, иккинчиси эса дин ичида вужудга келган тасаввуф оқимидир. Ана шу икки дунё миқёсида муסיқа турли бадий ва фалсафий-эстетик шаклларга эга бўлди. Бунда муסיқа шакллариининг кўлами, муסיқа тинглаш ва уни ўрганишиш ман этилишидан тортиб, токи муסיқа ёрдамида Оллоҳга етишиш каби жараёнгача бўлган тушунчалар билан белгиланади.

Бирин-кетин вужудга келган бу икки дунё мураккаб тарзда бир-бири билан «қоришиб» кетган. Ўрта асрларда яшаган инсон ”оддийдан – мураккабга” томон Ислом қонунларини ўрганган. Яъни, Ислом асослари, сўфийлик шариати, тариқати ва ҳоказо. Тасаввуф Ислом дини қонунлари, ғоялари ва тимсолларини чуқур фалсафий, рамзий-эстетик маъно ва мазмун билан бойитади. Маълумки, Қуръони Каримда муסיқа санъатига бўлган муносабат тўғридан-тўғри (очиқ) билдирилмаган. Муסיқа мавзуси кўпроқ

хадисларда ёритилган. Муסיқа тарафдорлари ва қаршилар айнан шу манбага таянган ҳолда иш кўришган. Турли хил илмий изланишлардан шу нарса аниқланадики, муסיқага бўлган қаршиликнинг иккита асосий сабаби мавжуд. Ҳар бир сабаб маълум бир тарихий даврга тўғри келади ва сиёсий-мафқуравий ҳамда маданий ривожланиш билан боғлиқ бўлади.

Дастлабки муסיқага бўлган қаршилик, VII-VIII асрларга тўғри келади. Ислом дини христианлик, яҳудийлик зардуштийликка нисбатан қаршилиги бўлмаса-да, ўзининг “ички душманлари” бўлмиш “бутпарастлик”, “кўпхудолик”ка қарши аёвсиз кураш олиб борган. Ана шу “унсурлар” арабларда (Ислом дини жорий бўлишидан аввал) товуш, сўз, тасвир каби материалларда акс эттирилгандир. Масалан, муסיқа бутпарастлар диний маросимларида қўлланилиб, уларнинг афсоналари билан йўғрилган. Мавжуд маълумотлар (илмий фаразлар, тахминлар)га кўра айнан шу сабабли Ислом дини нозил бўлганида муסיқа ман этилган.

Муסיқа билан боғлиқ тасвирлар деворларга ҳам чизилган Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон ҳудудларидан топилган муסיқачиларнинг терракота ҳайкалчалари бу ерларда муסיқа анча юқори мавқега эга бўлганидан далолат беради. Зардуштийлик ва буддавийликда муסיқадан кенг фойдаланилган. Улар маросимларда мураккаб тизимли муסיқий тимсолларга таянишган. Буддизм рамзига машҳур “Айритом пештоқлари”ни боғлаш мумкин. Бу даврда муסיқа ҳам тасвирий санъат сингари Исломдан бўлак динларнинг руҳи ва ғоясини ифодалаб, уларнинг тимсолларини ўзида намоён этган. Аммо муסיқа ва тасвирий санъатга нисбатан қўлланилувчи ҳукуқий тартибот ўша пайтда ҳали йўқ эди. Унинг жорий этилиши VIII-IX асрларга тўғри келади. Боиси, бу даврда хадислар жорий бўлиб, Исломнинг тўрт асосий мазҳаблари – ханбалий, моликий, шофеий ва ханафий ташкил топди (ушбу мазҳаблар уларнинг асосчилари номи билан аталган). Мазкур мазҳабларнинг бевосита муסיқага доир фикрлари кейинчалик ёзиб қолдирилган қонунга оид, тасаввуф ва баҳзан муסיқашуносликка оид манбаларга иқтибос тарзида киритилган. Ислом динида муסיқанинг таҳқиқланишига сабаб, бошқа динларга ўхшамаслик, яъни ислом аҳлини муסיқа билан чалғитиб, диннинг таъсир кучини сусайтирмасликда эди. Ислом дини ўз маросимларини ҳар қандай «дунёвий унсурлар» билан бузишдан сақлади. Бу ҳолат муסיқадан воз кечишнинг иккинчи сабабидир. IX-XI асрларда Ислом аҳли маданиятида “дунёвий” рағбат ҳукмронлик қила бошлаган. Шаҳарларда муסיқа етакчи ўринга эга бўлади. Муסיқа ҳиссиёт роҳати учун восита ҳисобланган. Муסיқа “дунёвий” яшаш тарзининг бошқа кўринишлари, яъни, май, қимор ўйини кабилар қаторида инсонни охиратга бўлган ишончини сусайтиради ёки умуман йўқотади, деган фикрни илгари

сурган. Муסיқа ман этилишининг иккинчи сабабига “мутриблар” ҳам ўз хиссасини қўшишган. Мутриблар, яъни муסיқачилар асосан зиёфатларда, майхўрликларда қатнашиб, муסיқа чалишган (ёки куйлашган) ва эвазига ҳақ олишган. Базму-жамшиддаги муסיқа ижроси дин томонидан қаттиқ қораланган. Ахлоқан бузуқ муסיқачиларга қарши муסיқа санъатининг йирик намояндалари ҳам қарши чиқишган. Бундай тоифа муסיқачиларга ўз навбатида Алишер Навоий ҳам “муносиб таҳриф” берган.

Ўша даврларда қонуншунослар инсон ҳаётида муסיқа билан тўқнашадиган турли вазиятларни ҳисобга олган ҳолда қонунлар таъсис этардилар. Асосан диний ва тасаввуфга оид китобларда муסיқа 4 турли қоидаларга бўйсунган ҳолда ижро этилиши белгиланган: ҳалол (шариатга мувофиқ равишда), ҳаром, мубоҳ иа макруҳ.

Дин билан боғлиқ бўлган, яъни қурҳони Каримни қироат билан ўқиш, азон чақириш, ҳарбий муסיқа кабилар эса қонуний равишда рухсат этилган бўлиб, муסיқа санъатининг шакллари сифатида тан олинарди. Алломалардан бири Ал-Фаруқийнинг таҳкидлашича, “Ислом ҳеч қачон муסיқа санъатига қарши бўлмаган. Дин фақат айрим ҳолатлардагина маълум бир шаклларни қабул қилмаган. Бу ҳолатлар инсонга муסיқанинг салбий таъсир кўрсатиши билан боғлиқдир”. Ислом дини ва муסיқанинг ўзаро муносабатлари сулолаларнинг алмашуви билан ҳам боғлиқ. Шўнингдек, жамиятнинг ҳар бир табақаси динга турлича муносабатда бўлганлиги сабабли, муסיқага бўлган муносабат ҳам албатта шу ҳолат билан боғлиқ бўлган. Айни вақтда муסיқа бобида Исломнинг назарий қонунлари замонавий жамият билан тўқнаша бошлади. Бу ҳолат XIX асрнинг охирларида ёрқин намоён бўла бошлаган. Демократия, маҳрифатпарварлик каби ҳаракатлар динга нисбатан янгича булган муносабатни юзага келтирди. Одамлар сиёсат, техника, европача илм каби соҳаларга интилиб, диннинг кўпгина қонунларини баҳзан ихтиёрий, баҳзан ихтиёрсиз равишда буздилар. Бундай ҳолат динни маълум даражада ислоҳотга учрашига сабаб бўлди. Маҳрифатпарварлик ҳаракати муסיқа маданияти соҳасига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Масалан, янгича нодир муסיқий дурдоналарнинг яратилиши, янги чолғулар, муסיқий техника воситалари, янгича муסיқий илм ва ҳоказо. Бундай янгиликлар “Ислом ва муסיқа” муаммосини янада мураккаблаштирди.

Мусулмонлар ўзларига яна савол бера бошлади: муснқага қандай муносабатда бўлиш керак муаммо “янгича” тафаккур этилиб эчимини топиши керак эди. XX аср, “Ислом ва муסיқа” муаммосига ўзгаришлар олиб келди. “Муסיқий секуляризация” (муסיқани дин таъсиридан халос этиш) жараёни турли вақтда, турли шаклларда ислом дунёсининг йирик марказларида кеча бошлади (араб мамлакатлари, Туркия, Эрон ва б.). Ислом

динининг ички йўналишларидан бири саналган тасаввуф оқими, ўн асрдан зиёд тарихий жараёни ўз ичкга олган ҳолда бутун мусулмон дунёсида тарқалгандир. Худога ва Ҳақиқатга эришишнинг илоҳий жараёни (“шариат” – мусулмонларнинг диний қонуни, тариқат – сўфийлик йўли, ҳақиқат – Оллоҳга этишиш) суфийлик таълимотида санъат билан боғлиқ. Сўфийлик таълимотида муסיқа, шеърият ва рақс санъатининг этакчи турларига айланди. Санъат – шайхларнинг ўзаро мунозараларига сабаб бўлган. Баъзилар Оллоҳга эришиш йўлида санъат воситасини қулай деб билсалар, айримлар бунинг аксини айтар эдилар. Масалан, бундай бахслар киромийлар ва қодирийлар тариқатлари ўртасида олиб борилган. Киромийлар Оллоҳга эришишда муסיқанинг ўрнини юқори деб билсалар, қодирийлар муסיқа, баланд товуш воситаларни умуман рад этганлар. Бу сингари бахслар қанчалик кўп бўлмасин, сўфийлик таълимоти айнан муסיқа сабабли ўз моҳиятини кўрсата олди. (Айнан санъат туфайли тасаввуф ўзининг ҳаётий қарама-қаршиликларини эча олди ва одамзоднинг яшаш сирлари эчимини топа олди.

Сўфий гўшт емаган, дори-дармон ичмаган, чўмилмаган, ўзини очликка маҳкум қилган, қариндошлари ҳақида гапирмаган, негаки, буларнинг барчаси моддий ҳаёт билан боғлиқ бўлган.

Инсоннинг ички кечинмалари (субъектив кечинмалар) сўфийликда юқори даражали аҳамиятга эга бўлган.

Тасаввуф назариётчилари санъатни Оллоҳга этишиш, йўлидаги бошланғич нуқта деб билганлар. Тасаввуф учун барча санъат турлари орасида муסיқа биринчи ўринда турган. Ислом дини муסיқа соҳасини таҳқиқлаган бўлса-да, сўфийлик таълимотида муסיқага батамом қарама-қарши назар билан қаралган. Албатта, аввалига тасаввуф эстетикаси муסיқадан очик-ойдин фойдалана олмаган муסיқа аста-секинлик билан кириб келган.

Дастлабки тасаввуф оқимининг ғоялари (VIII-IX асрлар) ислом динига “қарама-қарши” бўлган. Яна шундай қаршиликлардан бири муסיқа эди. Муסיқа сўфийларда “самоҳ” (тинглаш) атамаси билан қўлланилар эди. Дастлабки сўфийлик йиғилишларида шайхлар муסיқадан кенг фойдаланишган (мажлиси самоҳ). Мажлисларда муסיқий айтимлар, шеърий шакллардан фойдаланишган. Аммо улар ўзига хос сўфийлик маъносига эга эди. Кўпинча рубоий-тароналар панд-насихат ва фалсафий-этик ҳарактерда бўларди. Марказий Осиёда тасаввуфнинг кўпқиррали дунёси, дарвешлар, қаландарлар, фақирлар томонидан намоён этиларди. Тасаввуфнинг Марказий Осиё халқларидаги шомончилик билан генетик муносабати мавжуд. Бу ҳудуд халқларида “Яссавийхонлик” тариқати ҳам кенг ривожланган эди. Тариқат

асосчиси Ҳожи Аҳмад Яссавий бўлиб, унинг мероси оғзаки анъана орқали бизгача этиб келган. Аҳмад Яссавий мақбараси (қабри) 800 йилдан буён Марказий Осиё мусулмонларининг муқаддас зиёратгоҳи ҳисобланади. Инсон ҳаёти зиёратдан-зиёратгача, яъни қисмларга бўлинган. Ҳаётий туркумлар чегараси Яссавий хонақосида ўтказилган зикр рақслари билан белгиланган.

Инқилобдан аввалги даврда Яссавий хонақосида “кичик” зикрлар бир ҳафтада бир марта ўтказиларди (жума кунда). Бир йилда бир марта эса хонақога зиёратга борилган ва зикр тушиш маросими ўтказилган. “Катга” зикр маросими 25 декабрдан 5 февралгача бўлган вақт мобайнида амалга оширилар эди (қишки чилла вақтида). Ҳозирги даврда зикр маросимлари ўтказилмай қўйилган. Аммо шундай бўлса-да, бу ерларга саёҳатчилар, шунингдек, Европа, Америка, Осиё мамлакатларидан шарқшунос олимлар келиб туришади. Мадраса толиблари, Худо йўлига кирган одамлар, маънавий ва жисмоний соғайишни истаганлар ҳам бу ерларга келишади. Якка ҳолда, оилавий, гуруҳ бўлиб одамлар хонақо атрофини айланадилар ва девор ғиштларига қўл уриб, юз-кўзларига суртадилар. Киши билмас тарзда бу ерга шаманлар ҳам келишади. Улар ҳам ишларини бошлашдан аввал дуо олиш илинжида бўлиҳади. Аммо улар шуни ҳам билишадики, зиёратни Яссавийнинг биринчи устози Арслонбоб қабридан бошлаш керак. Шундай тартиб бўлмаса, зиёратлар қабул бўлмайди.

Арслонбобо ва унинг шогирди бўлмиш Аҳмад Яссавий мақбараларини халқ турли афсоналар билан боғлашган. Айтишларича, икки диндорнинг мозорлари ўртасида ер ости йўлаги бор эмиш. XIV аср охирларида Темур хукмига биноан мозор устига хонақо қурилиши бошланганида ғайриоддий воқеалар содир бўла бошлаган. қурувчилар анчагача иш бошлай олмаганлар, Кундалик қурувчилик ишларидан сўнг, катта хўкиз келиб, қурилган жойни бузиб кетар экан. Шу тарзда бир неча кун ўтган. Темурнинг тушига Ҳожа Аҳмад кириб, хонақо аввал Арслонбоб мозори устига қурилиши кераклигини айтган. Шундан сўнг ишлар юришган. Арслонбобнинг қабри Чимкент вилоятининг қизилқум раёнида жойлашган. Бу ерларда шаман (бахши)чилик кенг ривожланган. Қадимдан бу ерда авлиё шахслар яшаган. Атрофдаги қишлоқларда яшовчиларнинг кўпчилиги Яссавий билан қондош эканликларини таҳкидлайдилар. Айнан шулар Туркистон хонақосида зикр маросимлари учун йиғилардилар. Махаллий шаманчилик сўфийлик иа Ислом тасаввурлари билан боғлиқ. Ана шу асосда Аҳмад Яссавий таълимоти юзага келган.

Ҳожа Аҳмад Яссавий турли номлар билан қайд этилади: Ҳожа Аҳмад, Ҳазрати Султон, Ҳазрат, Пири Туркистон, Ота Яссавий ва ҳоказо. Аҳмад Яссавий ўз таълимотини турк халқларига бағишлаган эди. Яссавий тариқати

(йўли) айнан ундан бошланган. Ушбу тариқат Марказий Осиё ва Қозоғистон яшовчи ўтроқ ва кўчманчи халқлар орасида тарқалган. Яссавийдан “ота” дейилмиш генеологик шажара бошланган. Яссавий таълимоти ўз таъсирини бошқа сўфийлик тариқатларига кўрсатган: нақшбандия, кубровия, каландария ва бошқалар.

Аҳмад Яссавий мероси – бу унинг “ҳикматлари”дир. “Ҳикматлар” – ўзига хос шеър-достон бўлиб, оғзаки тарзда ижод қилинади. Ҳикматлар оҳангларга солинган. Улар яккахон ёки жамоа бўлиб ижро этиш учун мўлжалланган. Оғзаки, ёзма тарзларда тарқатилган. Нашр қилинган ҳикматлар битта китобга “Девони ҳикмат”га жамланган қоидага кўра, ҳикматлар тўртликлардан иборат бўлиб, умумий мавзу, мазмунга эга бўлган.

Ҳазрати Султоннинг қилган ишларини муסיқасиз тасаввур этиш мушкул. Унинг ҳикматлари Марказий Осиё ва Қозоғистондаги барча диний айтимлар қатлампидан ўрин олган (қаландарлар, маддоҳлар, бахшилар, отинлар ижро бисоти шулар жумласидандир). Ҳикматларнинг ижро этилиши услублари кўлами ҳам анча кенг бўлган (шарҳли декламатсион-речитациядан, мақом санъатига яқин юқори касбий даражадаги “хониш”). Хожа Аҳмад ва унинг ҳикматлари тарафдорлари “яссавийхонлик” номини олган анъанага асос солдилар. Ва ниҳоят, Аҳмад Яссавий ва унинг ҳикматлари сўфийларда “зикри жаҳрий”нинг ривожланишига сабаб бўлган. А.Яссавий ҳақидаги маълумотларни турли манбаларда учратиш мумкин (ҳикматлар, сўфийликка оид адабиётлар афсоналар ва ҳоказо). А.Яссавий шахси сирли, ечимини топмаган тилсимдир. Баъзи шарқшунослар уни хаттоки, бу дунёда яшаганлигини ҳам ҳали ҳануз гумон остига қўядилар. Шу билан биргаликда ҳақиқат ва тўқима ўзаро шу қадар боғланиб кетганки, уларни ажратиш бўлмади.

Баъзи маълумотларга кўра Яссавий Ясси шаҳрида баъзиларида эса Сайрамда туғилган деб эътироф этилади. У диндорлар оиласида дунёга келган. Отаси – Шайх Иброҳим ота ва онаси қорасоч момо, ўғиллари Аҳмад 7 ёшлигидаёқ оламдан ўтган эдилар. Шу ёшида у “буюк шайхлар”дан бири бўлмиш Арслонбобнинг тарбиясига ўтган. Арслонбоб Аҳмадга ислом дини асосларини, ундан сўнг эса сўфийлик таълимоти ва зикрни тарғиб этишни ўргатди.

Арслонбобнинг вафотидан сўнг Яссавий энг катта ҳикматларидан бирини унга бағишлаган. Арслонбоб тарбиясига ўтмасдан аввал ҳам Аҳмад илоҳий кучга эга бўлиб, унинг ҳаётида хронологик равишда турли ғайри оддий воқеалар содир бўлиб турган. Умрининг биринчи йилида арвоҳлар, иккинчи йилида – пайғамбарлар, учинчи йилида – чилтонлар, тўртинчи йилида – Муҳаммад (с.а.в.) ва Хизр бувалар келиб туришган экан. Улар

кичик Аҳмадни Худо йўлига хизмат қилиш учун тайёрладилар. Бутун умри давомида илоҳий кучга эга бўлган одамлар Яссавийга ёрдам бериб турадилар. Арслонбоб вафотидан сўнг Яссавий ўқишини давом эттириш учун Бухорога кетади ва у ерда Хожа Юсуф Ҳамадонийга мурид тушади (вафоти тахминан 1140-1141йй.). Ўқиш сўнгида Яссавий шайхлик қилиш учун устозидан дуо олади. Кейин эса унинг ўзида муридлар пайдо бўлади Яссавий сўфийлар жамоасига бошчилик қилади.

Аммо бироз вақт ўтгандан сўнг Яссавий Бухородаги фаолиятини тўхтатиб, ўзининг даштларига қайтади. Унинг муридлари Ғиждувонийнинг қўл остига ўтадилар. Яссавий эса умрининг охиригача Туркистонда яшайди (тахм. вафоти 1166-1167 йй.). Унинг ўз ватанига қайтишини бир нечта сабабларини айтишади. “Юқоридан” турк кўчманчи халқларига Исломни тарғиб этиш ҳақида белги берилади. Яна бир сабаби, “эгри” йўлда юрганларни “тўғри”, яъни Ислом йўлига жалб этиш. Ислом аҳли томонида А.Яссавий Муҳаммад (с.а.в.)дан сўнг турган. Муҳаммад (с.а.в.) 63 ёшларида вафот этган бўлсалар, Яссавий 64 ёшида ердаги “носоз” ҳаётдан чарчаб, ер остига кириб кетган дейилади. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг муҳим мавзуи – зикрдир. У тўғри маънода сўфийнинг юрагида пайдо бўлиб, сўнгра йиғи ва илтижолар кўринишида ташқарига чиқади. Яссавий издошлари зикрни ўз тариқатларининг асосий тавсифномасига айлантирганлар. Улар амалиётда қўллайдиган зикр “жаҳрия” (юқори овозли зикр) дейилади. Бу сўз тариқат номига айланди (“яссавий” атамаси вақт ўтиши билан ўз ўрнини “жаҳрия” атамасига бўшатиб берган). Бу ҳол XVIII-XIX асрларда бўлган. Зикрнинг бошқа тури “хуфия” дейиларди. “Хуфия” зикри охиста, берк тарзда ўтказиларди. Ушбу маросимнинг “зикри арра” турида Яссавийнинг ўзи ҳам иштирок этган. Бу ҳақда Яссавий ҳикматларидан билиш мумкин. “Зикри – арра” ҳақидаги батафсил маълумотлар тасаввуфга оид асарларда (XVI-XVIII асрларда) пайдо бўлган. Зикр, яъни Оллоҳ номларини (исмларини) ёдга олишни. Ҳақиқатга эришмоқни истаган ҳар бир сўфий ўтказиши шарт. Яссавий зикрни 5 ёшидан амалиётда қўллай бошлаган.

Тасаввуф таълимоти асосида сохта ва ҳақиқий сўфийларни аниқлаш ғояси ётади. Сўфийлик зикрларида Худонинг етти номи айтилар эди: Яссавий ҳикматларида эса Оллоҳнинг учта сифати қўлланган: хайи (тирик), ҳақ (хаққоний), хува (У, яъни Оллоҳ). Яссавий ҳикматларида “зикри илоҳий”, “зикри қалб” каби зикр турлари ҳақида ҳам қайдлар бор. Яссавий тариқатида зикрнинг ўзига хос тури “чахор зарб” дейилади. “Чорзарб”нинг ўзига хослиги тавҳиднинг такрорланишидadir. Чорзарбнинг очик ва баланд овозда айтилиши, рақс жўрлигида бўларди. Чорзарбнинг сўз формуласи – “Ла илаҳа иллаллоҳ”дир. Бунда ҳар бир бўғин маълум ҳаракатлар ёрдамида айтилган.

Чорзарбнинг ритмик формуласи ҳам бўлган (“як зарб”, “ду зарб”, “се зарб”, “чор зарб”). Ушбу формулалар диний руҳдаги бошқа айтимлар ҳам қўлланилган. Як зарб, ду зарб, се зарб, чор зарб деб номланган зикр қисмлари куйлари Тошкент ва Фарғона водийсида XIX-XX асрларда қўлланилган диний айтимлар билан ҳамоҳанг. Жумладан,

Як зарбда Оллоҳнинг номи бир марта айтилади;

Ду зарбда Тангрининг номи икки марта айтилади;

Се зарбда Яратганнинг номи уч марта айтилади;

Чорзарбда Худонинг номи тўрт мартаба айтилади.

Зикр айтувчилар эса ҳикматларда “зокир”лар деб келтирилади. Зикри аррада ҳақиқатга эришиш учун жазава ҳолати белгиланган. Зикри арра, афсоналарга кўра Закариё пайғамбарнинг ўлими билан боғлиқ экан. Закариё душманларидан қочиб дарахт ковагига беркинади. Буни пайқаб қолган душманлар эса дарахтни арралашади, шунда Закариё ҳам қийналиб вафот этади. Шу даврдан бошлаб зикри-арралар ўтказила бошланган. Зикрда аррага ўхшаш товушлар, Закариёнинг ўлим олди нолалари ўхшатма, тақлид этилган. Яссавий ҳикматлари икки асосий йўналишда қўлланилган: 1) сўфийлик зикрида, 2) диний айтимларда (қаландарлар, маддоҳлар, отин ойилар, бахшилар ижро бисотида).

Яссавий ҳикматлари аёллар зикрида ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. XII асрда тасаввуф йўналишида “фалсафийлаштирилиш” каби рағбат пайдо бўлди. Бунда самоҳ ва рақсни сўфийлар маросимида қўлланилиши асосий масалалардан бири бўлиб қолди. Бу даврда тасаввуф таълимотига оид бир қатор китоблар ёзилган: Ал-Калободийнинг “Китаб ат-тахруф”, Ал-кушорийнинг “Рисала аҳкам ас-сама”, Ал-Ғазнавийнинг “Кашф ал-махжуб” ва бошқалар. Яратилган китобларнинг ҳар бирида самоҳга бағишланган бўлим мавжуд бўлиб, бу анъана асрлар давомида ўзгармаган. Самоҳ кўпгина тортишувларга сабаб бўлган. Самоҳ тарафдорлари ҳам, қаршилар ҳам ўз саволларига жавобни қурҳон, Ҳадис, афсона ва ривоятлар битилган китоблардан излаганлар.

Ўрта асрларда самоҳ муаммолари жуда ҳам аҳамиятли ҳисобланган. Унда айниқса амалий муаммолар бирламчи бўлган. IX-X асрларда самоҳнинг учта асосий шартлари мавжуд эди: замон, макон ва ихван (жамоа). Дастлабки учта шартга Абулқосим Жунайдий-Бағдодий томонидан аниқ таҳриф берилган Тасаввуфда “самоҳ айтимлари”да қўлланиладиган сўз ва атамаларга алоҳида эътибор берилган. Уларнинг талқини рисола ва луғатлар батафсил ёритилган. Тинглов ва рақс зикр маросимида вақт нуктаи назаридан тартиблаштирилган эди. Зикрнинг марказий унсури – важд ҳолатидир. Важд ҳолатидан сўнг сўфий Ҳақиқатга эришади.

Зикрнинг асосий икки тури мавжуд: булар, “зикр-и хафи”, “охиста зикр” ва “зикр-и жаҳри” – “баланд товушли зикр”. Зикр устоз шайх томонидан кузатиб турилган. Дастлаб шеър ёхуд сўфийлик матнлари ўқилиб, сўнгра эса қаввал ижроси кўповозли ижро билан алмашилиб келган. Маълум руҳий ҳолатга эришилгандан сўнг рақсага ўтилган. Маросим давомида қурхондан олинган иборалар, рамзий сўзлар қайта-қайта такрорланиб, маълум бир руҳий ҳолат (медитация)га эришилган. Масалан, ха, хи, хақ, хува ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Зикрда айтиладиган асосий иборалардан бири “Ла илаҳа иллаллоҳ”, яъни ўзга илоҳ йўқдур” бўлиб, унда Яратганга ҳамду-сано айтишдан иборатдир. Ана шу такрорланувчи таъриф ўртасида ҳофиз бошқа айтимларни ижро этган. Айтимлар диний, фалсафий, мавзуларда бўлган. Зикр авжида “Оллоҳ” сўзи кўп мартаба кўп овозли тарзда ижро этилган.

Самоҳ маросими ҳақида Европа ва Россиялик саёҳатчилар ҳам гувоҳлик беришган. Улар Туркия, Эрон каби мамлакатлардан Марказий Осиёга XVII-XIX асрларда ташриф буюрган шарқшунос олимлар, элчилар, саёҳатчилар каби вакиллар бўлиб, ушбу маросимларни кўрганлар ва ёзиб қолдирганлар. Баъзи тариқатларда муסיқа чолғулари кенг тарғиб қилинган. Ўзига хос диний маънога эга бўлган куйлар муқаддимада, бўлимлар орасида ва зикр якунида ижро этилган. Жалолиддин Румий асос солган Мавлавийлар тариқатида (Туркияда) най рамзий чолғу сифатида қўлланилган. Ҳатто чолғуларга бағишланган китоблар ҳам ёзилган. Масалан, «Рубобнома» (тахминларга кўра бу асар Ж.Румийнинг ўғли Султон Валад қаламига мансуб), “Найнома” (Ж.Румий) каби асарлар шулар жумласидандир. Самоҳ ва зикр амалиёти хонақо, қаландархоналарни йирик диний-муסיқий ўчоғ (марказ)га айлантирди. Бу ерларда ўзига хос шакллар ва анъаналар ривожланган. Муסיқанинг фалсафий қарашларга жалб этилиши, сўфийлар дунёқараши билан боғлиқдир. Сўфий муסיқа ёрдамида Илоҳий уйғунликка эришган. Унинг кўз олдида бихишт (жаннат) пайдо бўлиб, ундаги дарахтларга кўнғироқчалар илингани намоён бўлган.

Бихиштда яшовчилар муסיқа тингламоқни истасалар (самоҳ); Оллоҳ дарахтга осилган кўнғироқчаларни ҳаракатлантиради. Ердаги одамлар (аҳли дунё) бу товушларни эшитсалар, ўша заҳотиёқ жон берадилар. Сўфийликнинг ҳар бир босқичи – шариат, тариқат, маҳрифат, ҳақиқат, маълум сонлар (мақом)га тўғри келади. Уларнинг сони 40-тага етган (ҳар бирига 10-тадан). Аҳмад Яссавий тариқатига биноан “ҳар бир сўфий, ҳар бир дарвеш, ҳар бир фақир 40 мақомни билмаса, амалиётда қўлламаса уларнинг шайхлиги, сўфийлиги, фақирлиги ёлғондир”.

Ҳар бир мақом инсон ҳаётининг турли жараёнларини белгилаб берган, баъзилари эса руҳий ҳолатни белгиланган. Самоҳ назарийтчилари махсус атамалар тизимини ўйлаб топганлар: бу “ахвал – и мақамат” (яъни, мақомлар аҳволи) каби.

“Важд” (жазава), самоҳ жараёнида эришиладиган ҳолат. У икки асосий турга бўлинади: турли руҳий ҳолат (ахвол), иккинчи – кашфиёт. Самоҳнинг руҳий ҳолатлари ҳақида IX аср муаллифлари ҳам ёзиб қолдирганлар. Масалан, ал-Хужвирий: тараб, фарах, ғам, шавқ хусусида маълумотлар берган. X-XI асрларнинг тасаввуфга оид китобларида мақомлар, ахвол, важд ҳақида маълумотлар келтирилади. X-XV асрларда ёзилган муסיқий рисолаларда эса мақомлар тавсифи ўзгача тарзда ёритилган. Уларда сўфийлик билан боғлиқ айрим қирриларгина ўз ифодасини топган. Ўн икки мақомнинг руҳий ҳолатга бўлган таъсири хусусида Урмавий, Омулий, Мароғий, Жомий, Хусайний каби муаллифлар ўзларининг асарларида имконқадар маълумот берганлар. Руҳий ҳолатга бўлган таъсир дунёвий-естетик ҳарактерга эга эди. Аммо келтирилган маълумотлар самоҳ ва мақомнинг ўзаро боғлиқлик жиҳатлари йўқлигини тасдиқламайди.

Шарқ манбашунослиги

Шарқда ўзига хос муסיқа фанининг яратилишига асос бўлган сабаблар ва манбалар. Абу Наср Форобий (873-950), Абу Али ибн Сино (980-1037) ва Ибн Зайла (вафоти 1049) илмий ишларининг яратилиши, тарихий, илмий ва амалий аҳамияти. Қомусий илмий рисолаларда ўзининг мукаммал ифодасини топган муסיқий масалалар. Абу Абдулло Хоразмий (X аср) ва унинг “Илмлар калити” қомусий асари. Унда баён этилган муסיқий маълумотларнинг шарҳи. Ихвону-с-Сафо муסיқий рисолалари. Абул Фараж Исфаҳоний (897-967) ва унинг машҳур “Қўшиқлар китоби”. Асосий мазмуни ва аҳамияти. Сафиуддин Урмавий (1216-1294), Қутбиддин Шерозий (1236-1310), Маҳмуд Амулий (вафоти 1349) муסיқага доир илмий рисолалари. Темурийлар даври муסיқа маданияти бўйича асосий манбалар. Хожа Абдулқодир Мароғий (1363 - 1434) ва бошқалар. Алишер Навоий даврида ва унинг раҳнамолигида яратилган муסיқий-назарий рисолалар ва уларнинг ҳозирги замон шарҳлари. А.Жомийнинг «Рисолаи муסיқий» асари. Нажмиддин Кавкабий (XVI аср) ва Дарвеш Али Чангий (XVII аср) муסיқий рисолалари. Бухорода Шашмақом туркумининг узил-кесил шаклланишига доир ишончли ёзма манбалар. Хоразм мақомлари туркумининг узил-кесил шаклланишига доир асосий манбалар. XIX асрда Ўрта Осиёда яратилган баёз ва куллийтларга изоҳлар. Уларнинг мавзулари, эндиликда манба сифатида қўлланилиши.

Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари муסיқа манбашунослигининг йирик намояндаларининг илмий тадқиқотлари. Ўзбекистон муסיқий

манбашунослигида амалга оширилган янги тадқиқотлар ва устувор режалар ўз аксини топди. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, маданий юксалиши, санъатининг салномаси мавжуд бўлиб, буларнинг барчаси ўша халқнинг ўтмишини ва келажагини белгилайди. Ўзбек халқи ҳам ўзининг бой тарихига, маданияти ва санъатига эга бўлиб, унинг ривож топган миллат сифатида ўз ўрнига эга. Аждодларимиздан бизгача етиб келган маънавий маданият асослари, санъат дурдоналари, муסיқий маданиятимизнинг ноёб ижролари, хуллас маданият ва санъатимизнинг барча йўналишлардаги кўринишлари бугунги кунда ҳам бўй баста билан намоён бўлмоқда.

XX асрнинг сўнги ўн йиллигидаги юртимиздаги ўзгаришлар натижасида, мустақилликнинг шарофати билан халқимиз аждодларимиздан мерос қолган, ўзининг бой маданияти ва санъати тарихини чуқур ўрганишга имкониятлар яратилдики, бу бебаҳо тарихимизга янгича ёндашишни, уни янгича тафаккур билан англашликни тақозо этади. “Халқимизнинг келажаги, - деб ёзади мамлакатимиз мустақиллиги асосчиси И.Каримов,- энг аввало, унинг ўзига, маънавий қудратига ва миллий онгининг ижодий кучига боғлиқдир. Моддий фаровонликка табиий интилиш миллатнинг маънавий ва ақлий ўсиш эҳтиёжига ғов бўлмаслиги лозим. Маънавийлик ва маърифийлик халқимизнинг кўп асрлик тарихи давомида унинг энг кучли ўзига хос хусусияти бўлиб келди”¹.

Ушбу фикрлардан келиб чиқиб, шундай хулоса қилиш мумкинки халқимизнинг кўп асрлик бой маданий меросини ўрганишда миллат тарихи, қадриятлар, миллий мафкура, миллий ўзликни англаш асосий мезон вазифасини бажаради. Халқимизнинг маданият ва санъат тарихини ўрганишда ана шу мезонларга суянган ҳолда фикрлашга ундайди ва миллий ифтихор туйғусини уйғотади. Халқимизнинг бой маданияти ва санъат тарихи билан қисқа сатрлар орқали яқиндан таништириш яъни, унинг ривожига янгича назар ташлаш деб қабул қилиш ўринлидир. XX аср охирида мамлакатимизда миллий мафкуравий сиёсат орқали миллий истиқлол ғояси тамойилига асосланган маданият тушунчаси, комил инсон тарбиясида маданият ва санъатнинг ўрни, маънавий маданият асосларига таянувчи диний маданият, бугунги ғоявий курашлар силсиласидаги миллий маданият ва санъат, эстетик маданият жабҳаларини бирлаштирувчи умумий фикрлар жамланган бўлиб, ҳар бир инсон учун ҳозирги кунда зарур бўлган маънавий тушунчалар таркиб топди.

¹ И.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». Тошкент, «Ўзбекистон» 1997 й. 137 бет.

Албатта, миллатимиз тарихи билан боғланган, ибтидоий жамоа даври санъати тарихидан бошлаб, қадимги дунё санъти, қадимги шарқ санъати, қадимги Ўрта Осиё санъати ҳамда Марказий Осиё ўйғониш даври маданияти ва санъати билан қисқача воқиф этди. Темурийлар даври ҳақида сўз кетганда Амир Темур давридаги миллий ўйғониш, Мирзо Улуғбек, Захириддин Мухаммад Бобур, Алишер Навоий ва Хусайн Бойқароларнинг маданиятимиз ва санъатимиз ривожига улкан хисса қўшди.

Тарихдан маълум Туркистонда маърифатчилик ва жади́дчилик ҳаракати учинчи ўйғониш даврини бошланиши деб эътироф этилади. Дарҳақиқат маърифатчилар таълим ва тарбияга янгича услуб билан ёндашиш, янгича фикрлаш билангина янги авлод тарбиясида муваффақиятга эришиш мумкин деган ғояни олдинга сурадилар. Ўз навбатида ўзбек халқининг қадимий урф-одатлари бугунги кунда ҳам ўз ўрнини йўқотмаганлиги ва сақлаб қолинганлиги, ҳозирги авлод вакиллари ҳам ўзбекона удумларни давом эттираётганлиги миллий менталитетимизнинг нақадр улуғлиги, софлиги ва халқоналийлиги билан ажралиб туради.

Тарихан ривожланиш даврини бошдан кечирган XX аср бошларидан заминимизга профессионал санъат сифатида кириб келган халқимизнинг томоша санъати, кино санъати, театр санъати, рақс санъати ва унинг тарихий ривожини ўз аксини топади. Шунингдек, тарихдан халқ орасида ривожланиб келган халқ амалий санъати, тасвирий санъат ҳам муסיқа санъати билан уйғун ҳолда ривожланиб, бир-бирларини тўлдириб келганлигини кўриш мумкин.

Ўзбек халқининг муסיқа маданияти алоҳида тарихий ривожланиш босқичларига эга. Аждодларимиздан бизгача етиб келган муסיқий меросимиз бугунги кунда ҳам маънавиятимизнинг сарчашмаси бўлиб хизмат қилмоқда. Муסיқа маданиятимизнинг тарихи, мақом санъати, ижрочилик йўллари ва мактаблари, халқ фольклор ва дostonчилик санъати ҳам мустақиллик йилларида халқимизнинг унутилаётган удум, анъаналинини қайта тиклаш йўлида улкан ишларни амалга оширди.

Албатта ҳар бир миллат, халқ ўз тарихини билишлиги ҳаётий заруратдир. Шундай экан ўзбек халқининг ҳам аждодлардан қолган бой тарихий меросини, маданияти ва санъати тарихини ҳозирги авлодларга, айниқса ёшларга етказиш жараёни баркамол авлод тарбиясида муҳим манба бўлиб хизмат қилиши табиийдир. Зеро жаҳонга Абу Али Ибн Сино, Мухаммад ал - Хоразмий, Аҳмад ал -Фарғоний, Абу Наср Фаробий, Жалолоддин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Захириддин Мухаммад Бобур сингари улуғ фарзандларни берган ўзбек халқи

ўзининг бой маданий тарихини эҳозлашга ва шундай улуғ аждодлари билан фахрланишга ҳақлидир.

Қадимги шарқ халқлари санъати ва маданияти тарихи катта даврни ўз ичига олади. Қадимги шарқда мавжуд бўлган қадимги Миср подшоҳлиги, олд Осиёдаги Шумер, Аккад, Бобил (Вавилония), Оссурия, Урарту, Хетт давлатлари, Эрон империяси, Ўрта Осиё, Хиндистон, Хитой, ва Жанубий Шарқий Осиёдаги давлат ва подшоҳликлар жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирдилар. Шарқ халқлари яшайдиган худудда қуёш нурунинг мўллиги, суви, тошқин дарёлари, серунум ерлари одамларни эрта деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишга ўргатди. Қадимги Шарқда санъат узоқ вақт хунармандчиликни бир қисми сифатида қолди. Эрамиздан аввалги 5000-4000 йиллардаёқ бу ерларда синфий жамият - қулдорлик жамияти шакллана бошлади ва бу жамият янги эрнинг бошларигача давом этди. Қулдорлик жамияти санъатининг вазифаси эса кўпчиликни бошқарувчи синфга, эксплуататорлар ғоясини омма ичида тарғиб қилиш бўлиб қолди. Шарқ халқларининг реализми ҳам ўзига хос хусусиятга эга. У кўпинча воқелик, кишилар ва тушунчаларни фантастик образларда, рамзий ва шартли белгиларда тантанали, улуғвор қилиб ифодалайди. Биз Шарқ санъатини ўрганганда алоҳида йирик санъаткорлар ижоди тўғрисида тўхталмаймиз. Чунки, санъат намуналари омма ичидан чиққан номаълум истеъдод эгалари томонидан яратилган.

Қадимги шарқ санъатида қадимги Миср санъати алоҳида ўрин тутди. Қадимги Миср санъати деярли 4000 йилни ўз ичига олган даврда тасвирий ва амалий санъат, меъморчиликни нодир дурдоналари дунёга келдики бугунги кунда ҳам ўзининг маҳобати, бадийлиги билан барчани ҳайратга солади. Бу ерда биринчи марта инсон ва унинг меҳнати санъаткор асарида ўз ифодасини топди. Қадимги Миср санъатининг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у дин билан алоқада ва унга тобе бўлган. Миср эҳромлари қаторидан жой олган уч династия фиравни Жосер мақбараси, IV династия фиравнлари Хуфу, Хафра ва Минкиура пирамидалари Фифадаги Карнак ва Луксор ибодатхоналари гигант меъморчилик санъатининг нодир намуналаридир. Қадимги Миср тасвирий санъати меъморчилик билан боғлиқ ҳолда ривож топди. Миср санъати умумжаҳон санъати тараққиётида ўзига хос қайтарилмас ўринни эгаллайди.

Олд Осиё санъати деганда ўрта ер денгизи, хавзасининг шарқий қисми сохиллари, Кичик Осиёнинг тоғли районлари территорияларида эрамиздан аввалги Шумер, Аккад, Оссурия, Урарту, Бобил каби қатор давлатлар мавжуд бўлиб, улар жаҳон санъати тарихига ўз хиссаларини қўшганлар. Бу ерда хайкалтарошликни гўзал асарлари яратилди, деворий

суратлар, нозик амалий-декоратив буюмлар ишланди. Аккад подшоҳлиги даврида Олд Осиё ягона давлатга бирлаштирилди. Шу даврда тасвирий санъат реализми ортди. Айни шу даврда Шумер достони “Гилгамиш» яратилди. “Саргон хайкали”, “Семит портрети”, “Нарасмин стелласи” ўша даврнинг машхур асарларидандир. Олд Осиё санъатида нодир меъморчилик ва тасвирий санъат ёдгорликлари юзага келди.

Ахмонийлар даврида вужудга келган санъат ўрта шарқ халқлари тарихида муҳим ўринни эгаллайди. Бу санъат бевосита ўрта шарқда яшайдан халқларининг янги ўзаро муносабатлари натижасида, атрофдаги халқлар санъати таъсирида раванқ топди. Жумладан подшолар саройларини қуришда Суғд, Бактрия ва Хоразмдан келган уста ва санъаткорлар меҳнат қилганликлари ҳақидаги маълумотлар мавжудлиги шундан далолат беради. Ахмонийлар даври санъати атрофидаги мамлакатлар санъатига ҳам ўзининг сезиларли таъсирини ўтказган.

Қадимги Шарқда ўзига хос ҳисобланган Хиндистон санъати ҳам қатор тараққиёт босқичларини босиб ўтди. Бу тараққиёт жараёнида хинд санъатига гоҳ Шумер, гоҳ Грек санъатининг таъсири бўлган. Лекин шунга қарамай, унинг санъатида ўзига хослик мавжуд бўлиб, у асосан халқ санъати, айниқса ҳунармандчилик таъсирида бўлган. Хиндистон санъати қадимдан хар-хил динлар таъсирида ривож топган. Қадимги Хиндистон санъатининг гуллаган даври Маурия сулоласи (э.ав. 272-232 й)да содир бўлди. Ашока ҳукмронлиги даврида буддизм кенг тарқалди. Ибодатхоналар қурилишига, тасвирий санъат асарларига кенг эътибор берилди. Аджантадаги ғор ичидаги ибодатхона ва шунга ўхшаш қатор санъат асарлари қадимги хинд маданиятининг нодир намуналаридир.

Хулоса қилиб айтганда қадимги шарқ санъати уйғониш даври санъатнинг ривожланишига муҳим босқич бўлиб хизмат қилади.

Ўрта аср уйғониш даври намоёндалари

Ахмад ал-Фарғоний

Ахмад ал-Фарғоний яқин ва Ўрта Шарқда “Ҳосиб” (математик) мартабасига сазовор бўлган. Ахмад ал-Фарғоний Марказий Осиё уйғониш маданиятининг йирик арбобларидан бири ҳисобланади. Ал-Фарғоний ҳар томонлама билим соҳиби бўлиб, илми нуҷум, жўхрофия, математика, табиатшуносликнинг бошқа соҳаларида нафақат мусулмон шарқида, балки Европада ҳам катта шухрат топганлиги маълум. Улуғ олим туғилиб ўсган Фарғона ўлкаси қадимдан ўз даврининг юксак маданиятига эга бўлган ва тараққий этган ўлка бўлган. Хўжанд, Ахсикент, Марғилон, Қубо, Қўқоннинг шухрати ўша даврларда ҳам юксак эди. Унинг қуйидаги асарлари мавжуд: “Астролюбия ҳақида мукамал китоб”, “Астролюбия санъати ҳақида”, “Етти

иқлим китоби”, “Мармарнинг хизмати хақида китоб”, “Самовий харакатлар ва юлдузлар фанининг мажмуаси хақида китоб” асарлари бизгача етиб келган. У илм-фан ривожланган шаҳарларда яшаб ижод қилди. Бағдод халифасининг “Байтул хикма” академиясида ишлади. Умрининг сўнгги йилларини Мисрда ўтказди ва шу ерда вафот этди. Европадан “Ал-Фраганус” номи билан машхур бўлган. Унинг илмий асарлари жахоннинг энг катта кутубхоналарида сақланади.

Абу Наср Фаробий

Абу Наср Фаробий 873 йили таваллуд топган. 950 йилда вафот этган. Ўтрор шаҳрида яшаган. Фаробийнинг маданият соҳасига қўшган хиссасини турли фан соҳаларида олиб борган илмий тадқиқотлари, ёзган асарлари асосида аниқлаш мумкин. “Масалалар манбаи”, “Қонунлар хақида китоб”, Фалакиётнинг давомийлиги”, “Хажм ва миқдор”, “Катта муסיқа китоби”, ”Муסיқа хақида сўз”, ”Инсон аҳзолари хақида рисола”, ”Шеър ва қофиялар”, ”Луғатлар хақида китоб” сингари кўплаб китоблар қолдирди. Масалан, хунармандчилик, табиблик, дурадгорлик ва бошқалар нуқтаи назаридан уларни “хунармандчилик” ва “санъат” соҳаларига бўлади. Фаробий “Муסיқа хақида катта китобида” бу билимни бошқа назарий билимлардан фарқ қилишини, уларни эгаллаш учун восита ва усуллар ўрганиш талаб қилинишини айтади. Фаробийнинг илм хақида қарашларида шарқ ўйғониш даври ижтимоий тафаккурининг илғор йўналишлари ўз ифодасини топади, у маънавий маданиятимиз равнақиға қўшилган катта хиссадир.

Абу Али Ибн Сино

Ўйғониш маданиятининг улкан арбобларидан бири Ибн Синонинг асли исми шарифи Абу Али Ал-Хасан ибн Абдуллоҳ Ибн Сино бўлиб, 980 йилда Бухоронинг Афшона қишлоғида таваллуд топган. Замона зайли билан Хоразм, Эронни турли шаҳарларида хаёт кечиради. Саргардонлик йилларида ўзининг йирик асарларини ёзади. 1037 йилда Исфажонда вафот этади. Ибн Сино жахон маданияти тарихида қомусий билимға эға бўлган йирик арбоб сифатида алоҳида ўрин туттади.

Унинг фанни турли соҳаларига оид 450 дан ортиқ асари мавжудлиги тўғрисида маълумот берилди. Уларда тиббиёт, муסיқа, фалсафа, этика, илоҳиётшунослик, тилшунослик, эстетика масалаларига оид фикрлар берилтади. У яратган китоб “Аш-шифо” 21 томдан иборат бўлиб фалсафий ва тиббий билимлар қомуси хисобланади. Ибн Сино бадий намуналари, шеърлар, қиссалар, рубойлар ижод қилди. “Тайр қиссаси”. “Соломон ва ибсол”, “Хай ибн Якзон” қиссалари ва ўзининг серқирра бой ижоди билан жахон маданияти таракқиётида фавқулудда ролп ўйнайди.

Абу Райхон Мухаммад Ибн Ахмад Беруний

Уйғониш маданиятининг йирик арбоби Беруний 973 йил сентябрда Хоразмнинг қадимги пойтахти Кат шаҳрида туғилди. (“Берун” сўзи ташқи шаҳар маъносини билдиради). 16-17 ёшидаёқ математика ва асрономиядан етук олим бўлиб етишди. 995 йилда дунёда биринчи бўлиб глобусни яратди, ой тутилишини кузатди. 997 йилда унинг саргардонлик ҳаёти бошланади. Рай, Гургон, Ғазна шаҳарларида яшайди. Шу даврда Ибн Сино билан учрашади. 1048 йилда Ғазнада вафот этади. Унинг ўтмиш ёдгорликлари”, “Хоразмнинг машҳур зотлари”, “Геодезия”, “Хиндистон”, “Қонуни маҳсудий”, “Минералогия”, “Сайдона” сингари йирик асарлари мавжуддир. “Ўтмиш ёдгорликлари” асарининг бир катта бўлимида урф-одатлар, расм-русмлар, афсоналар, фолпклор санъати, хайит байрамлари, диний маросимлар, ва Наврўз байрами ҳақида қимматли маълумотлар беради. Буюк асари “Хиндистон” китобида хинд маданияти тарихига бағишланган ҳазиналар ўрин олган. Абу Райхон Берунийнинг илмий ва фалсафий қарашлари ўша даврда кенг тарқалган ғоявий курашларда катта ижобий аҳамиятга эга бўлди. Унинг хоки 1997 йилда ватандаошларимиз томонидан, олиб келиниб Беруний шаҳрига дафн қилинган. Бу ер барчанинг зиёратгоҳига айланган.

3. Анъана, қадрият, урф-одат, маросим муסיқаси ва унинг муסיқа ўқитувчиси фаолиятидаги аҳамияти.

Анъанавий хонандалик ва унинг тарихи, илдизини ўрганар эканмиз энг аввало “анъана”, анъанавийлик”, “қўшиқ”, “ашула”, “катта ашула” “анъанавий қўшиқ”, “бастакорлик асарлари” тушунчаларига изоҳ бериб ўтишни жоиз деб билдик. Анъана тушунчаси “Ўзбек тилининг изоҳли луғатида”² “наслдан наслга ўтувчи қоида”, яъни, ҳаётда қарор топган ва топаётган урф-одат, удум ва бошқа амалларни анъана тарзда такрорланиб келиши деб эътироф этилади. Анъанавийлик эса ўз-ўзидан ушбу жараённи доимий равишда, йиллар мобайнида ўзига хос шаклда такрорланиб келиши демакдир. Шу нуқтаи назардан биз тадқиқ этаётган анъанавий қўшиқлар ҳам ҳаётда, кундалик турмуш тарзимизда қарор топган ва топаётган урф-одат, удум ва бошқа амалларни авлоддан-авлодга йиллар мобайнида ўтиб клиши ва бу жараённи доимий равишда такрорланишидир. Яна ҳам ойдирок айтадиган бўлсак, анъана – авлоддан-авлодга ўтиб борадиган, одамлар ва кенг жамоатчилик томонидан эътироф этилиб, доимий ўтказиладиган

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 107 б.

ижтимоий ахлоқ муносабатларнинг умумлашган норма ва принципларидир. Шу ўринда қўшиқ³ тушунчаси кенг қўлланилган. Адабиётларда кўрсатилишича, қўшиқ атамаси “шлок”, “такшут”, “ир” (йир), “куг” каби номлар билан қадимдан аталиб келган. Дастлаб, Маҳмуд Кошғарийнинг асарларида “қошуг” - қўшиқ, қасида, шеър тарзида аталиб, сўзнинг маъносини шарҳлашдаги тўртлик маъносида ишлатилади. Анъанавий қўшиқлар ҳақида гап кетганда бу иборага мутахассислар фикрига таяниб хулоса чиқариш лозим бўлади. Атоқли муסיқашунос олим Р.Юнусов қўшиқ ҳақида таъриф бериб, муסיқий атама, иборалардан фойдаланиш амалиётида тегишли нуқсонлар борлиги ҳақида фикр билдириб шундай дейди – “кундалик муомилада тез-тез учрайдиган “қўшиқ” билан “ашула”ни фарқламаслик, фарқлай олмаслик кўзга яққол ташланади⁴. Дарҳақиқат ушбу фикрлар айна ҳақиқат. Қўшиқ атамаси ҳақида маълумот бериб ўтдик. Ашула бу бир оз қўшиққа нисбатан мураккаб жанр. Қўшиқни кундалик ҳаётимиздаги турли тоифадаги одамлар ижро этишлари мумкин. Бироқ, ашула ижрочиси маълум тайёргарликдан ўтган бўлиши ёки устоз сабоқларини олган бўлиши лозим.

Бугунги кунда ижтимоий ҳаётимизда кўп учрайдиган “анъанавий хонандалик”, “анъанавий қўшиқ”, “анъанавий ашулачилик”, “анъанавий мумтоз муסיқа” ибораларига ойдинлик киритиб, тадқиқот давомида қўллашимиз учун осон бўладиган атамани тавсиф этсак. Яъни, аслида қандай юритишимиз лозимлиги хусусида ҳам тадқиқот доирасида ўз фирк-мулоҳазаларни баён этамиз.

Юқорида “қўшиқ”, “ашула” ибораларга мутахассислар томонидан келтириб ўтилган таърифларни баён этдик. Қўшиқ жанрини ҳеч қандай муסיқий тайёргарлиги бўлмаган, оддий касб эгаси бўлган, муסיқа ва санъатга қизиқиши бўлган фуқаролар ихтиёрий равишда ижро эта олади. Чунки, қўшиқ ижро қилиш учун махсус тайёргарик шарт эмас. Маълум ритмга таянилган ҳолда кичик диапазонда куйлаш мумкин. Бироқ, юқорида таъкидланганидек, ашула жанрини ижро этиш учун маълум кўникма ва малака талаб этилади. Ашула жанридаги асарларнинг жуда кўпчилиги асосан аруз вазндаги шеърий мисралардан ташкил топади ва албатта ашулани авж пардаларда куйлаш шарт бўлади. Бу ўринда муסיқашунос олим Р.Юнусовнинг фикрларига таянамиз: - “ўзбек анъанавий муסיқасига хос

³ “қўшиқ” сўзи муסיқашуносликда қабул қилинган икки хил маъно (1-сўз ва куйнинг бирлашуvidан ҳосил бўлган айтим намуналари, 2-банд шаклли айтим жанри).

⁴ Юнусов Р. Анъанавий ўзбек муסיқа асослари”. Маърузалар матни. Тошкент. 2000 й., 4 б.

ички қонуниятларнинг энг муҳим қирраларидан бири – авж масаласидир. Уни илмий жиҳатдан тўғри идрок этиб олиш кўп чалкашликларни олдини олади⁵. Авж атамаси хусусида атоқли олим И.Акбаров ўзининг “Муסיқа луғати” китобида шундай таъриф беради⁶. Авж арабча бўлиб “чўққи, муסיқа баёни ва ривожда энг юқори нукта” деган маънони англатишини маълум қилади. Бу ўринда яна муסיқашунос олим Р.Юнусовнинг авж атамаси хусусидаги фикрларига қайтамиз. Ўзбек миллий муסיқачилар истеъмолида бу авж сўзини асосан уч тоифага бўлиб, изоҳлайди. Биринчидан, авж – ҳар қандай муסיқа асарнинг энг баланд, чўққи пардасининг лўнда ифодаси. Бундай кенг маъноли авж атамасидан хонандалик санъатида чекланмаган миқёсда фойдаланишни айтади. Иккинчидан, ўзбек анъанавий муסיқасида ривожланган шаклнинг юқори пардаларидаги махсус тузилма тушунилишини ҳамда ҳажмада катта, баланд пардаларда баён этилувчи куй тузилмалари асосан бастакорлик ижодиётининг маҳсули ашула, катта ашула, сувора, мақом жарнларга холислиги ва учинчидан, бир жуфт куй авж сўзини қўшилганлиги ҳолда юритилишини, бунга мисол тариқасида “Зебо пари авж”, “Турк авжи” каби асарларни келтириб ўтади⁷. Демак, ашулада авж пардалар асосий рол ўйнайди. Ушбу тафсилотларни эътиборга олган ҳолда айтиш жоизки тадқиқотимиз мавзуси ҳисобланган анъанавий хонандалик масаласини баён этишда фақат ашула, катта ашула ижрочиларини ўрганиш масаласи ётади. Шу ўринда атоқли муסיқашунос олимлар Ф.Карамотли⁸ ва О.Иброҳимов⁹ тадқиқотларида ўзбек муסיқа меросини икки қатламга ажратган ҳолда тасниф этадилар ва айнан, иккинчи қисм муסיқа анъаналарига анъанавий хонандалик айтимларини ашула, катта ашула деб юритадилар.

Муסיқа ижодиёти яна бир атама борки, бу атама орқали айтимнинг у ёки бу хусусиятлари тушунилади. Атоқли олимлар мазкур тушунчага таъриф берар экан унинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, ижро шароити, шеърий матни ва куй-оҳангнинг ҳажми, мазмун ва шаклланиш ҳолати ва шакли хусусида бир қадар тўхталиб ўтадилар. Жанр ҳақида гап борар экан

⁵ Юнусов Р. Анъанавий ўзбек муסיқа асослари. Маърузалар матни. Тошкент. 2000 й., 7 б.

⁶ Акбаров И. Музиқа луғати. Тошкент. 1987 й., 5 б.)

⁷ Юнусов Р. Анъанавий ўзбек муסיқа асослари”. Маърузалар матни. Тошкент. 2000 й., 8 б.

⁸ Кароматов Ф. Ўзбек халқи музиқа мероси (Йигирманчи асрда) 1 том. 1-китоб. Қўшиқ. Тошкент, 1978.

⁹ Иброҳимов О. Ўзбек халқ музиқа ижоди (методик тавсияновма). Тошкент. 1994 йил. 1-қисм.

Ўзбекистон давлат консерваторияси “Муסיқа назарияси” кафедраси профессор-ўқитувчилари томонидан тайёрланган “Муסיқий асарлар таҳлили” номли маърузалар матн¹⁰да жанрнинг тарихан вужудга келганлиги ҳамда у бир қатор белгилари билан ажратилиб туриши ҳақида фикр билдирилиб, қуйидаги бешта саволга жавоб бериши лозимлиги хусусида тўхталади. Жумладан, жанр бўлиши учун ушбу айтим ким учун ижро этилаяпти (1), ким учун (2), қайрда (3), ким (4) ва нима (5) деган саволга жавоб бериши лозимлиги хусусида тўхталади.

Албатта жанр – бу тур. Унинг луғавий маъносига ҳам эътибор қаратадиган бўлсак француз тилида *genre* – тур, услуб¹¹ маъноларини англатади. Дарҳақиқат жанр тушунчаси нафақат муסיқашунослик илмида, балки адабиётшунослик, фолклоршунослик, фалсафа, тасавуф ва бошқа соҳаларда кенг қўлланилади.

Асрлар мобайнида халқимизга жуда катта рухий ва маънавий қувват бериб келаётган миллий қадриятларимизни, фольклор анъаналаримизни ёшлар онгига чуқур сингдириш ҳар томонлама етук баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказишда муҳим аҳамиятга эга. Юртимиз мустақилликка эришгач, бунга кенг имкониятлар яратилди. Чунки мамлакатимизда кечаётган миллий ўзликни англаш ва маънавий хурликни ҳис этиш эҳтиёжи аجدодларимиз қалб қўри, ақл заковати турмуш тажрибаси асосида яратилган маданий меросимизни билишни ва шу асосда турли бунёдкорлик ва яратувчилик ишларини амалга оширишни тақазо этмоқда – Ижодкор халқимиз томонидан яратилган нодир маънавий бойлик ҳисобланган фолклор асарлари асрлар оша турли ахлоқий тушунчаларни бетакрор бадий шаклда кишилар қалбига сингдиришда бебаҳо сарчашма сифатида хизмат қилиб келмоқда. Ўзбек халқи этнографияси ва фолклорини ўрганиш орқали аجدодларимизнинг бой маданий ва марифий ўтмишини янадатеран англаш мумкин.

Ҳар бир халқ ёки элат, аввало тарихи маданий бирлиги билан ажралиб туради. Ўзбек халқи ҳам узоқ тарихий давр мобайнида шаклланиб жуда кўп илмий-маданий хусусиятларга эга бўлди. Ўтмиш аجدодларимиз анъаналари қадриятлари асрдан асрга авлоддан-авлодга сақланиб тараққий топиб келди. Хусусан, миллий-маданий хусусиятларимизни сақланиб қолишида халқ огзаки бадий ижодининг роли беқиёс бўлди. Жумладан халқимизни ўзига хосурф-одат ва маросимлари бола тарбияси, меҳмоннавозлик табиати ,

¹⁰Красуцкая Л.И., Мирходжаева С.Х., Ибрагимова Ш.Э. Муסיқа асарлар таҳлили. Маърузалар матни. 2008.

¹¹ Акбаров И.А. Муסיқа луғати. Тошкент. 1987. 121-бет

ахлоқ-одоб қоидалари, пазандачилик малакаси, меҳнат ва турмуш тарси тартиблари фолклор асарлари орқали бизгача етиб келди. Узоқ ўтмишда гуруҳ-гуруҳ бўлиб халқ сайилларида оммавий байрамаларда турли туман томошалар кўрсатган халқ қизиқчилари, кўгирчоқбозлар, дорбозлар, раққос ва хонандаларни ижодий уюшмаларини фолклор-фанаграфик ансамбилини ўзига хос наъмуналари дейиш мумкин. Чунки фолклор асарларини оммавий равишда ижро этувчиларни аксарият профессионал бўлмай балки оаваскор ижрочилар бўлиб уларни репертуари ҳам соф халқдандур. Ўзбек фолклори ва лапарлари табиати воҳа ва водийга хос бўлган янги муҳитга қараб кенг мавзулиги билан рангбарангдир.

Ватанга бўлган мухаббат, ота-она учун севган ёрига, яшаб турган жойига, урф-одатлар, қиз йигинлар хақида, айтишувлар тўй маросимлари хақида, аллалар, ёр-ёрлар, бешик тўйлар хақида меҳнат жараёнида хашарлар пайтида айтиладиган лапарлар халқдан олинган бўлиб бизгача оғзаки равишда етиб келган.

Халқ ижодиётини асраш ва ривожлантиришда фолклор-этнографик ансамбли раобарларининг бу соҳдаги ижодий иқтидори муҳим амалий аҳамиятга эга. Аммо бу йўлда тинмай изланиш лозим бўлади. Халқнинг энг сара кўшиқларини ансамблга жалб қилинган ижрочиларнинг ўзидан ёзиб олиш мумкин. Бундан ташқари, муайян ҳудуддаги кекса авлод вакилларидан ўрганиб олинган кўшиқларни ижро этган ёш ижрочиларни ёки шундай кўшиқларни билган қариндош-уруғлар ва таниш-билишларни шу кўшиқларни ижро этиш учун ансамблга жалб этиш мумкин. Қадимий анъанадаги кўшиқларни халқ орасида танилган ижрочилар гуруҳи ёки якка хонандалардан ҳам ёзиб олса бўлади. Бу фолклор ансамбллариининг мужассамланишини талаб қилишга ҳақлимиз. Шундагина улар халқ кўшиқларини ижро этишда Фарғона, Бухоро, Хоразм, Самарқанд ва бошқа вилоятлардаги мавжуд услубларни уйғунлаштира бориб, ўзбек миллий маданиятининг ниооятда бой, серқирра ижодий имкониятларини намоиш эта оладилар.

Фолклор ансамбли репертуарида айниқса ижро услубининг муайян томонлари шаклланган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Ансамбл репертуарига анъанавий халқ оғзаки ижодий намуналари билан бирга (қайта ишланган ёки мустақил яратилган), муаллифлар асарларининг киритилиши замонавий охангларни кучайтириш, шунингдек, миллий қадриятлар устуворлигини тامينлашга хизмат қилади. Бундай янги кўшиқлар ва муаллифлар асарлари ватанпарварлик, Ватан истикболи туйғуси билан тўлиб-тошган ҳозирги кунимиз қахрамонларининг қалб истакларини акс эттирувчи асарлар бўлиб, ёшлар тарбиясига алоҳида таҳсир кўрсатади. Унутмаслик керакки, кўпинча

халқ кўшиқларининг қайта ишланган ва бадий сайқал берилган намуналари ахолининг эстетик диди ва бадий сўзни хис қилиш кўникмасига, кўхна муסיқа фолклорига нисбатан кўпроқ, маъқул ва мос болади. Шунинг учун фолклор этнографик ансамбллари репертуари шаклланишининг дастлабки босқичларида қайта ишланган кўшиқларга шунингдек, кўшиқ муаллифларининг фолклор услубида халқ рухиятига мос яратган кўшиқларига асосий эътиборни қаратиш лозим. Бунда фолклор ансамбл репертуарига муаллифлар асарларини пухта ўйлаб, асарга танқидий ёндашиб саралаш ниооятда муоим. Айниқса, танлаб олинган материаллар ансамбл ижодий фаолиятининг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ бўлиши, ижро этиладиган асар ансамблда шаклланган ижро услубига мос келиши лозим.

Фолклор анъаналари халқнинг турмуш тарзи, хаёти, дунёқараши, руоий-эстетик олами ва ички кечинмаларини юксак бадий ифода эттирган қадриятдир. Ўзбекистонда собиқ тузум йилларида халқ ижодиёти ўзининг қадимий ижрочилик аноаналарини ва бадий меросини муайян даражада сақлаб қолган бўлсада, ўша даврнинг сиёсий қатагонлари ва мафкуравий таъйиқлари бундай анъанавий қадриятлар тизимининг кўпгина поетик табиатига салбий тасир кўрсатган эди. Оқибатда, ўзбек халқ огзаки бадий ижодиётининг кўпгина қадимий жанрлари, этиқодий қарашлари, тасаввурлари, маросим фолклори намуналари, халқ анъаналари, сайл ва байрамлари билан алоқадор удум ва кўшиқлар, афсона, ривоят, нақллар унутилаёзди. XX асргача яратилган ўзбек маросим фолклори жанрлари ўзининг қадимий анъаналари ҳамда поетик табиатини мукаммал ҳолда сақлаб қолган эди. Бироқ собиқ тузумнинг мафкуравий қатагонлари натижасида халқнинг оилавий-маиший маросимлар фолклорининг кўгина кўна жанрлари, масалан, сўз сеҳрига асосланган бадиҳа, кина, олқиш каби жанрлари, йил фаслларига алоқадор Наврўз, қизил гул сайли, бойчечак, “гул суҳ”, биринчи кўш чиқариш билан боглиқ “шоҳ мойлар”, шунингдек, “ё рамазон”, “барот келди”, ёмгир чақариш, шамол чақариш ва уни тўтатиш мақсадида ижро этилган қадимий айтим ва кўшиқларнинг матнлари халқ

Мустақиллик туфайли юзага келган ижодий эркинлақ, рухий янгилашиш жараёни фолклор асарларини кенг тарғиб қилишга имкон яратди. Айниқса, маросим фолклори, дostonчилик, халқ удумларини тиклаш, шунингдек халқнинг хаваскорлик ижодиётини тараққий эттиришга кенг йўл очилди. Унутилган қадриятларни тиклашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 20 октябр “Ўзбекистон театр ва муסיқа санъатини янада ривожлантиришини кўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони халқимизнинг нодир муסיқа мероси яъни, халқ ижрочилиги -

фолклор кўшиқ ижрочилиги санъатини ривожлантиришга кенг имкониятлар яратди. Ҳозирги ахборотлар аламашинуви ривожланган бир даврдამиллий қадриятларни янада ривожлантириш таъминлаш учун ёшларни шарқона одоб-ахлоқ, миллий қадриятлар, анъаналаримиз асосида тарбиялаш масаласи муҳим аҳамият касб этмоқда. Хеч кимга сир эмас, бозор иқтисодиёти шароитида мамлакатимизга хорижий сармоялар технология ва хоказолар билан бир қаторда гарб маданияти ҳам кириб келмоқда. Телеэкранларда намоиш этилаётган айрим бемаъни, бузукчиликни тарғиб этувчи видеофилмлар, айрим радиоларда янграётган маза-матрасиз, саёз, енгил-елпи кўшиқлар бир қисм ёшларимизни ўз “оғуши”га олмоқда. Бу ҳақда Президентимизнинг куюнчаклик билан шундай деган эдилар. «Афсуски, санҳатда ошкораликни пеш қилиб, телевизор, кино экранларида, матбуот воситаларида бўлмагур лавҳаларни акс эттириш, беъманилик ва хаёсизлик, баъзан эса хатто ахлоқий бузукликни тарғиб қилишлар кўриниб қолади». Афсуски, бу жараён хозир ҳам давом этмоқда. Хозир суҳбатларда бунинг ечимига турлича ёндошилади. Баъзилар бундай номақулликни тарғиб қилувчи махсулотларга чеклов жорий қилишни маслаҳат берса, баъзилар қаттиқ маъмурий чоралар кўришни тавсия этади. Бу борада кўзга кўринган файласуф домламит Жондир Туленовнинг фикрларига қўшилмасдан иложимиз йўқ. У кишининг ёзишларича: «Фикримизча, чет эллардан кириб келаётган миллий урф-одат, анъаналар ва маънавиятимизга тамомила зид бўлган ахлоқий бузуклик, хаёсизлик ва бемаъниликни ёқловчи асарларга қарши ўзимизнинг кўп асрлик тарихига эга, жаҳон халқлари томонидан эътироф этилган шарқона юксак маданиятимизнинг ва маънавиятимизни қалқон этиб қўйишимиз керак». Ана шундай қимматли, ўринли фикрлардан келиб чиқилса, маданиятимиз, санъатимиз тарихи, унинг босиб ўтган шонли йўл борасида кўп ижод қилишга тўғри келади.

Ўзбек халқининг анъанавий фолклор кўшиқчилилик санъати тарихи ҳақида сўз борганда унинг илдизлари қадим замонларга бориб такалишини биз биламит. Бу илмий асосланган ҳақиқатдир. Анъанавий фолклор кўшиқчилилик санъатимиз қадимги замонлардан бошлаб ана шу кунларга қадар мураккаб йўлнинг босиб бўтди.

Ўзбек халқи фолклор кўшиқчилилик санъати тарихи кўҳна бўлиб, унинг шаклланиш жараёни эса халқимиз тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Ўзбек халқимизнинг тарихи эсамиллодданолдингибирнечамингйилликка бориб тақалади. Агар яна чуқурроқ мулоҳаза юритилса, олимларнинг илмий тадқиқотларига суянилса, у ибтидоий жамоа давридан бошланганлигига ишонч ҳосил қиламит. Миллий-анъанавий фолклор кўшиқчилилик тарихига

назар ташлар эканмиз, хали дунёнинг айрим бурчакларида ярим кишилар истиқомат қилган даврларда бизнинг худудда фолклор санъати куртаклари ривожланганлигининг гувоҳи бўламиз.

Ўтган асрнинг 50-70 йилларида Ўзбекистон худудида қатор археологик изланишлар олиб борилган. Бундан сал аввалроқ рус олими профессор, Овчинников раҳбарлигидаги экспедиция Бойсун туманига қарашли Мачай қишлоғида жойлашган тоғли худудда “Тешиктош” ғорини топади. Кейинчалик машхур археологлар С.Толстов, Я. Гуломовлар қадимий маданият ўчоқларидан бири Қўйқирилган қалъа (шахар харобалари) топдилар. Таниқли ўзбек олими А. Кабиров хозирги Навоий вилояти худудида жойлашган Сармишсой қоятошларини кашф этди. Тешиктош ғорининг деворларига ишланган расмлар орасида миллий фолклор санъатига оид намуналар топилди.

“Инсонга сиҳат-саломатлик тилаш, унинг турмушида тўкин-сочинлик, кундалик ҳаётида омад келтириш ёки инсон ҳаётининг муҳим нуқталарини қайд этиш, нишонлаш мақсадида махсус ўтказиладиган, халқ орасида қатъий анъанага айланиб қолган хатти-ҳаракатлар маросим” – дейилади. Таниқли олим Баҳодир Саримсоқовнинг таърифидан маълум бўладики, маросим халқ орасида қатъий анъанага айланган тадбир ҳисобланар экан. Инсон туғилганидан то ҳаётдан кўз юмгунига қадар ўнлаб маросимлар гувоҳига айланади. Гоҳида унинг марказий қаҳрамони, гоҳида иштирокчи, гоҳида оддий кузатувчи бўлади. Аммо маросимлар ҳаётнинг ажралмас қисми сифатида ҳамиша ҳамроҳликда содир бўлаверади. Маросим араб тилидаги “марсум” ((مرسوم) сўзидан олинган бўлиб, 1 – чизилган; 2 – расм қилинган; 3 – одат бўлган маъноларини англатади. Муайян қоидалар асосида чизилган, миллат томонидан расм қилинган ва одат тусига кирган тадбирларни эса шартли равишда уч турга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Назорат саволлари:

1. Марказий Осиёга жаҳон маданиятинг таъсирини тушунтириб беринг?
2. Ўйғониш даврида янгича тафаккур қандай яратилди?
3. Маданий алоқалар ривожигаги маданият равнақи қандай?
4. Илоҳий ва илмий фалсафий маданиятнинг ривожига қандай йўналишда акс этган?
5. Ўйғониш даврида Ислом динининг аҳамиятини қандай тушунасиз?
6. Тасаввуф фалсафасини тушунтириб беринг?
7. Дунёвий маданият деганда нимани тушунасиз?

8. Марказий Осиё илмий мероси хақида нима дея оласиз?
9. Ахмад ал-Фарғоний хақида нима биласиз?
10. Абу Наср Фаробий хақида сўзлаб беринг.
11. Абу али ибн Сино хақида нима биласиз?
12. Абу Райхон Беруний хақида нима биласиз.?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Д.А.Каримова Муסיқий педагогик маҳорат асослари ўқув қуланма. Т. 2008 й.
2. Шарипова Г. Муסיқа ўқитиш методикаси. Маҳрузалар матни. 2000 й.
3. Зимина А.Н.Основқ музққалғного воспитания и развития. М. 2000 й.
4. Файзиев О.Ўқувчиларда муסיқий нафосат тарбиясини шакллантириш. Т. 1992 йи.
5. Х.Раҳимов Ўзбекистон Ватаним маним. Т. 1997 й.
6. Шарипова Г.М. Муסיқа ва уни ўқитиш методикаси. Т.Турон-Истиқбол 2006 й.
7. Н.Норхўжаев, Ҳ.Раҳимов Ўзбекистон Ватаним маним. Т. 1999 й.
8. Г.Шарипова муסיқа ўқитиш методикаси Т. 2006
9. О.Иброҳимов, Ж.Садиров 7-синф муסיқа дарслиги Т. 2008 Ғ.Ғулом нашрети
10. О.Иброҳимов Ўзбек халқ муסיқа ижоди.Т. 1997 й.
11. Мақомат.О.Матёқубов Муסיқа нашриёти Т. 2004 й.

3-мавзу: Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш даврлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.

Режа:

- 1.Илк муסיқий тафаккур, муסיқий-назарий мероснинг шаклланиш жараёнлари
- 2.Ўрта асарлар муסיқашунослиги
- 3.Халқ муסיқа анъаналари, оғизаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти.
- 4.Ислom ва муסיқа

Танянч иборалар: будда, тафаккур, мерос, муסיқашунослик, этномуסיқашунослик, халқ анъаналари, касбий муסיқа, дostonчилик.

1. Илк муסיқий тафаккур, муסיқий-назарий мероснинг шаклланиш жараёнлари

Кушон хонлиги Марказий Осиё халқлари тарихида массагет кабилаларига мансуб тоҳар сулоласидан бирининг номи билан аталган. Хитой манбаларида ёзилишича, Дахя, яъни Бактрияга кўчиб ўтган массагет (юечжи)лар бешта вассал ҳокимликка бўлинган бўлиб, улардан бири Гуйшуан деб номланган.

Гуйшуан сўзи “кушон” атамасининг хитойча транскрипцияси бўлиб, у ўша давр ёдгорликлари ҳисобланган тангалардаги ёзувлардан маълумдир. Марказий Осиёнинг жануби ва шимолий Афғонистондаги археологик тадқиқотлар Юнон-Бактрия ва Кушон-Бактрия маданияти гуллаб яшнаганидан дарак беради. Дастлабки ёдгорликлар Айритом ва Кўхна Термезда ўтган асрнинг 30-йилларида очилиб, 60-йилларида давом эттирилган. Кейинчалик кўхна Термез яқинидаги қоратепа буддийлик ибодатхонаси, Фаёзтепа, Холчаён ва Далварзинтепа каби кўхна шаҳарчалар очилиб, ниҳоят даражада юксак бўлган кушон маданияти бутун дунёга машҳур бўлади.

Кушон давлатига расман асос солган ҳукмдор Кужула Кадфиз 4 та кабилани ўзига бўйсундирди ва уни Кушон беклиги деб эълон қилди. Бу давлатнинг дастлабки ҳукмдори 30 йил подшолик қилди. Кушон хонларининг энг машҳури Канишка ҳисобланади. У (78-123) ҳукмронлик қилган даврда Кушон давлати жуда қудратли давлатга айланиб, замонасининг буюк давлатлари Рим, Парфия ва Хитой билан бир қаторда турарди. Ҳукмдор давлат пойтахтини ҳам Далварзинтепадан Пешаворга кўчиради. Канишка ҳукмронлигининг охириги йилларида Кушон давлати жуда катта ҳудудни ўз ичига олган. Унинг чегараси Ғарбда Орол ва Каспий денгиз бўйлариғача, жанубда Ҳинд дарёсининг қуйи оқимиғача, Шарқда эса Синоцяннинг Хўтан шаҳридан Ганг бўйларидаги Банорасгача чўзилган.

Будда динига қаттиқ эътиқод қилган подшо ўз давлатида мазкур динни расмий равишда давлат дини сифатида эълон қилади. Марказий Осиё халқлари ҳаётида бу даврда катта силжишлар бўлди. Яъни, жуда ҳам улкан марказлашган давлат вужудга келди, шаҳарлар сони кўпайди, савдо-сотик алоқалари халқаро даражага кўтарилди; жонли савдо ҳаёти ва колонизацион фаолият, саводни ва ёзув (хат)ни кенг тарқалишига имкон яратди. II асрга тааллуқли машҳур “сўғд ёзуви”даги намуна айнан Дунхуан (Шарқий Туркистон)дан топилган бўлиб, у Самарқандда истиқомат қилувчи онанинг Друан (Дунхуан)да яшовчи қизига йўллаган хатида яққол исботини топган. Бу хат ўша давр Марказий Осиё халқларининг юқори даражадаги маданий ҳаёти, жумладан, аёлларнинг саводлилиги ва мустақиллигидан далолат

беради. Бу даврда кушон ёзуви ҳам пайдо бўлиб, у юнон алифбосига асосланган эди. Мазкур ёзувни ўша даврнинг тангалари, мухрлари ва турли буюмларида учратиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, бир неча ёзув тизимининг мавжуд бўлгани (оромий, суғдий, хоразмий, юнон, кушон) – Кушон хонлиги таркибига кирувчи халқларнинг юксак даражадаги маданиятининг яна бир қарра исботидир.

Кушон салтанати умуман қадимги Марказий Осиёнинг иқтисодиёти, маданияти ва санъати гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. Бу даврда халқаро савдо-сотиқ кенг ривожланган, янги шаҳарлар барпо бўлган. Аммо энди жараён эллинистик йўналишда эмас эди. Яъни, маданият ва санъат шарқий, эллинистик, ҳинд ва кўчманчилар анъанасининг синтезидан ташкил топган янги кушон йўналишига асосланди. Бу даврдан қолган кўплаб меъморий обидалар ва ҳайкаллар Шимолий Ҳиндистонда, қобулнинг водий туманларида, Бактрияда, Амударёнинг шимолий ва жанубий қирғоқларида сақланган.

Ҳиндистон ва Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги маданий алоқалар, мелоддан аввалги III асрда ҳинд императори Ашок томонидан буддизм давлат дини сифатида тасдиқлангандан сўнг янада кучайди. Умуман Кушон маданияти қадимий томирга эга жойларда, янги омиллар, янги одамлар таъсирида ривожланган, Юнон-Бактрия хонлиги маданиятининг давомчиси ҳисобланади. Шуни ҳам айтиш керакки, ўз навбатида кушон санъати бошқа халқлар маданияти билан узвий боғланган ҳолда, улар, хусусан Ҳиндистон маданиятида ўзи ҳам чуқур из қолдирди (Таксила ва Матура ёдгорликлари); шунингдек, Шарқий Туркистонда Кучи ва Карашара фреска ва ҳайкаллари; алания муҳити орқали таъсир этилган Шарқий Европа маданий ёдгорликлари сўзимизга ёрқин далил бўлиши мумкин.

1932 йили қадимшунослар томонидан олиб борилган археологик қазилмалар жараёнида Термез яқинидаги эрамизнинг I-II асрларига мансуб Айритом шаҳарчасидан ибодатхонанинг ташқи девор пештоқларига ўрнатилган, сарғиш оқтошдан ишланган ҳайкаллар топилган эди. Тошга ўйиб ишланган, белига акаиф япроқлари боғлаган 14 та одам қиёфаси туширилган бу пештоқда муסיқачи ва гирляндачилар тасвирланган. Бундай манзара антик давр Ўрта Шарқ тасвирий санъатида жуда кенг тарқалган. Пештоқ тўлиқ сақланмаган, фақатгина 8 та бўлаги топилган ҳолос. Шунингдек, айрим қиёфалар ўз шаклини йўқотган бўлиб, улар муסיқачими, гирляндачими ажратиб олиш қийин. Муסיқачилар сони 5 та эканлиги аниқ бўлиб, қолган 3 та қиёфани аниқлаш мушкул. Шунинг учун мана шу 5 та муסיқачи қиёфаси нисбатан батафсил ўрганилган. Аммо қадимий бу квинтет (бешлик)ни тўлиқ таркиб, дея аниқ айтиш қийин.

Айритом пештоқида тасвирланган оркестрнинг 2 та торли муסיқа чолғуси - кичик бурчакли, тўққиз торли (балки ўн уч торлидир) арфа ва тўрт торли дўмбира, шунингдек, битта қуш авлос ва 2 та зарбли чолғу - ноғора (барабан) векивалсимон асбоб. Бу ерда қатъий ансамбль услуби сақланганлиги шубҳасиз, яъни, чолғуларнинг барча асосий (торли, дамли, зарбли) гуруҳларидан фойдаланилган. Шуни ҳам айтиш жоизки, ҳар бир гуруҳда бир-бирини ўзаро тўлдирувчи ва мураккаб, жозибали охангларни таратувчи турли хил чолғулар жамланган. Шунингдек, зарбли чолғуларнинг ҳам ҳар хили ишлатилганлиги эътиборлидир. Афтидан бу гирляндалар билан боғлиқ бўлиб, ҳаракат, юришни англаган.

Гирляндалар – шунчаки безак бўлмай, балки бутун композициянинг маълум маъносини англади. Яъни, гирляндачилар муסיқий чолғулар садоси остида одимлаганлар. Ва афтидан бу юришларда рақс унсурлари ҳам қўлланган. Бундай тантанани бошқариш ҳаракатини тартиблаштириш учун эса бир қатор қўл билан ижро этилувчи, шаклан унча катта бўлмаган зарбли асбоблар керак бўлган. Мана шундай муסיқа садолари остида гирляндалар билан юриш анъанаси Айритом пештоқларида ўз ифодасини топган.

Ўрта асрлар муסיқашунослиги

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ўзаро урушлар шаҳарларнинг бўшаб, вайронага айланиши Ўрта Осиё халқ оммасининг қашшоқланишига олиб келди. Бу жараён ўзларини ўзбеклар деб атаган кўчманчилар бошлиғи Шайбонийхон ҳокимиятни қўлга олган XVI асрнинг бошидаёқ фаоллашган эди. Ана шу вақтдан бошлаб “ўзбеклар” деган халқ номи қарор топади. XVII ва XVIII асрларда феодал тарқоқлик кучаяди. Катта феодал давлати алоҳида хонликлар Бухоро, Хива ҳамда Қўқон хонликларига бўлиниб кетди. Бундай бўлиниш ўзбек халқининг муסיқа маданиятида ҳам акс этди. Ўзбек хонлари саройидаги муסיқий ҳаёт асосан темурийларнинг Ҳирот ва Самарқанд саройларидаги анъаналарини давом эттирарди. Кўпгина шоир ва муסיқачилар Бухородаги шайбонийлар саройига, бир қисми эса Хоразмга кўчади. Бухоро ва Хоразмнинг аралаш ўзбек ва тожик муסיқали-поэтик анъаналари янада тараққий топиши ана шулар билан изоҳланади. XVI аср шоирлари ва муסיқачилари, шунингдек, муסיқа илмининг билимдонларидан Нажмиддин Кавкабий ижоди катта қизиқиш уйғотади. Унинг “Муסיқа ҳақида рисола”си устоз анъаналарни Самарқанд ва бошқа шаҳарларда давом эттирган шогирдлари (Ҳожи Муҳаммад, Мавлоно Ризо Самарқандий) учун муסיқали-поэтик қўлланма бўлган эди. XVII асрнинг сарой муסיқачи ва назарийчиси Дарвишпалн Чангий эди. Унинг рисоласи муסיқага оид фикрларга бойлиги билан аҳамиятлидир. Муаллиф бошқалардан фарқли ҳолда, фақатгина муסיқа назарияси асосларини баён қилиб қолмай, балки ўз

асарининг катта қисмини турли даврларда яшаб ижод этган бирқа тор муסיқачилар фаолияти, шунингдек, саройда мавжуд бўлган муסיқа асбоблари тавсифига ҳам бағишлайди. Бироқ, бу ерда ҳам халқ музиқаси ҳақида ҳеч қандай эслатма учрамайди. Дарвишали Чангий оддий халқ турмушида, айниқса хотин-қизлар ўртасида кенг тарқалган дуторни чолғу асбоблар қаторига киритмайди. Ўрта Осиёда муסיқий-назарий илм ривожига тўхтаб ўтиш алоҳида аҳамиятга эга. Айни IX-XI асрларда муסיқа фанига асос солиниб, Ўрта Осиёнинг ўрта асрда яшаган олимларининг деярли барчаси бу масала билан шуғулландилар. IX асрдаёқ муסיқа ҳақида рисолалар пайдо бўлиб, уларда муסיқанинг назарий асослари тадқиқ этилади, муסיқа асбоблари илмий тасвирланади, таниқли ижрочилар номи, уларнинг репертуари, “кенг тарқалган муסיқа жанрларининг номлари келтирилади. Ўрта Осиё олимлари фалсафа, математика, медицинага оид жуда кўп асарларнинг бутун-бутун бўлимларини муסיқага бағишлайдилар. Муסיқани тадқиқ этишда уларга Пифагор ва унинг математика услуби маълум даражада таъсир кўрсатди. Муסיқа асосини шеър тузилиши асоси билан боғлаб тушунилган. Масалан: Форобий муסיқа билан поэзия чуқур боғланган, муסיқа шеърдаги вазнлар нисбати билан ҳам мустаҳкам алоқада; ритм эса поэзия билан муסיқани бирлаштирувчи бошланмадир деб билган. Муסיқа билан шеърини вазн ўртасидаги мустаҳкам алоқа ўзбек ва тожик муסיқали поэтик санъатининг янада ривожланиши учун характерлидир. Форобий фаолиятининг аҳамияти ҳақида гапириб, шуни таъкидлаш керакки, у Шарқ фанини антик фан, қадимий Греция фани билан боғлади. Форобий Аристотелнинг шарҳловчиси сифатида ҳам машхур, бунинг учун у “иккинчи муаллим” деган фахрий ном олган. Айниқса, Форобий акустика масаласига катта эътибор берди, бунинг учун у гаммалар интервалини ҳисоблаш мақсадида уд товушқаторидан фойдаланди. Муסיқа назарияси масалалари билан Шарқнинг улкан олими Ибн Сино ҳам шуғулланди. Унинг асарларининг айрим бўлимларида муסיқа ва унинг физик хоссаси, муסיқий парда ва ритмик асоси ҳақида маълумотлар бор. Ибн Сино “Китоб уш-шифо” ва “Китоб ун-нажот”да муסיқа фанининг акустика, “Донишнома”да математика томонларини ривожлантиради. Форобий, Ибн Сино ва бошқа Ўрта Осиё олимларининг ўрта асрдаги илм ва маданиятнинг юқори даражасини акс эттирган асарлари ана шу давр муסיқа маданиятини ўрганишимизда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Назарий асарлар муסיқа санъатининг монодия (ривожлангаи бир овозли) табиатига асосланган эди. Биринчи бўлим (илми таълиф) овозларнинг ўзаро муносабатлари, товушқаторларини ўрганишга, иккинчиси (илми иқо) эса ритм ҳақидаги таълимотдан иборат эди. XV асрнинг иккинчи ярмида ўтмишдошлари-

Форобий, Ибн Сино, Абдулқодир Мароғийларнинг муסיқа назариясига оид асосий қонунларини давом эттирган ва ривожлантлрган тожик шоири Жомий (1414-1492) нинг “Муסיқа ҳақида рисола”си ана шундай асарлардан ҳисобланади.

Жомий ҳам ўтмишдошлари каби овозларнинг интервал ҳолдаги ўзаро муносабатларини беради, уларни торнинг қисмлари нисбатидан чиқарган ҳолда асосий жинс - товушқатор (тетрахорд ва пентахорд)ларни ташкил қилиш ҳамда улардан жам (парда)лар ташкил этиш усулини кўрсатади. Оғзаки анъанадаги профессионал муסיқа маҳсули ўн иккн мақомлардан келиб чиқиб, Жомий асосий товушқаторларни ўн етти поғонали гамма ҳосил қилувчи ўн етти бўлакка бўладн (ин тервал нисбатлари центларда белгиланган):

Кейинчалик товушқатор асосини ўзбек муסיқасига хос бўлган миксолидий ладига мувофиқ етти поғонали гамма ташкил қилиши аниқланди. Шунингдек, рисолада ритм ҳақидаги таълимот ҳам кенг ривожлантирилган. В.Беляевнинг Жомий рисоласига ёзган изоҳларида “шеърый ритмика вокал ва чолғу асарларнинг айрим бўлаклари поэтик давралар узунлиги билан мос келадиган оҳанг чизиқларининг юзага келиши учун асос саналади” дейилади. Шунингдек, Жомий асосий ритмик формула (яъни усул)лар тузилишини тадқиқ этади. Рисоланинг хотимасида ладларнинг тингловчиларга таъсири ҳақида ҳам сўз юритиладики, бу пардаларнинг ахлоқий таъсири ҳақидаги қадимги юнонлар назариясини ривожлантириш ҳисобланади. Ўрта Осиёнинг бошқа муסיқачилари асарларидаги каби Жомийнинг асарида ҳам космологик ғоялар баён қилинадики, ана шунга мувофиқ муסיқа табиат гармонияси ва жамиятнинг ахлоқий асосларини ифодалайди. Форобий, Ибн Сино, Сафиуддин ал Урмавий асарларидаги қоидаларни кўпроқ такрорлаган ҳолда Жомий уларда ҳукмрон бўлган математик услублардан фарқли равишда муסיқачининг “соғлом ҳиссиёти”га мурожаат қилиб, унинг назарияда амалиёт томон кўприк ташлайди¹².

Унинг қарашлари ўтмишнинг Арнстоксен каби мутафаккирларининг қарашлари билан тўғри келади. Ўрта Осиё олимларининг муסיқа назариясига оид асарлари халқнинг муסיқий ҳаётига бағишланган саҳифалардан жой олмаган. Лекин шак-шубҳа йўқки, сарой ва шаҳар доирасида оммавийлашган бой, ривожланган муסיқа санъати, ажойиб куйлар ижодкори, ижрочилари

¹² Ражабов И. Мақомлар масаласига доир. Т., 1963. 2 Джами Абдурахман. Трактат о музике, 105- бет.

бўлган Ўрта аср бастакорларининг профессионаллашиши халқ муסיқа маданияти заминиди ўсди ва ривожланди, ижод этишининг қатъий қоидалари эса халқ муסיқа амалиётининг кўпинча ижодий қайта ишланиши натижаси бўлди.

Муסיқа чолғуларида ҳар бир халқнинг миллий ўзига хос хусусиятлари, анъанаси, урф-одат ва қадриятлари ўз ифодасини топганки, улардан тараладиган овоз ҳам шунга мослаштирилган. Муסיқий чолғуларда ижрочилик санъати инсоният маънавиятини тараннум этувчи восита сифатида халқ ижодиёти маҳсули бўлиб, азал-азалдан омма орасида шаклланиб, ривожланиб келмоқда. Миллий чолғулар моҳир соз усталари томонидан тобора мукаммаллаштирилиб, жанглиги, муסיқавийлиги ва оҳангдорлиги билан ажралиб турибди. Муסיқий чолғулар тарихий ривожланиш давомида уларга нисбатан талаб ва эҳтиёжни ошириб бориши билан уларнинг таълимий ва тарбиявий томонларига ҳам эътибор шу қадар кучайиб бормоқда.

Халқ чолғулари узок ўтмишда пайдо бўлган. Маълумотларга қараганда, дастлабки муסיқа чолғулари эраиздан аввалги XIII минг йилликда дунёга келган, деб тахмин қилинади. Муסיқа чолғулари оиласи тарихида дастлаб урма зарбли чолғулар пайдо бўлган. Бунинг асосий сабаби энг қадимги ибтидоий одамларнинг меҳнатини ижодий маҳсулидир. Илк ибтидоий одалар ҳайвонларни қорин тўйғазиш ғамида йиртқич ҳайвонларни ҳам турли ов усулларида фойдаланган ҳолда қўлга киритишга ҳаракат қилган. Ҳайвонларнинг терисини қуриган дарахтнинг кундасини устига қолдириб кетган. Жазирама иссиққа тери қотиб қолган. Кейинги сафар одамлар келиб, терини олишга ҳар қанча ҳам уринсада, бироқ, олаолмаган. Кейин турини устига қўли ёки бирор таёқ ёки чўп билан урса у ўзидан баланд ва ёқимли садо чиқарган ва унинг кейинчалик довул деб атаганлар. Ундан кейин шовқинли чолғулар пайдо бўлди, ижрочилар қарсақ чалиб ритми таъкидлаган, шовқинли чолғулар таъсирини кўпайтирганлар. Ижрочи аёлларнинг чапак зарблари ўзига хос, такрорланмас гўзал ҳолатни вужудга келтирган. Шундай меҳнат жараёнларида одамларнинг онги табиийки куй, оҳанг, қўшиқ билан банд бўлган. Самарали меҳнат натижасида қўшиқлар пайдо бўла бошлаган ва улар секин-аста оғиздан-оғизга, отадан-ўғилган, онадан-қизга ўтиб шаклланиган ва одамлар қалбидан бир умрга жой олди.

Қадимги шарқ маданияти бағрида, ўзбек халқ чолғулари шаклланди. Улар кўп асрлик тараққиёт давомида ўзига хос хусусиятларни, товуш тусини сақлаб қолди. Шу тариқа чанг, най, сурнай, танбур, дутор, рубоб, ғижжак, қўбизлар анъанавий шаклларда бизгача етиб келди.

Кулдорлик тузими даврида Мароқанд, Нисо, Тупроққалъа, Термиз ва

бошқа шаҳарлар мавжуд эди. Ушбу шаҳарлар ҳудудида олиб борилган қазилма ишлар чоғида бадий хунармандчилик буюмлари, турли хил чолғуларининг тасвирлари топилди. Қулдорлик жамияти Ўрта Осиё халқлари маданияти ривожидида муҳим босқич бўлди. Халқ муסיқаси янада юксалиши билан бирга, чолғулар ҳам такомиллашди.

Асримизнинг 30-40-йилларида уюштирилган археологик экспедициялар (С.Л.Толстов, В.А.Вяткин, М.Б.Массон ва бошқалар раҳбарлигида) натижасида қимматли маълумотларга эга бўлинди. Топилган маданий ёдгорликларда турли хил муסיқа асбоблари: танбур, рубобсимон чолғу, қонун, уд, най, сурнай, карнай, доирасимон чолғулар чалаётган машшоқлар тасвирланган.

Халқ чолғулари Ўрта Осиё аҳолисининг турмуши ва меҳнат фаолиятининг ажралмас таркибий қисмига айланди. Чолғулар жўрлигида кўшиқ, ўйин ва куйлар халқнинг катта-катта маросимлари, оилавий, мавсумий байрамларида ижро этилиб келинмоқда. Байрамлар кўпроқ йил фасллари билан боғлиқ бўлган. Ўрта Осиёда “Наврўз”, “Лола сайли”, “Ҳосил байрами”, “Қовун сайли”, “Узум сайли” каби мавсумий байрамлар кенг тарқалган. Бундай оммавий байрамларни халқ чолғу ансамбллари, хонанда ва созандалар ҳамда раққосаларсиз тасаввур қилиш қийин. Байрамларда, маданий маросимларда айниқса карнай, сурнай, дойра, ноғора ва урма зарбли муסיқа чолғулари кенг қўлланилган.

IX аср охирида Сомонийлар маҳаллий феодак сулоласи Ўрта Осиёнинг каттагина қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлди. Сомонийлар давлатининг пойтахти Бухоро йирик маданий марказга айланди. Бу ерда адабиёт ва муסיқа тараққий этди. Ҳаёт шароитининг ўзгариши туфайли муסיқа санъатининг ижтимоий аҳамияти ошди. Шаҳарликлар ва юқори табақа синфлари турмушида муסיқанинг роли сезиларли кучайди. Ўша пайтлардаёқ ихтисослашув махсус муסיқий устахоналарнинг пайдо бўлишига олиб келди якканавоз, ансамбл муסיқачилиги ва рақсни ўз ичига олган вокал чолғу муסיқа туркумлари мавжуд эди.

Ўрта аср муסיқа ижрочиалиги маданиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири шунда эдики, чолғу ижрочиалири нафақат бир неча турдаги муסיқа асбобларини чала олган, балки ўзлари ҳам муסיқа басталаганлар. Чолғучилар ўз даврининг етук муסיқачилари ва шоирлари ҳам бўлишган. Ўрта аср шароитида муסיқий асарлари ҳам кўпайди. Бу ерда устоз-шогирд аънаналари қарор топди ва ривожланди. Айни шу пайтда ансамбл ижрочиалиги такомиллашди, муסיқа санъатининг асосий кўринишлари шаклланиб чолғу асбобларининг янги намуналари кашф этилди.

Шарқ олимларининг назарий қарашлари мавжуд ижрочиалик санъати

тажрибаси асосида шаклланган бўлиб, улар ўз рисолаларида муסיқанинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида атрофлича маълумот берганлар.

Форобийнинг (873-950) "Катта муסיқа китоби" ("Китоб ал-муסיқа ал-кабр"), Абу Али ибн Синонинг (980-1037) "Даволаш китоби" ("Китоби уш-шифо") қомусидаги "Муסיқа ҳақидаги рисола", ал-Хоразмийнинг (X аср) "Билимлар калити", Сайфуддин Урмовийнинг (1216-1294) "Олижаноблик ҳақида китоби" ёки "Шарофия китоби", Жомийнинг (1414-1492) "Муסיқа ҳақидаги рисола" китобларида муסיқа ижрочилиги ва халқ чолғулари ҳақида муҳим маълумотлар баён этилган.

Сайфуддин Урмавий истеъдодли уд чолғу ижрочиси, хонанда, машҳур созанда сифатида танилган. У Озарбайжоннинг Урмавия шаҳрида туғилган. Сайфуддиннинг энг катта ютуғи лад (модиус)ларнинг мукамал системасини ишлаб чиққанлигидадир.

Ибн Зайлининг (1044 йилда вафот этган) "Муסיқа ҳақидаги тўлик китоб"и ("Китоб ул-кабир фил-муסיқий") унинг муסיқа илмидаги ягона ва бебаҳо китобидир. У янги усулни – муסיқада ладларни харфлар билан ифодалаш усулини ишлаб чиқди.

Абдуқодир Мароғий (XV аср), Абдуқодир ибн-Ройибий (Мароғий) Озарбайжоннинг Мароғ шаҳрида туғилган, лекин ҳаётининг иккинчи ярми Амир Темур саройида - Самарқандда ўтган ва Ҳиротда вафот этган. "Муסיқа илмида оҳанглар тўплами" ("Жами ал-алҳан фи-илм ал-муסיқий") рисоласида муסיқа ҳақидаги таълимотни-камонча, етти торли ғижжак каби бир турдаги муסיқа чолғуси борлиги ҳақидаги маълумотлар билан бойитди.

Ал-Хусайннинг (XV аср) "Муסיқий канонлар" рисоласида асосан Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган икки торли муסיқа чолғуси-датор ҳақида бир қатор муסיқий чолғулар хусусида жуда қимматли маълумотларни келтириб ўтган.

Қутбиддин аш-Шерозий (1236-1310) эронлик муסיқа назарийчиси сифатида танилган бўлиб, ўз рисоласида камончали танбур ҳақида гапириб, инсон овозини муסיқа асбоблари ичида энг ёқимлиси деб ҳисоблаган. XVII асрда яшаган Бухоролик муסיқашунос Дарвиш Али ўз рисоласида танбур, чанг, қонун, рубоб, кўбиз, ғижжак каби муסיқа чолғулари ҳақида батафсил маълумотлар берган.

Буюк Шарқ мутафаккирларининг мероси халқ чолғуларини ўрганиш соҳасида ҳам тарихий қийматга эга. Абу Наср Муҳаммад Форобийнинг машҳур асари "Китоб ал – муסיқа ал -кабир" ("Муסיқа ҳақида катта китоб") улкан аҳамиятга эгаллиги билан ҳам ажралиб туради. Ўрта аср олими ўзининг ушбу машҳур китобида икки хил муסיқа ижрочилиги: оҳангни инсон овози (қўшиқ санъати) ва чолғулар воситаларида қайта тиклашга ажратади.

Форобий моҳир ижрочи сифатида муסיқа чолғуларининг жамият ҳаётидаги ўрнини ўрганишга аҳамият беради ва у: “... Жангу - жадалларда, рақсларда, тўй - томошаларда, кўнгил очар базмларда ҳамда ишқ - муҳаббат кўшиқларини куйлашда чалинадиган ўзига хос чолғулар бор” деб ёзади.

Форобийнинг юқоридаги фикри чолғуларнинг нафақат сарой аҳёнлари, балки шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, чорводору-деҳқонлар, ҳунурмандлар орасида шунингдек, муסיқа маданияти соҳасида етакчи ўрин эгаллаган.

Китобнинг иккинчи қисми бошдан-охир ўша давр муסיқа чолғуларига бағишланган. Унда лютня, танбур, най, рубоб, чанг, қонун ва бошқа муסיқа чолғулари изчил ва батафсил таҳрифланади. Форобий торли, мизробли лютняни ўша даврда энг кенг тарқалган чолғу ҳисоблаган. Лютня ўзига хос мизроб (чертма) воситасида чалинган, дастасида эса лигатура (лад)лар жойлашган. IX-X асрларда лютня арабча уд номини олади. Бу чолғу кўпгина Шарқ мамлакатларида, Кавказ орти халқлари орасида ҳозирги кунгача сақланиб келмоқда. Замонавий уд намуналари ҳозирги кунда Ўзбекистон давлат консерваториясининг миллий чолғу лабораторияси музейида сақланиб келинмоқда.

“Муסיқа ҳақидаги катта китоб”да Форобий яна бир чолғу асбоби-танбурни ҳам таҳрифлайди. Олимнинг фикрича, танбур (дилни тирнаш) удга энг яқин турдаги чолғулардан бири деб ҳисоблайди.

Танбурда торлар нохун (металдан ясалган махсус чертмак-тирноқ) ёрдамида чертилади. Танбур худди уд каби кенг тарқалган ва халқ севган чолғудир. Танбурнинг икки ёки уч жез (сим) тори бўлган. Унинг икки тури маълум: Хуросон ва Бағдод танбурлари. Бағдод танбурларининг мақом (парда)лари камроқ (бешта), чолғу дастаси калтароқ бўлган. Хуросон танбурининг мақом (парда)лари кўп бўлган, дастасида чолғу бўғзидан то дастанинг ярмигача оралиғида пардалар жойлашган. Танбурнинг бу тури шу кунгача ўз шаклини йўқотмай, муסיқа ижрочиличи амалиётида яққанавоз ҳамда ансамбл чолғуси сифатида амалиётда фойдаланиб келиняпти.

Форобий, шунингдек, найни ҳам таҳрифлайди. У турли хил дамли чолғуларини овоз ҳосил қилиши хусусиятига кўра найсимон гуруҳга киритади. Улардан бири оддий най ёки бир йўналишда жойлашган кўп тешикли най. Бу турдаги найлар ёки турлича аталувчи найлар ҳозирги кунда ҳам Шарқ халқлари орасида мавжуд. Уни ветнамликлар “сао”, тожиклар “тутек”, татарлар “кавал”, қозоқлар “сибизга”, озарбайжонлар “ней” (жуда кам учрайди), қирғизлар “уоо”, “чоор” (чўпонларнинг чолғу асбоби), ўзбеклар “най” деб атади. Олим кўпинча тут дарахтидан ишланадиган кенг тарқалган сурнай ҳақида ҳам тўхталади.

Форобий, шунингдек, дунай (мизмар)ни ҳам тилга олади. Дунай ҳозирги

қўшнай ёки туркман халқ чолғуси гоша-дилли “тўй дюк” (қўш қамиш найчалардан тузилган чолғу)га ўхшайди.

Форобий рисоласида ўзи яшаган даврда мавжуд бўлган рубобни ҳам батафсил таҳрифлайди. Ўша даврдаги рубоб ҳам ҳозирги Қашқар рубобига ўхшаб, резанатор ва анча узун дастадан тузилган. Икки хил чертма торли рубоб мавжуд бўлган. 1 ёғоч декали ва асосий қисми ёғочдан, 2 пастки қисми чармдан ишланган декали.

Форобийнинг таҳкидлашича, чанг очик торларнинг тебраниши орқали оҳанг ҳосил қилувчи муסיқа чолғулари туркумига киради. Ўша даврдаги чангнинг 15 тори бўлган, улар диатоник созланган ва икки октава оралиғига тенг товушқаторга эга бўлган. Рисолада таҳрифланган барча чолғулар ашула, рақс, якканавоз ва ансамбл ижрочилигига жўр бўлишда фойдаланилган. Форобийнинг гувоҳлик беришича, уд чолғуси ансамбл ижрочилигида етакчи рол ўйнаган. «Чолғу асбоблари ҳақида китоб» да олим танбур, рубоб, чанг каби чолғуларини удда чалинаётган куйга ёки якканавоз хонандага уйғун жўр бўлиш учун созлаш усулларини тушунтиради. Шундай қилиб, Шарқнинг улуғ алломаси муסיқа илмининг бир бўлими сифатида чолғуларни ўрганувчи чолғушунослик соҳасига асос солди. Бу соҳа кейинчалик бошқа олимларнинг асарларида ҳам кенг бойитилди ва ривожлантирилди.

Яшаган даврига кўра Буюк олим ибн Сино Форобийга жуда яқин. Унинг "Даволаш китоби" деб номланган йирик қомусининг "Муסיқа ҳақида рисола" бобида ўша даврнинг муסיқа ижрочилигига оид илмий-фалсафий билимлари баён этилган. Бу рисолаларда чолғулар таҳрифига анчагина ўрин ажратилган. Ибн Сино ўз даври мусиқаларини икки гуруҳга бўлади: мизробли, нохунли (барбод, танбур, рубоб) ва бутун резанатор қопқоғи бўйлаб тортилган очик торли чолғулари (шоҳруҳ, чилтор, лира, чанг, арфа).

Ўша даврда Шарқнинг таниқли мутафаккири Сайфуддин Урмавий муסיқа илми тизимини ривожлантирди. У уста чолғучи, хонанда ва моҳир бастакор сифатида машҳур эди. Удда олиб борган тажрибаларига таяниб, олим ўз назарий қоидаларини баён этди. Урмавийнинг "Тақвадорлик китоби"да чолғу асбоблари ичида уд энг машҳур ва энг замонавийидир деб таҳкидлаганлар. Уднинг беш жуфт тори кварта тартибидаги 7 та мақоми (лади) бўлган. Торлари бам, маснас, масна, зир ва энг юқориси ҳадд деб аталган. Беш қўш торли такомиллашган уд кейинги пайтларда ҳам ўз тузилишини сақлаб қолган. Уднинг квартага созланган беш қўш тори ва етти мақоми (ладаси) ҳақида Шерозий (1236-1311), Жомий (XV аср), ал-Ҳусайний, Мароғий, ибн Синолар ҳам ёзишган. Жомийнинг "Муסיқа ҳақидаги рисола"сида келтирилган уд дастасининг тўла чизмаси уни созлаш ҳақида тўлиқ тасаввур беради. Олимнинг тасдиқлашича мавжуд ўн икки

мақом қадимий етук муסיқанинг асосидир. Жомий муסיқанинг тингловчиларига таъсири ҳақида тўхталиб, унинг чуқур рухий ва маънавий аҳамияти бор, деб ҳисоблайди.

XIII-XVII асрларда яратилган рисолаларда чанг, қонун, нузха, рубоб, танбур каби торли чолғулар, шунингдек, дамли чолғу найнинг таърифлари берилган.

Дарвиш Алининг (XVII асрда) Бухорода яратилган муסיқага доир рисоласи анъанавий чолғулар ҳақидаги маълумот манбаи сифатида хизмат қилиши мумкин. Унда муסיқа маданияти, чунончи, Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларида мавжуд бўлган чолғулар ҳамда моҳир ижрочилар ҳақида нодир маълумотлар мавжуд.

Дарвиш Алининг рисоласи XVI-XVII асрлар Ўрта Осиё муסיқасини ўрганиш учун қимматбаҳо манбадир. Мазкур асарда машҳур хонанда ва чолғучилар, бастакорларнинг ижодий таржимаи ҳоллари баён этилган.

Дарвиш Али ўтмишдошлари сингари, торли мизробли чолғулар орасида тебраниш оҳангига кўра энг яхшиси саналган удни чолғулар "шоҳи" деб атади. Рисолада ёзилишича, чанг чолғучилар ҳомийси Зухрага бағишланган.

Таърифланган чангнинг етти мақом ижроси учун йигирма олти торли ва етти пардаси бўлган. Булардан ташқари, рисолада қонун, рубоб, кўбиз, ғижжак, муסיқа, экбон-най, (дамли, чармли), Хитойда тарқалган рухавза (олти тордан иборат нохунли) каби чолғулар ҳам тилга олинган.

Дарвиш Али таъриф берган чолғулардан еттитаси, танбур, чанг, қонун, уд, рубоб, кўбиз, ғижжак ўша даврда кенг тарқалган чолғулар эди.

Дарвиш Алининг маълумотлари муסיқа амалиётида дастлаб ансамблда уйғун калорит ҳосил қиладиган торли-нохунли ва торли -камончали чолғулар қўлланилганлиги ҳақидаги фикрни тасдиқлайди. Рисолада чангчи Дилором, найчилар Абдуқодир ва Хўжа Абдуллоҳлар, Мавлоно Қосими-Раббоний, Султон - Аҳмадий - "демона" рубобчилар, ака-ука Шайх Абу - Баكري Раббоний ва Шайх Бехдучи, доно қонунчи шайх Шамси Раббоний ва кўпгина бошқа машҳур усталарнинг номлари тилга олинган.

Дарвиш Алининг гувоҳлиги яна шуниси билан қимматлики, у қайд этган чолғуларнинг каттагина қисми (най, сурнай, чанг, қонун, рубоб, танбур, ғижжак, кўбиз, дойра, ноғора, уд) Ўрта Осиёнинг ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон ва бошқа республикаларида, шунингдек, Озарбайжонда бизнинг кунларгача сақланиб келди ва у такомиллашмоқда. Ушбу муסיқа чолғулари узоқ вақт мобайнида ўзбек халқининг маданий турмушидан мустаҳкам ўрин олиб, унинг маданий ҳаётида кенг қўлланиб келинган. Шундай экан, бу чолғуларни ўзбек халқ чолғулари, деб аташ ўринлидир. Абдул Фазл Бойҳақий (XIV аср) асарларида торли мизробли (руд, барбад, танбур), дамли

ва урма зарбли чолғулар (карнай, литавра ва барабан) сингариларнинг номлари келтирилган.

Маълумки, Шарқ адабиётида ўтмишда шоирлар асарларига жавоб ёзиш (“назира”) тизими кенг қўлланилган. Кўплаб “Хамса”лар ҳам шу йўсинда яратилган. Навоий ўзининг “Сабҳаи сайёр” (“Хамса” дostonларининг бири) дostonида Баҳром Гўр ҳақидаги қадимий афсонани, янгича талқин этди. Асар қаҳрамони - чанг чолғучиси Дилором деб аталган. Шоир унинг чолғусини муסיқа тимсоли сифатида гавдалантирган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг (1483-1530) эътироф этишича, Алишер Навоий ўз даврида кўплаб уд чолғучиларнинг ўз истеъдодларини намоён этишига кўмаклашган. “Бобурнома”да ўзбек халқ чолғулари ижрочиларининг номлари зикр этилган. Бобур, шунингдек, Шоҳ Кулмий-Ғижжакий, Ҳусайн Удий, Хўжа Абдуллоҳ Марварид Қонуний каби моҳир ижрочиларни ҳам тилга олади.

Навоий даврида най, уд, ғижжак, қонун, карнай, сурнай, ноғора, дойра, чанг ижрочилиги кенг тарқалган эди. Уларнинг ҳаммаси ансамбл ижросида ҳам, якка ижрода ҳам бирдек қўлланилган. Чанг якка чолғу сифатида алоҳида ажралиб турган.

XV-XVII аср ёзма ёдгорликлари маълумотларини қиёслаб шундай хулосага келиш мумкинки, бу даврга келиб, Ўрта Осиёда халқ чолғуларида ижролик маданияти ўз камолотига етди. Ўзбек халқ чолғулари ижрочилари айни чоғда ўзлари ҳам муסיқа асарлари яратганлар. Ўша пайтдаёқ моҳир чанг, уд, ғижжак, қонун, най, танбур, буламон ижрочилари ва етук хонандалари бўлган, улар ўзига хос ансамбллар тузишган. Шунингдек, якканавоз ижрочилик ҳам ривожланган.

Восифий ўз “эсталиклар”ида ажойиб услуб ўйлаб топган қонун чолғучиси Ҳожи Абдулло Марварид номини келтиради. У басталаган куй ва кўшиқлар халқ орасида кенг тарқалган. Шундай қилиб, XIV-XVII аср тасвирий санъатида ва адабий меросида илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалувчи муסיқа чолғулари асосий типларининг барқарорлигини тасдиқловчи бой материал бўлган.

Ўрта Осиё олимларининг муסיқа ҳақидаги рисолалари, бадиий адабиёт, рассомчилик бизнинг кунларгача етиб келган ўзбек халқ чолғулари тарихий тараққиётининг узун занжирдаги айрим узилган ҳалқаларини қайсидир даражада тиклаш имконини беради. Неча юз йиллар ўтди, муסיқа чолғулари эса якка, ансамбл ва оркестр ижрочилигида ўз ўрнини эгаллаб, бугунги кунгача яшаб келмоқда. Муסיқа ижрочилиги санъатида мақом жанрини тиклаш ва ривожлантириш XVII-XIX асрларда чолғулар батафсил таҳрифланган йирик асарлар яратилмади. Бу кўпроқ феодал тарқоқлигининг

кучайиши билан боғлиқ. Улкан давлат айрим-айрим хонликларга бўлиниб кетади (Бухоро, Хива, Қукон хонликлари). Бу эса муסיқа санъати тараққиётида акс этмай қолмади. Ўзбек муסיқа маданиятида маҳаллий хусусиятлар касб эта бошлади. Ўзига хос муסיқа чолғулари шаклланди. Муסיқа турларидан-мақомлар бундан буён ҳар хонликда ўзига хос йўналишда такомиллашди. Мақом ижрочилари зарурат юзасидан ўзгаришлар киритишди. Шунга қарамай, муסיқанинг умумий хусусиятларини сақлаб қолишди. Ҳар бир ижрочи мақом ижросига ижодий ёндашиб, муסיқа ижросига ўзига хос такрорланмас жиҳатлар киритди. Оғзаки тарзда чолғуларни сақлаб қолиш анъанаси мақомнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, бусиз унинг яшаб қолиш ва сўнгги тараққиётини тасаввур этиш кийин. Ҳар бир хонликда ўзига хос бир йўналишда халқ муסיқасининг янги турлари яратилди; байрамона, куйлар, халқ томоша куйлари (дорбозлик, кўғирчоқбозлик) янги типдаги рақс куйлари. Бу куйлар ўзининг қувноқлиги, шўхлиги билан бир-биридан фарқ қилиб турган ва кенг халқ оммасини ўзига жалб этган.

Халқ муסיқа анъаналари, оғзаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти.

Халқимизнинг истиқлолга эришиш муносабати билан азалий кадрятларимизни тиклаш, ўз тарихимизни, миллий урф-одат ва анъаналаримизни, маънавий ва шу жумладан, бадий меросимизни атрофлича ўрганиш ҳамда ундан баҳрамад бўлиш имконияти вужудга келди.

Ўзбек халқининг муסיқа мероси жуда бой ва қадимий тарихга эга. Унинг ажойиб анъаналари ҳозирги кунда ҳам ўз бадий ва эстетик қийматини сақлаб келмоқда. Бу анъаналар замонавий ўзбек муסיқа маданиятининг ажралмас қисмини ташкил қилади.

Қадим – қадим замонлардан она-заминимиз ўзининг бой маънавий мероси, юксак маданияти, урф-одат, маросим ва анъаналари билан жаҳон цивилизациясида муносиб ўрин эгаллаган. Бу ўлка халқларининг буюк сиймолари дунё илм-фани ва маданиятининг барча соҳалари ривожига ўзларининг муносиб хиссаларини қўшиб келганлар.

“Ватанимиз”, деган эди давлат мустақиллиги асосчиси И.А.Каримов, - башарият тафаккур хазинасига унутилмас хисса қўшиб келди. Асрлар мобойнида халқимизнинг юксак маънавият, ватанпарварлик, маҳрифатпарварлик каби эзгу – фазилатлар шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди ва ўз навбатида фалсафий, ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди. Шунини алоҳида таҳкидлаш жойизки, ўзбек халқининг тарихий тараққиёти даврида моддий ва маънавий маҳданияти бар текис равишда ривожланмади.

Унда уйғониш ва юксалиш билан бирга депсиниш, турғунлик ҳолатлари ҳам бўлиб турди.

Маълумки, Марказий Осиё халқлари ўтган узоқ тарихий давр мобайнида кўплаб истилочилар томонидан забт этилган. Улар ерли аҳолини бой миллий маданиятидан бегоналаштириш сиёсатини олиб борганлар. Шунга қарамай халқимиз ўз миллий онги, миллий ғурури, миллий ифтихори ва маънавий дунёсини асраб қолган ва уни бойитиб борган.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритганч, маънавий-маданий ҳаётимизда туб ўзгаришлар яратиш учун кенг имкониятлар вужудга келди. “Маънавият тақдирининг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак. Бу хазина инсонга ҳаётда барқарорлик бағишлайди. Унинг қарашлари шунчалик бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди. Фожеалар вақтида омон сақлаб қолади ва моддий қийинчиликлар кунларида иродани мустаҳкамлайди”, - деган эди биринчи Президент И.А.Каримов.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб давлатимиз Президенти Ш.Мирзиёев раҳбарлигида маданият ва санъат ривожига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки миллатнинг ўтмиш ва келажак олдидаги машулияти унинг маънавиятига алоҳида эътибор беришни тақозо этади. Асосий мақсад – ўтмиш маданий, маънавий меросимизни чуқур ўрганиш, уни кенг оммалаштириш, шу қадриятлар воситасида комил инсонларни тарбиялаб, вояга етказиш, пировардида уларни келажак авлодларга бус-бутун етказишдан иборатдир.

Миллий маданият, маънавиятимизнинг чуқур ўрганишда кўшиқчилик санъати ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Миллий кўшиқчилик санъатимиз тарихи, унинг анъанавий қирраларини ўрганиш, ижро усуллариининг ранг-баранглигини таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг муסיқа санъати тўғрисидаги қарор ва фармонларида миллий анъанавий муסיқа санъатини янада ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Фармонларда кўзда тутилган энг асосий мақсад – муסיқа санъати ютуқларини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, ушбу соҳа ижодий ходимларининг меҳнатини янада рағбатлантириш ва уларни ижтимоий ҳимоялашни назарда тутишдан иборат эди. Шу фармондан келиб чиқиб, республика кўшиқчилик, муסיқа маданиятини янада юксалтиришнинг тегишли чора-тадбирлари белгиланиб, шу асосда кўпгина ижодий ишларни амалга оширилмоқда.

Бу йўлдаги ҳаракатлар, айниқса, “Ўзбекистон – ватаним маним”, “Шарқ тароналари” (Халқаро кўрик танлови), “Ниҳол” номидаги Давлат мукофоти ва бошқа қатор кўрик танловларда ўз аксини топди. Бундай кўрик танловлар

мамлакатимизда янги санъат дасталарини элимизга манзур бўлган янги хушовоз хонандаларни, миллий кўшиқчилик анъаналаримизнинг турли қирраларини ўз ижодларига асос қилиб олган санъат ижодкорларини етиштириб чиқармоқда.

Юқорида зикр этилган чора-тадбирларнинг республика телевиденияси, радиоси ижодкорлари томонидан муттасил ўтказилиб борилаётганлиги республика ҳукуматининг кўшиқчилик, муסיқа соҳасида олиб бораётган собитқадам ишларидан ҳисобланади.

Буюк истиқлолнинг синовли давонларидан ўтишда, мамлакатимизда иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий соҳаларда туб ислоҳотлар ўтказилаётган бир паллада жамиятимизда миллий маданият ва санъат, маънавият ва маҳрифат каби инсонпарвар ҳамда тараққиётпарвар омилларга алоҳида диққат эътибор берилмоқда. Бу ўринда амалий бебаҳо кадриятларимизни, халқчил удум ва анъаналаримизни тобора тўлароқ тиклаш, тарихий – маданий ёдгорликларимизни шу жумладан муסיқий меросимизни муфассал ўргана бориш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Уни ёш авлодлар томонидан илмий ҳамда амалий жиҳатдан пухта ўзлаштириш учун сўнги йилларда барча зарурий шарт – шароитлар юзага келтирилганини эҳтироф этиш лозим.

Кўзланган эзгу мақсадларга эришиш учун республикамизнинг маданият ва санъат ўқув юртларида, шунингдек, халқ таълими тизимига кирувчи гуманитар йўналишдаги олий ва ўрта ўқув юртларида ўзбек муסיқа ижодиётининг барча қатламларини – росмана халқ муסיқаси, мақомчилик, дostonчилик, ўтмиш ва замонавий бастакорлик, композиторлик, бадий хаваскорлик, эстрада санъатини қамраб олувчи қатор махсус ўқув фанлар жорий этилди. Ўз навбатида, уларни мукамал дастур, дарслик ва ўқув қўлланмалар билан таҳминлаш – ҳозирги кунда мутахассисларимиз олдида турган энг долзарб вазифалардан биридир.

Адабиётшунослик, санъатшунослик соҳаларида хусусан, мавжуд муסיқий адабиётларда услуб сўзи ҳар хил маъноларда қўлланиб турилиши маълум. Булардан бир ҳолларда унинг кенг, умумлашма, бошқаларда эса хийла тор, ёки кўчма маъно ва мазмунлари қайд қилинади. Таҳкидлаш лозимки, услуб атамаси ҳам мазмунан, ҳам моҳиятан турлича идрок этилсада, айти пайтда у ўзаро яқин, муштарактушунчаларни англатиши мумкин. Демак, бу масалага аввало ойдинлик киритиш зарур.

Услуб сўзи ёрдамида аввало бир мунча кенг, аниқроғи – йиғма маънода жаҳон халқлари муסיқа санъатига хос умумий ёки муайян минтақавий хусусиятлар табиати ифодаланади. Бунга, жумладан, шарқона муסיқий услуб, “Европача муסיқа услуби” каби иборалар яққол мисол бўла олади. Бошқа барча бадий ижодиёт кўринишлари мисоли, муסיқада ҳам миллий

ўзига хосликка айнан услуб атамаси ёрдамида қисқа ва лўнда тавсиф берилади.

Муסיқий асарларнинг ички тузилиш қонуниятлари бу масалада янада муҳимроқ аҳамият касб этади. Яъни, асосий воситаларнинг ўзаро муносабатларини мезонлардан у ёки бу услуб аниқланади. Хусусан, “бир овозли” ёки “манодан”, “кўп овозли”, жумладан “гармоник”, “полифоник”, “гомфоник” номли услублар шулар тоифасига киради. Йирик ижодий йўналиш ва оқимлар. Масалан, “классицизм”, “романтизм”, “импересионизм”, “реализм” ва бошқалар ҳам услуб тушунчаси билан бевосита боғлиқдир.

Услуб сўзи яна бастакор, композитор, дирижёр, хонанда ва созандалар фаолиятини ижодий жиҳатдан чуқурроқ ёритиш мақсадида ишлатилади. Айниқса, у бирорта машхур санъаткорнинг ижодий қиёфасини, унинг фарқли, бетакрор чизги – кирраларини таҳлил ёки қиёс ила кўрсатишда баҳолиқудрат хизмат қилади. Шунингдек, “чолғу услуби”, “мақом услуби”, “ёввойи” ёки “патнисаки услуб”, “бадиқа услуби”, “замонавий услуб” сингари ранг – баранг маъноларни билдирувчи ҳолларни кундалик ўқув – назарий ва амалий истехмолда тез – тез учраб туриши мумкин.

Муסיқий фолклоршунослик соҳасида услубга даҳлдор яна бир тушунча бор бўлиб, у бирор халқ, миллат ва элатга мансуб ижодиёт кўламида жойлардаги туб аҳолининг ўзгача бетакрор ижодий хусусият, удум ва анъаналарга диққатимизни жалб қилади. Табиийки, “маҳаллий услублар” масаласини ўзбек халқ муסיқа ижодиёти мисолида, яъни унинг тарихий – назарий - амалий асосларига таянган ҳолда кўриб чиқиш ўқув фани олдига кўйилган мақсадларга мувофиқдир.

Ўзбек халқ муסיқасининг кўҳна, ниҳоятда бой ва сержило анъаналари аввало унинг турфа ярим – маҳаллий услубларида ёрқин ва теран ўз ифодасини топади. Дарҳақиқат, айрим ҳолларда муסיқий – маҳаллий услубнинг тилшуносликдаги “шева”, “лаҳжа”, тушунчалари билан қиёс қилиниши ҳам бежиз эмас. Бироқ, адабиётшуносликдан фарқли ўлароқ, жами мавжуд “муסיқий шева”ларнинг муштарак сифатлари ўз навбатда “умуммиллий муסיқий услуб” сингари йиғма тушунчани юзага келтиради.

Хулоса қилиб айтганда, муסיқада услуб том маънода турли – туман, бир ҳисобда айрича тушунчалар дойрасини вужудга келтирсада, бунда деярли барча таркибий воситаларининг узвий боғлиқлигини, тизимийлигини назарда тутиш даркор. Худди шу боисдан ўзбек халқ муסיқа ижодиёти билан таниш, уни ўрганиш ҳамда амалий ўзлаштириш борасида услубнинг ўрни ва аҳамияти бениҳоя катта.

Кўлами кенг, серкатлам муסיқа меросимизни ташкил этувчи хилма – хил кўхна намуналарини нота ёзувига тушириб, тўплаб, ушбу йўналишда дастлабки илмий изланишлар билан шуғулланган бир қатор мутахассислар иш фаолиятида кузатилган услубий тафовутларга ўз вақтида алоҳида этибор берилган улар бу ҳақида илк бор қизиқарли маълумотларни тўплаб, теран илмий мушоҳадалар юритганлар. Хусусан, эхтироф этилганки, Ўзбекистон худудининг барча воҳаларида, қўшни Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистонда истиқомат қилувчи ўзбеклар орасида, шунингдек, айрим бошқа хорижий мамлакатларда азалдан туб ўзбек аҳолиси зич ҳолда яшаб келаётган ерларда “муסיқий шева”ларнинг кўринишлари ўзгача экан. Кузатилаётган бундай анча мураккаб этник, жуғрофий, сиёсий-ижтимоий, тарихий–маданий воқеълик тўлалигича қамраб олиш, унга мукамал таҳрифу–тавсифлар бериш қийин масала, албатта буларнинг орасида ҳозирга қадар кўлами жиҳатидан бир мунча кенглиги, тарихан қадимийлиги, хусусиятлари бўйича беназир, бетакрорлиги билан асосан тўртта маҳаллий услуб тавсиф ила алоҳида–алоҳида ажратилган бўлиб, ўзбек муסיқашунослигида нисбатан атрофлича ўрганилган. Уларнинг ҳар бир муайян худуд номи билан, яъни Тошкент – Фарғона, Бухора – Самарқанд, Хоразм ва Сурхондарё – Қашқадарё маҳаллий услублари, - деб юритилади.

Юқорида таъкидланганидек, ўзбек халқ муסיқасининг тарихий ривожланишида мазкур маҳаллий услубларнинг келиб чиқиши жуда кўп нарсаларга боғлиқ бўлган. Шу жумладан, миллатимиз шаклланишининг тарихи узун жараёнида серуруғ ва кўп қабилали туркий тили қадимий қавларнинг ўзаро бирикиб кетганлиги, халқ ҳаётининг узок – яқин ўтмишда рўй берган оламшумул аҳамиятга молик катта ижтимоий – сиёсий воқеъликлар (масалан, ҳозирги Ўзбекистон воҳаларининг давлатчилик нуқтаий назаридан қадимги замон ва ўрта асрларда бир қатор катта - кичик подшоликлар, салтанатлар, амирлик ва хонликларга кирган ёки ичидан бўлиниб кетган), ерли аҳолининг турмуш тарзи, қишлоқ ва шаҳар маданиятининг ўзаро ўзгариб турган мувозанатлари, деҳқончилик, чорвачилик, касб-ҳунармандчиликнинг ўрни, иқтисодий ҳамда ички – ташқи савдо – сотиқ ишларининг ривожланиши даражаси, бошқа миллат ва элатлар билан ўрнатилган иқтисодий, ижтимоий ҳамда маданий алоқалари, яқин кўни – қўшинчиликнинг ўзаро таъсири аҳамиятлидир.

Ўзига хос маҳаллий хусусиятлар маросим – маиший муסיқасида ҳам, номаросим куй – кўшиқчиликда ҳам, бастакорлик ва дostonчилик ижодкорлигида ҳам, ашула ва чолғу ижодкорлигида ҳам бевосита намоён бўлади. Анъанавий услублар заминида битилган ҳозирги замон асарларида ҳам бу хислатлар озми – кўпми, ҳамон намоён бўлиши мумкин.

Аждодларимиз томонидан яратилиб, асрлар оша бизгача етиб келган муסיқа меросимизнинг бундай сифат кўрсаткичи ва фазилатлари ўзбек халқининг битмас – тугаммас, бепаён ижодий салоҳияти, юксак бадиий диди ва теран тафаккурларидан яққол далолат бериши табиийдир. Зеро, мозийдан шу кунга қадар маҳаллий санъат аҳли анъанавий ижодиётнинг шакл ва навларини тобора такомиллаштириб, унинг бадиий баркамол намуналарини авайлаб-асраб, янгидан-янги ижодкорлик сайҳт – ҳаракатлари ила миллий – маънавий бойликларини доимо кўпайтира борганлар. Санъаткорлар халқнинг орзу-умидларини, секинча ва ҳайратларини, қувонч ва қайғуларини, жамики инсоний қалб эҳтиёжларини юксак муסיқий идрок билан тасвирлаб бериб, кишиларга ҳамиша руҳий – маънавий озуқа беришган. Улар мумтоз муסיқа орқали нафосат ва эзгулик олишга тингловчини ошно қилиш истагида бўлиб, ўлмас қадриятлар билан ҳамиша баҳраманд этиб келганлар.

Касбий муסיқа ижрочилиги соҳасида санъаткорлар устоз – шогирдлик анъанасини юзага келтириб, уни қадимдан бевосита қўллаган ҳолда фаолият кўрсатиб келишган. Ўзбекистон Марказий Осиёнинг турли воҳаларидаги таниқли хонанда, созанда ва бастакорлар билан ўзаро яқин алоқаларда бўлишган. Уларнинг ўрта ва яқин шарққа, қолаверса бутун дунёга машҳур бўлган олимларимиз томонидан ишлаб чиқилган муסיқий илм-фан асосларидан тажрибали муаллимлар ёрдамида, кўплаб махсус назарий рисолалар орқали бохабар бўлишгани маълумдир.

XVII аср охири ва XIX аср бошларида ўзбек муסיқа маданиятида халқ ва профессионал муסיқа санъатининг қуйидаги кўплаб янги турлари такомиллаша бошлади; катта ашула, катта ўйин, Шодиёна, Наврўз, Мавриги, Шашмақом, Чор мақом (унга Дугоҳ, Хусайний, Чоргоҳ, Баёт, Гулери-Шаҳноз кирган). Жойларда мавжуд муסיқа чолғулари ва ижрочиларга боғлиқ ҳолда турлича чолғу ансамбллари тузилган. Кўп ҳолларда халқ чолғулари ансамбл таркибига ғижжак, танбур, дутор, чанг, най, қўшнайн, доира каби муסיқа чолғулари киритилган.

Муסיқачиликда олти туркум асарлардан иборат Шашмақом айниқса машҳур бўлган. У Ўрта Осиё халқлари сюита (туркум) шаклидаги профессионал муסיқасининг узоқ тараққиёти натижасида вужудга келган. И.Ражабов ёзади: Шашмақом олти хил турли лад тизимларидан иборат, уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, мушкилот (чолғу) ва наср (ашула) бўлимларидан иборат бўлган қуйидаги мақомларга (қисмларга) бўлинади:

“Рост”, “Бузруг”, “Наво”, ”Дугоҳ”, “Сегоҳ”, “Ироқ” Ҳар бир мақом 20 тадан 40 тагача катта-кичик қисмларни ўз ичига олади. Ҳаммаси бўлиб туркумда 250 га яқин мушкилот ва наср қисмлари бор. Бир мақомнинг ижроси бир неча соат давом этган.

Халқ чолғулари халқ оғзаки ижоди ва синффик адабиёт билан узвий боғлиқликда ривожланади. Халқ чолғулари ҳақидаги тасаввурларни бадиий асарлардаги муסיқа чолғулари ифодалари, китоб миниатюраларидаги чолғучилар тасвири бойитади. Фирдавсий, Саҳдий, Навоий, Деҳлавийларнинг асарларида 60 дан зиёд халқ чолғуларининг номи зикр этилган.

Мақомлар асосан сарой аёнлари ҳузурида муайян вақтда ёки муайян шароитларда ижро этилган. Ҳатто моҳир кўшиқчиларнинг ўзига хос мусобақаси (айниқса, авжларни ижро этишда, шунингдек, ўзига хос янги-янги қисмларини тўқишда) ташкил этилгани маълум.

Муסיқа ижрочилиги санъатида мақом жанрини тиклаш ва ривожлантириш давом этди. Мақом ўзининг оханг ва ритм қонуниятларига кўра халқ кўшиқлари билан узвий боғлиқ бўлиб, фақат қамровининг кенглиги билан фарқланар эди. Одатда, ҳар бир мақом икки катта қисмга бўлинган.

Биринчиси – фақат чолғуларда ижро этилган қисми бўлиб мушкilot деб аталган, иккинчиси – чолғулар жўрлигида айтиладиган ашула қисми бўлиб, наср деб аталган. Наср ўз ичига рақс куйи-уфори ҳам олган.

Чолғучилар орасида муסיқа товушларини ёзиб кўрсатадиган маҳсус белгилар тизими нотация яратишга интилиш пайдо бўлди. Буни амалга ошириш шоир-муסיқачи Паҳлавон Ниёз Мирзабоши (Комил Хоразмий 1825-1879)га насиб этди. Истеҳдодли муסיқа ижрочиси моҳир танбурчи ва ғижжакчи Паҳлавон Ниёз Мирзабоши саёҳат чоғида нота бўйича куй чалаётган чолғучиларни кўриб ҳайратга тушди. Мирзабоши - Комил Хоразмий Хоразмга қайтиши биланоқ илгаридан дилига туғиб юрган нияти мақомларни ёзиб олишга илҳом билан киришди.

Паҳловон Ниёз Мирзабоши Комилнинг шогирди Муҳаммад Ёқуб Харратов (1867-1939) машҳур танбурчи эди. У нафақат чоғучилик санъатини, балки ҳаттотлик санъатини ҳам мукамал эгаллаган эди. Истеҳдодли чолғучи Комил Хоразмий раҳбарлик қилган сарой халқ чолғулари ансамбилининг созандаси бўлган Муҳаммад Ёқуб Харратов (Матёқуб Харратов) танбур нотоциясини тузишда ва хоразмча мақомларни ёзиб олишда қатнашган. Устозидан хоразмча мақом туркумларини қабул қилиб, уларнинг сақланиб қолишига катта ҳисса қўшган.

Муҳаммад Раҳимхон (1806-1825) саройида ишлаган машҳур танбурчи ва кўшиқчи Ниёзхўжа Ҳожининг ижодий ва ижрочилик фаолияти Хивада кечди. У хоразм муסיқа маданиятига катта эътибор берди.

Матёқуб Харратовнинг айтишича, Ниёзхўжа Бухорога “Шашмақом”ни ўрганиш учун борган. У Бухородан қайтгач, бухороча мақомлар Хива

чолғучилари тамонидан ўзлаштирилиб, Хоразмда кенг тарқала бошлади. Хоразмнинг машҳур чолғучилари Мухаммадраҳим Феруз, Комил Хоразмий, Мирзо Мухаммадрасул ва бошқалар Ниёзхўжа билан ҳамкорликда мақомларга янги чолғу бўлимлари қўшиб, уларни бойитдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон шаҳри машҳур чолғучилар тўпланган марказга айланган эди. Бу ерда Уста Худойберди раҳбарлигида ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик мактабини ўрганиш бўйича ўзига хос мактаб яратилди. Фарғона чолғулари бухороча шашмақомни фаол ўзлаштира бошлади. Ота - Жалолиддин Носиров (1845-1928) мақом ижрочиси, таниқли ўқитувчи, чолғучи, уста танбурчи эди. У дастлаб муסיқа илмини онасидан ўрганди, сўнгра мақомларнинг зукко билимдони ва моҳир ижрочиси бўлган отасидан таълим олди. Ота-Жалол Носиров узоқ йиллар мобайнида Амир Олимхон (Бухоро), Амир Музаффархон (Шаҳрисабз)," Амир Отажонлар (Кармана, ҳозирда Навоий)лар саройида ўзбек халқ чолғулари ансамблининг доимий раҳбари ва хонандаси бўлган. Ота Ғиёс Абдуғани (1858-1924) ўзбек муסיқасининг билимдони, бухоролик танбурчи эди. У Шашмақомнинг Мушкулот қисмини яхши билган ва ҳар бир мақомни унга хос усул ва хусусиятларни сақлаб қолган ҳолда ижро этган.

Хожи Абдулазиз Расулов (1852-1936) ўзбек ва тожик муסיқасининг таниқли ижрочиларидан бири, моҳир танбурчи Хожи Раҳимқулнинг шогирди. 1888 йилда Бухорога борди. У ерда Ота-Жалолиддин Назиров раҳбарлиги остида бир йил ичида Шашмақомни мукамал ўрганди. А.Расулов Фарғона, Самарқанд, Тошкент шаҳарларида ўзбек халқ муסיқаси ва мақомларини фаол тарғиб қилди. У ўзбек халқ чолғулари ижрочилиги ривожига танбурчи, дуторчи ва хонанда сифатида салмоқли ҳисса қўшиб, халқ ва муסיқа жамоатчилигининг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлди.

Юқорида номлари келтириб ўтилган муסיқачи-чолғучилар ўз ижодий йўлини бошлаб ўз даврида ижодий камолотга етдилар. Улар ҳаммаси маҳрифатчилар, ёш муסיқачиларнинг устозлари эдилар. Уларнинг педогогик қарашлари, таълимотлари ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик бўйича янги педагогик ҳаётий манба бўлиб, ўлмас мерос сифатида сақланмоқда.

1917-1945 йилларда ижрочилик санъатининг тараққиёти 1917 йилдан кейин ўзбек муסיқа санъати жадал ва жўшқин тараққий эта бошлади. Биринчи ўн йилликдаёқ муסיқа таълими, фольклоршунослик, ижрочилик санъати соҳаларида муайян ютуқларга эришилди.

Муסיқа ўқув юртлари - Тошкентдаги Туркистон халқ консерваторияси (1918) ва унинг Самарқанддаги, Фарғонадаги (1919), Бухородаги (1920) филиалларида катта ишлар амалга оширилди. Уларда асосан ўзбек халқ чолғуларини ҳамда баъзи Европача муסיқа чолғулари (фортепиано, скрипка

ва дамли чолғулари) ни чалиш ўргатилар эди. Бу муסיқа билим юртлари том маънодаги консерватория бўлмаса-да, бироқ, ўтган давр муסיқа маданияти илмини ўрганиш имконига эга бўлмаганларга содда муסיқа назарий илми ҳамда ижро санъатида сабоқ берилар эди. Шу туфайли ёш республиканинг кўпгина шаҳарларида муסיқа ҳаваскорлиги кенг қулоч ёйди.

Ўзбек санъатининг асосчиси, драматург, бастакор, муаллим, жамоат арбоби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий муסיқа санъати ривожига катта хисса кўшди. 1917 йилгача бўлган даврдаги халқ муסיқачи ва ижрочилари яратган анъаналар чолғуларнинг кейинги авлоди ижодида таркиб топди ва давом этди. Муסיқачи-ижрочилар қайта тузилган маданий-маҳрифий ташкилотларда ишга киришиб кетди.

Таниқли танбурчи ва хонанда Шораҳим Шоумаров 1919 йилда Тошкентдаги “Намуна” мактаб-интернати қошида халқ чолғулари ансамблини тузди. Бу ансамбл кейинчалик Тошкент муסיқа техникумини ташкил қилиш учун асос бўлиб хизмат қилди. 20-йилларда ўқув юртлари, заводлар, фабрикалар қошида, қишлоқ жойларда “Кўк кўйлак”, “Санъатчи кизлар”, “Санойи нафиса” каби муסיқий жамоалар тузилди. Ташкил қилинган ижодий жамоалар таркибида найчи, чангчи, дуторчи, танбурчи, ғижжакчи, дойрачи, ноғарачилар ва кашқар рубоб созандалари бўлган халқ чолғулари ансамбллари ҳам бор эди.

Халқ чолғулари ансамбллари Фарғонада, Андижонда, Самарқанда ҳам тузилади. Уларга машҳур чолғучилар уста Олим Комилов, Тўхтасин Жалилов, Аҳмаджон Умирзоқов, Юсуфжон Шакаржонов, уста Рўзмат Исабоев, Матюсуф Харратов, Уста Тойир Маруфжон Тошпулатов, Муҳиддин Мавлоновлар раҳбарлик қилишган. Уларнинг самарали ижоди туфайли, ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик санъатидан кўпчилик баҳраманд бўлди.

1936 йилда Москвада бўладиган декада муносабати билан Қори Ёқубовга Давлат филармониясини тузиш топширилади, у филармониянинг биринчи директори этиб тайинланади. Қори Ёқубовнинг ва бошқа муסיқа санъати арбобларининг катъийлиги туфайли, Тошкентда давлат консерваториясини тузиш ҳақида қарор қабул қилинади.

Ўзбек халқ муסיқаси анъаналарининг давомчиси, Тошкентлик моҳир халқ чолғучиси-дуторчи, танбурчи, найчи Юнус Ражабийнинг (1897-1976) ижодий фаолиятига маҳрифатпарварлик кенг муסיқий-ижтимоий хусусиятлар хос эди. Беш жилдлик ўзбек халқ муסיқасини ёзиб олиб, нашрга тайёрлаганлиги Юнус Ражабийнинг кўп йиллик ижодий фаолиятининг энг ажойиб самараси бўлди. 1927 йили Юнус Ражабий Ўзбекистон радио кўмитаси қошида 12 чолғувчи (хонанда ва созандалар)дан иборат халқ чолғулари миллий ансамбли ташкил этади. Бу ансамблга у Тошкентдаги ўша

пайтда машҳур муסיқачилар - кўшнаичи Хайрулла Убайдуллаев, дуторчилар Абдусоат Ваҳобов, Ориф Қосимов, танбурчилар Рихси Ражапов, Маҳсудхўжа Юсупов, ғижжакчилар Имомжон Икромов, Наби Ҳасанов, Маҳмуд Юсупов, найчилар Дадаали Соаткулов, Саид Калонов, чангчилар Нигматжон Дўстмуҳаммедов, Фахриддин Содиков, Маҳаматжон Расулов, дойрачи Дадахўжа Соттиевларни жалб этди. Репертуарида ўзбек халқ куйлари билан бир қаторда замонавий бастакор, шу жумладан Юнус Ражабийнинг “Чоргоҳ”, “Кўчабоғи”, “Баёт”, “Бирлашингиз”, “Фабрика”, “Ғалаба”, “Ҳаммамиз”, “Илғор”, “Мирзадавлат” каби асарлари бор эди. Кейинроқ бу ансамблда республиканинг машҳур хонандалари Тошкентлик Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов, Бухоролик домла Ҳалим Ибодов, Самарқандлик дуторчи ва хонанда ҳожи Абдурахмон Умаров, танбурчи ва хонандалар Матёкуб Харратов, Сафо Муғоний, Тошкентлик Назира Ахмедова каби санъаткорлар ишлаган. Айни пайтда ансамблнинг ижрочилик репертуари “Шашмақом”нинг мушкулот ва наср қисмлари: “Насуруллои”, “Наврўзи Сабо”, “Талқини ушшоқ”, “Сарвинози талқинча”, шунингдек, бастакорларнинг “Уйғонинг”, “Бизнинг қишлоқ”, “Яшасин”, “Колхозимиз” каби асарлар ҳисобига кенгайди.

1930 йилда Тошкент муסיқа олий мактаби, 1936 йилда эса унинг асосида Ўрта Осиёда биринчи муסיқа олий ўқув юрти - Тошкент давлат консерваторияси очилди. 1936-1937 ўқув йили халқ чолғуларида ижрочилик соҳасида муסיқий таълим ривожини учун жуда муҳим давр бўлди. Айнан шу даврда Ҳамза номидаги Тошкент муסיқа билим юртида А.И.Петросянц ташаббуси билан Ю.Ражабий, А.Дарошев, А.Мансуров, Б.Гиенко, Н.Крестянин, В.Марсинковский, А.Махсудов, О.Қосимов каби ўқитувчилар умуммақбул нота тизими асосида ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик бўйича сабоқ бера бошладилар. Ш.Шоакрамов, А.Ғофуров, М.Юнусов (чанг), С.Юлдошов, Г.Қодиров (танбур), А.Илёсов, М. Аъзамов кабилар уларнинг биринчи ўқувчилардан бўлишди.

Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик маданиятининг ўсиши, жаҳон бастакорлари асарларининг ўзлаштирилиши, Ўзбекистон бастакорларининг халқ чолғулари учун махсус асарлар яратишдаги фаол ижодий фаолияти ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик санъатини янада юксалиши учун муҳим замин бўлди. Шу билан бирга, юқори малакали илмий педагогик ва ижрочи кадрларни пухта ва мукамал қилиб тайёрлаш масаласини ҳам кун тартибига кўйди.

Ўзбек халқ чолғуларида ижрочиликнинг кейинги даврлардаги юксалиши Тошкент консерваториясининг фаолияти билан чамбарчас боғланди. 1948 йилдан бошлаб мамлакатимиздаги муסיқа олий таълим муассасаларида, шу

жумладан; ҳозирги Ўзбекистон давлат консерваториясида ҳам халқ чолғулари ижрочилиги бўйича таълим бериш бошланди.

Ўзбек халқ чолғулари бўлимига (оркестр факультети таркибида) раҳбарлик қилиш, ўқувчиларни саралаб йиғиш, ўқув режаларини тузиш А.И.Петросянц томонидан амалга оширилди. Ўзбекистон давлат консерваториясида ўзбек халқ чолғулари ижрочилиги бўйича профессионал таълимни йўлга қўйишда В.А.Успенский, М.А.Ашрафий, А.И.Петросянц, И.П.Благовешченский, Б.Ф.Гиенко, Г.Г.Собитовлар катта рол ўйнашди.

1948-1949 йиллардаги биринчи ўқув йилида консерваторияга Ўзбекистон Давлат филармонияси халқ чолғулари оркестрининг 13 чолғучиси ўқишга қабул қилинди. Шулардан 10 киши: Назир Нигматов (қўшнай), Аббос Баҳромов, Александр Евдокимов (прима-рубоб), Лаъли Султонова, Мирзаев, Бурибой Мирзааҳмедов (қашқар рубоб), Маҳаматжон Асилов, Обид Холмуҳамедов (ғижжак), Анвар Ливиев (дойра) 1-курсга қабул қилинди. Ҳамза номидаги Тошкент муסיқа билим юртининг битирувчилари Ахмаджон Одиллов (чанг), Валентина Борисенко (прима рубоби), Феоктист Василевлар (қашқар рубоби) эса 2-курсга қабул қилинди.

Муҳаммаджон Мирзаев республикадаги рубобчиларнинг энг машҳури, кўйчи-бастакори. Консерваторияни қашқар рубоби синфида А.И.Петросянц раҳбарлигида тамомлаган. 1951 йилдан филармония оркестрида ишлаш билан бир қаторда, ўзбек халқ муסיқа меросини ўрганиш бўйича ёш ижрочиларга мураббийлик қилиб келган. Халқ артистлари Х.Мавлонова, М.Турғунбоевалар билан ижодий ҳамкорликда “Баҳор валси”, “Янги тановар”, “Гулноз”, “Дилбар”, “Гулхумор”, “Дилдор” каби лирик кўшиқли ракс куйларини яратган. У яратган кўшиқлар орасида “Ширмоной”, “Олтин сандиқ”, “Уч дугоналар” айниқса машҳурдир. М.Мирзаев Ўзбекистон халқ артисти, Ўзбекистон бастакорлар уюшмаси аъзоси ва бир қанча мукофатлар соҳиби. Рубоб ижрочилигида (кейинроқ ёш ижрочилар томонидан ривожлантирилган) ҳиссий ва ёрқин услуб асосини яратган дастлабки рубобчилардан ҳисобланади.

Мирза Ҳақимович Тоиров консерваторияни най ихтисослиги бўйича тамомлаган дастлабки битирувчилардан бири (1956). У ўз устози А.И.Петросянц билан ҳамкорликда “Най мактаби” ўқув қўлланмасини яратган. Ушбу қўлланма Ўзбекистондаги барча муסיқа билим юртларида, шу билан бирга, кўшни республикаларда ҳам най синфларининг очилишига имкон яратди. М.Тоиров 1957 йилдан ижрочилик кафедрасида аввал ўқитувчи, сўнгра доцент бўлиб ишлаган. Айни бир пайтда Т.Жалилов номидаги халқ чолғулари оркестрида ҳам иштирок этган. М.Тоиров муסיқа ижрочилари Бутуниттифок конкурсининг (1957) ҳамда Ёшлар ва

ўқувчиларнинг VI жаҳон фестивалининг совриндори (1957), Эстония ва МДХ давлатлари (Москва, Қозоғистон, Озарбайжон, Туркменистон, Тожикистон)да бўлиб ўтган ўзбек санъати декадаларида қатнашган. М.Тоиров бир неча истехдодли найчиларни тарбиялаб камол топтирган. Унинг И.Қосимов, О.Азизов, Ш.Аҳмаджонов, Р.Холмирзаев, К.Юсупов, А.Абдурашидов каби шогирдлари республика кўрикларининг совриндори бўлишган. М.Тоиров Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1969). У 1987 йилдан консерваториянинг профессори унвонига сазаввор бўлди.

Фозил Матюсупович Харратов (1926-1971) таниқли чангчилардан бири эди. Муסיқа билими ва ижрочилик илк сабоғини ўз отаси, машҳур чангчи Матюсуф Харратовдан олди. Отаси (М.Харратов) фарзандининг истагига кўра, унга ярим хроматик товуш қаторига мансуб янги чанг ясаб беради. 1942 йилда Ф.Харратовларнинг оиласи Тошкентга кўчиб келади. Фозил бу ерда аввал Тошкент давлат циркининг аралаш муסיқа ансамблида ишлайди. У 1950-1955 йилларда Тошкент давлат консерваториясида А.Одиловнинг чанг чолғуси синфида ўқийди. Кейин бир оз вақт консерваторияда дарс беради. Унинг шогирдлари орасида Г.Неҳматов, Ф.Шукурова, Т.Хўжамбердиев каби таниқли ижрочилар бор. Ф.Харратов Москвада бўлиб ўтган Ёшлар ва ўқувчиларнинг VI Жаҳон фестивалининг совриндори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1964). У “Хурмат Белгиси” ордени билан мукофотланган.

Феоктист Никифорович Василев (1919-1987) дастлабки профессионал қашқар рубоби ижрочиларидан биридир. У 1937 йилда Ҳамза номидаги Тошкент муסיқа билим юртига ўқишга киради. 1938 йилдан Ўзбекистон филармонияси халқ чолғулари оркестрининг чолғучиси эди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Туркистон ҳарбий округининг ашула ва рақс ансамблида ишлаган. Консерваторияни қашқар рубоби синфи бўйича А.И.Петросянц раҳбарлигида тамомлаган (1952). 1949 йилдан консерваторияда қашқар рубоби, дутор, танбур ихтисослиги бўйича дарс берган. С.Тахалов, А.Бобохонов, Г.Эргашев, Т.Ражабов, Қ.Усмонов каби машҳур рубобчилар унинг кўл остида тарбияланганлар. Феоктист Никифорович ўзининг илмий-методик ишларида (“Рубоб мактаби” дарслиги) “қашқар рубоби учун этюд ва машқлар” рубоб чалишни ўрганиш бўйича тизимли ўқитиш методини ишлаб чиқди. 1983 йилдан Ф.Василев профессор вазифасини бажарувчи бўлиб ишлаган эди.

Феоктист Никифоровичнинг номи ўзбек муסיқа маданияти ҳамда 40 йилга яқин мураббий бўлиб хизмат қилган Тошкент консерваторияси билан чамбарчас боғлиқ.

Валентина Яковлевна Борисенко (1919-1990) ўзининг ижодий йўлини Ўзбекистон Давлат филармонияси халқ чолғулари оркестрида чолғувчи

бўлиб бошлади (1939). Прима рубоби ихтисослигида ижрочи ва ўқитувчи сифатида танилди. Ҳамза номидаги муסיқа билим юртини тугатгач (1948), Борисенко оркестрнинг торли-нохунли чолғулар гуруҳида концертмейстер бўлиб ишлади. Консерваторияни прима рубоби ихтисослиги бўйича И.Г.Благовешченский раҳбарлигида тамомлади (1952). Сўнгра оркестрда ишлашни давом эттирди. 1950 йилдан Тошкент консерваториясида ўқитувчи, 1962 йилдан эса халқ чолғулари кафедрасининг доценти лавзимларида ишлаган. Борисенконинг машҳур шогирдлари орасида А.Маликов, Г.Салаева (Обидова), Б.Ўлдошев, М.Раҳимов, Б.Азимов, Ш.Жанайдаров, А.Дадамухамедов каби ижрочилар бор.

Сулаймон Маниевич Тахалов (1942 йилда туғилган) ажойиб ижро техникасига ва алоҳида товуш жозибасига эга бўлган, анъанавий ва академик ижро усулини бирдек мукаммал эгаллаган рубобчилардандир. Консерваторияда ўқишни тугатгач, Ф.Н.Василев синфида (1958) кашқар ва афғон рубоблари ҳамда танбур ихтисосликлари бўйича сабоқ берди. С.Тахалов Москвада бўлиб ўтган Ёшлар ва ўқувчиларнинг ВИ Жаҳон фестивалида иштирок этган (1957). У халқ чолғулари ижрочилари Бутуниттифоқ конкурсининг ўзбек халқ муסיқаси нота ёзуви ва тавсифини такомиллаштириш соҳасида катта илмий-тадқиқот ишларининг соҳиби. У “Афғон рубобини, чалишни ўргатиш методикаси асослари” номли ўқув кўлланма муаллифидир. С.Тахалов 1985 йилдан доцент, 1988 йилдан эса санъатшунослик фанлари доктори, профессор илмий даража ва унвонларини олган.

Абдусалом Маликович Маликов (1939-1979). Доцент вазифасини бажарувчи бўлиб хизмат қилган. А.Маликовнинг рубоб-прима ихтисослиги бўйича 60-65 йилларда консерваторияда В.Й.Борисенко раҳбарлигида олиб борган ижодий фаолияти алоҳида эътиборга лойиқ. У 1967 йилдан халқ чолғулари ижрочилик кафедрасида ишлаган. И Республика кўрик-танловининг соҳиби (1971).

Ғуломқодир Эргашевич Эргашев (1946 йилда туғилган). Тошкент консерваториясининг собиқ ўқувчиси (1969). Ф.Н.Василевнинг шогирди, афғон рубоби ижрочиси, турли хил дастурлар билан тез-тез концертларда қатнашиб туради. 1967 йилдан ТДКсида ўқитувчи, 1988 йилдан кафедра доценти лавозимида ишлаган

Чанг муסיқа чолғуси танбурнинг ўттиз икки пардасидан олиниб ихтиро қилинган. Баъзи ривоятларда гўё Арастун (Арестотел) Ҳаким Зухро юлдузига

қиёс қилиб ихтиро қилгари дейилади¹³. Ундан ташқари Абдулқодир Мароғий ўзининг "Мақосид ул алҳон" (қуйлар мақсадлари) китобида чанг муסיқа чолғусини юзига тери тортилган унга 24 та тор икки томонига ип билан боғлаб қўйилган" деган маълумот берилган бўлиб, нохун (тирноқ) воситасида ижро этилган. Қадимги чанг муסיқа чолғусининг бир тури бу чолғунинг юз қисмига тери эмас балки ёғоч қопланган. Торлари ип билан эмас чўплар воситасида беркитиб қўйилган.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон ҳудудида муסיқа ижрочилигида қўлланилаётган "Чанг" номли муסיқа чолғуси Шарқ ва бошқа халқларнинг миллий муסיқа ижрочилигида турли хил номланишларга эга. Беларуссия ва Украинада - симбала. Уйғур халқларида - чанг, Эронда-сантур деб номланиб Ўзбекистондаги - "Чанг" муסיқа чолғусига ўхшаш. Кўпгина муסיқий рисоаларда зикр этилган "Чанг" чолғуси ҳамда ХВИ асрларда яшаган Дарвеш Али Чангий ижро этган "Чанг" номли муסיқа чолғуси тамоман бошқа кўринишда бўлиб, ҳозирги кунда муסיқа ижрочилигида қўлланилаётган "Арфа" муסיқа чолғусининг айнан ўзидир.

Ислом ва муסיқа

Маълумки, Ислом бадий ва илмий ижодиётга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ушбу феноменни тафаккур этиш, доимо ўзига хос муаммоли масала бўлиб келган. Аммо, шундай бўлса-да бу ҳақда мавжуд манбаларга асосланган ҳолда фикрлар (илмий фаразлар, тахминлар) билдирилган ва ёзилган. Ҳар бир тегишли манбада анъанавий мусулмон маданияти ўзига хос тарзда талқин этилган. Ислом ва муסיқа муаммоларини чуқур ўрганишда баъзан манбалар ва материалларнинг талаб даражасида эмаслиги (яъни, масалалар эчимига қониқарли жавоб берувчи маълумотларнинг етишмаслиги) ҳам бу мавзунини атрофлича ёритиш мураккаблаштиради.

Ислом ва муסיқа муаммоси икки йўналишда ўрганилиши мумкин. Биринчиси "расмий" Ислом, яъни мазҳаблари ва талқинлари, иккинчиси эса дин ичида вужудга келган тасаввуф оқимидир. Ана шу икки дунё миқёсида муסיқа турли бадий ва фалсафий-эстетик шаклларга эга бўлди. Бунда муסיқа шаклларининг кўлами, муסיқа тинглаш ва уни ўрганишиш ман этилишидан тортиб, токи муסיқа ёрдамида Оллоҳга етишиш каби жараёнгача бўлган тушунчалар билан белгиланади.

Бирин-кетин вужудга келган бу икки дунё мураккаб тарзда бир-бири билан «қоришиб» кетган. Ўрта асрларда яшаган инсон "оддийдан –

¹³ Нағмаи ниёгон. Таҳқиқ ва таҳияи А. Ражабов. Душанбе. Адиб, 1988.124 с..

мураккабга” томон Ислом қонунларини ўрганган. Яъни, Ислом асослари, сўфийлик шариати, тариқати ва ҳоказо. Тасаввуф Ислом дини қонунлари, ғоялари ва тимсолларини чуқур фалсафий, рамзий-эстетик маъно ва мазмун билан бойитади. Маълумки, Қуръони Каримда муסיқа санъатига бўлган муносабат тўғридан-тўғри (очиқ) билдирилмаган. Муסיқа мавзуси кўпроқ ҳадисларда ёритилган. Муסיқа тарафдорлари ва қаршилар айнан шу манбага таянган ҳолда иш кўришган. Турли хил илмий изланишлардан шу нарса аниқланадики, муסיқага бўлган қаршилиқнинг иккита асосий сабаби мавжуд. Ҳар бир сабаб маълум бир тарихий даврга тўғри келади ва сиёсий-мафкуравий ҳамда маданий ривожланиш билан боғлиқ бўлади.

Дастлабки муסיқага бўлган қаршилиқ, VII-VIII асрларга тўғри келади. Ислом дини христианлик, яҳудийлик зардуштийликка нисбатан қаршилиги бўлмаса-да, ўзининг “ички душманлари” бўлмиш “бутпарастлик”, “кўпхудолик”ка қарши аёвсиз кураш олиб борган. Ана шу “унсурлар” арабларда (Ислом дини жорий бўлишидан аввал) товуш, сўз, тасвир каби материалларда акс эттирилгандир. Масалан, муסיқа бутпарастлар диний маросимларида қўлланилиб, уларнинг афсоналари билан йўғрилган. Мавжуд маълумотлар (илмий фаразлар, тахминлар)га кўра айнан шу сабабли Ислом дини нозил бўлганида муסיқа ман этилган.

Муסיқа билан боғлиқ тасвирлар деворларга ҳам чизилган Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон ҳудудларидан топилган муסיқачиларнинг терракота ҳайкалчалари бу ерларда муסיқа анча юқори мавқега эга бўлганидан далолат беради. Зардуштийлик ва буддавийликда муסיқадан кенг фойдаланилган. Улар маросимларда мураккаб тизимли муסיқий тимсолларга таянишган. Буддизм рамзига машҳур “Айритом пештоқлари”ни боғлаш мумкин. Бу даврда муסיқа ҳам тасвирий санъат сингари Исломдан бўлак динларнинг руҳи ва ғоясини ифодалаб, уларнинг тимсолларини ўзида намоён этган. Аммо муסיқа ва тасвирий санъатга нисбатан қўлланилувчи ҳуқуқий тартибот ўша пайтда ҳали йўқ эди. Унинг жорий этилиши VIII-IX асрларга тўғри келади. Боиси, бу даврда ҳадислар жорий бўлиб, Исломнинг тўрт асосий мазҳаблари – ханбалий, моликий, шофейий ва ханафий ташкил топди (ушбу мазҳаблар уларнинг асосчилари номи билан аталган). Мазкур мазҳабларнинг бевосита муסיқага доир фикрлари кейинчалик ёзиб қолдирилган қонунга оид, тасаввуф ва баҳзан муסיқашуносликка оид манбаларга иқтибос тарзида киритилган. Ислом динида муסיқанинг таҳқиқланишига сабаб, бошқа динларга ўхшамаслик, яъни ислом аҳлини муסיқа билан чалғитиб, диннинг таъсир кучини сусайтирмасликда эди. Ислом дини ўз маросимларини ҳар қандай «дунёвий унсурлар» билан бузишдан сақлади. Бу ҳолат муסיқадан воз кечишнинг иккинчи сабабидир.

IX-XI асрларда Ислом аҳли маданиятида “дунёвий” рағбат ҳукмронлик қила бошлаган. Шаҳарларда муסיқа етакчи ўринга эга бўлади. Муסיқа ҳиссиёт роҳати учун восита ҳисобланган. Муסיқа “дунёвий” яшаш тарзининг бошқа кўринишлари, яъни, май, қимор ўйини кабилар қаторида инсонни охиратга бўлган ишончини сусайтиради ёки умуман йўқотади, деган фикрни илгари сурган. Муסיқа ман этилишининг иккинчи сабабига “мутриблар” ҳам ўз ҳиссасини кўшишган. Мутриблар, яъни муסיқачилар асосан зиёфатларда, майхўрликларда қатнашиб, муסיқа чалишган (ёки куйлашган) ва эвазига ҳақ олишган. Базму-жамшиддаги муסיқа ижроси дин томонидан қаттиқ қораланган. Аҳлоқан бузук муסיқачиларга қарши муסיқа санъатининг йирик намояндалари ҳам қарши чиқишган. Бундай тоифа муסיқачиларга ўз навбатида Алишер Навоий ҳам “муносиб таҳриф” берган.

Ўша даврларда қонуншунослар инсон ҳаётида муסיқа билан тўқнашадиган турли вазиятларни ҳисобга олган ҳолда қонунлар таъсис этардилар. Асосан диний ва тасаввуфга оид китобларда муסיқа 4 турли қоидаларга бўйсунган ҳолда ижро этилиши белгиланган: ҳалол (шариатга мувофиқ равишда), ҳаром, мубоҳ иа макруҳ.

Дин билан боғлиқ бўлган, яъни қурҳони Каримни қироат билан ўқиш, азон чақириш, ҳарбий муסיқа кабилар эса қонуний равишда руҳсат этилган бўлиб, муסיқа санъатининг шакллари сифатида тан олинарди. Алломалардан бири Ал-Фаруқийнинг таҳкидлашича, “Ислом ҳеч қачон муסיқа санъатига қарши бўлмаган. Дин фақат айрим ҳолатлардагина маълум бир шаклларни қабул қилмаган. Бу ҳолатлар инсонга муסיқанинг салбий таъсир кўрсатиши билан боғлиқдир”. Ислом дини ва муסיқанинг ўзаро муносабатлари сулолаларнинг алмашуви билан ҳам боғлиқ. Шўнингдек, жамиятнинг ҳар бир табақаси динга турлича муносабатда бўлганлиги сабабли, муסיқага бўлган муносабат ҳам албатта шу ҳолат билан боғлиқ бўлган. Айни вақтда муסיқа бобида Исломнинг назарий қонунлари замонавий жамият билан тўқнаша бошлади. Бу ҳолат XIX асрнинг охирларида ёрқин намоён бўла бошлаган. Демократия, маҳрифатпарварлик каби ҳаракатлар динга нисбатан янгича булган муносабатни юзага келтирди. Одамлар сиёсат, теҳиика, эвропача илм каби соҳаларга интилиб, диннинг кўпгина қонунларини баҳзан ихтиёрий, баҳзан ихтиёрсиз равишда буздилар. Бундай ҳолат динни маълум даражада ислоҳотга учрашига сабаб бўлди. Маҳрифатпарварлик ҳаракати муסיқа маданияти соҳасига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Масалан, янгича нодир муסיқий дурдоналарнинг яратилиши, янги чолғулар, муסיқий техника воситалари, янгича муסיқий илм ва ҳоказо. Бундай янгиликлар “Ислом ва муסיқа” муаммосини янада мураккаблаштирди

Мусулмонлар ўзларига яна савол бера бошлади: муслиққа қандай муносабатда бўлиш керак муаммо “янгича” тафаккур этилиб эчимини топиши керак эди. XX аср, “Ислон ва муслиқа” муаммосига ўзгаришлар олиб келди. “Муслиқий секуляризация” (муслиқани дин таъсиридан халос этиш) жараёни турли вақтда, турли шаклларда ислон дунёсининг йирик марказларида кеча бошлади (араб мамлакатлари, Туркия, Эрон ва б.). Ислон динининг ички йўналишларидан бири саналган тасаввуф оқими, ўн асрдан зиёд тарихий жараённи ўз ичига олган ҳолда бутун мусулмон дунёсида тарқалгандир. Худога ва Ҳақиқатга эришишнинг илоҳий жараёни (“шариат” – мусулмонларнинг диний қонуни, тариқат – сўфийлик йўли, ҳақиқат – Оллоҳга этишиш) сўфийлик таълимотида санъат билан боғлиқ. Сўфийлик таълимотида муслиқа, шеърийят ва рақс санъатининг этакчи турларига айланди. Санъат – шайхларнинг ўзаро мунозараларига сабаб бўлган. Баъзилар Оллоҳга эришиш йўлида санъат воситасини қулай деб билсалар, айримлар бунинг аксини айтар эдилар. Масалан, бундай бахслар киромийлар ва қодирийлар тариқатлари ўртасида олиб борилган. Киромийлар Оллоҳга эришишда муслиқанинг ўрнини юқори деб билсалар, қодирийлар муслиқа, баланд товуш воситаларни умуман рад этганлар. Бу сингари бахслар қанчалик кўп бўлмасин, сўфийлик таълимоти айнан муслиқа сабабли ўз моҳиятини кўрсата олди. (Айнан санъат туфайли тасаввуф ўзининг ҳаётий қарама-қаршиликларини эча олди ва одамзоднинг яшаш сирлари эчимини топа олди.

Сўфий гўшт емаган, дори-дармон ичмаган, чўмилмаган, ўзини очликка маҳкум қилган, қариндошлари ҳақида гапирмаган, негаки, буларнинг барчаси моддий ҳаёт билан боғлиқ бўлган.

Инсоннинг ички кечинмалари (субъектив кечинмалар) сўфийликда юқори даражали аҳамиятга эга бўлган.

Тасаввуф назариётчилари санъатни Оллоҳга этишиш, йўлидаги бошланғич нуқта деб билганлар. Тасаввуф учун барча санъат турлари орасида муслиқа биринчи ўринда турган. Ислон дини муслиқа соҳасини таҳқиқлаган бўлса-да, сўфийлик таълимотида муслиқага батамом қарама-қарши назар билан қаралган. Албатта, аввалига тасаввуф эстетикаси муслиқадан очик-ойдин фойдалана олмаган муслиқа аста-секинлик билан кириб келган.

Дастлабки тасаввуф оқимининг ғоялари (VIII-IX асрлар) ислон динига “қарама-қарши” бўлган. Яна шундай қаршиликлардан бири муслиқа эди. Муслиқа сўфийларда “самоҳ” (тинглаш) атамаси билан қўлланилар эди. Дастлабки сўфийлик йиғилишларида шайхлар муслиқадан кенг фойдаланишган (мажлиси самоҳ). Мажлисларда муслиқий айтимлар, шеърий

шакллардан фойдаланишган. Аммо улар ўзига хос сўфийлик маъносига эга эди. Кўпинча рубоий-тароналар панд-насихат ва фалсафий-этик ҳарактерда бўларди. Марказий Осиёда тасаввуфнинг кўпқиррали дунёси, дарвешлар, қаландарлар, фақирлар томонидан намоён этиларди. Тасаввуфнинг Марказий Осиё халқларидаги шомончилик билан генетик муносабати мавжуд. Бу ҳудуд халқларида “Яссавийхонлик” тариқати ҳам кенг ривожланган эди. Тариқат асосчиси Ҳожи Аҳмад Яссавий бўлиб, унинг мероси оғзаки анъана орқали бизгача этиб келган. Аҳмад Яссавий мақбараси (қабри) 800 йилдан буён Марказий Осиё мусулмонларининг муқаддас зиёратгоҳи ҳисобланади. Инсон ҳаёти зиёратдан-зиёратгача, яъни қисмларга бўлинган. Ҳаётий туркумлар чегараси Яссавий хонақосида ўтказилган зикр рақслари билан белгиланган.

Инқилобдан аввалги даврда Яссавий хонақосида “кичик” зикрлар бир ҳафтада бир марта ўтказиларди (жума кунда). Бир йилда бир марта эса хонақога зиёратга борилган ва зикр тушиш маросими ўтказилган. “Катга” зикр маросими 25 декабрдан 5 февралгача бўлган вақт мобайнида амалга оширилар эди (қишки чилла вақтида). Ҳозирги даврда зикр маросимлари ўтказилмай кўйилган. Аммо шундай бўлса-да, бу ерларга саёхатчилар, шунингдек, Европа, Америка, Осиё мамлакатларидан шарқшунос олимлар келиб туришади. Мадраса толиблари, Худо йўлига кирган одамлар, маънавий ва жисмоний соғайишни истаганлар ҳам бу ерларга келишади. Якка ҳолда, оилавий, гуруҳ бўлиб одамлар хонақо атрофини айланадилар ва девор ғиштларига қўл уриб, юз-кўзларига суртадилар. Киши билмас тарзда бу ерга шаманлар ҳам келишади. Улар ҳам ишларини бошлашдан аввал дуо олиш илинжида бўлишади. Аммо улар шуни ҳам билишадики, зиёратни Яссавийнинг биринчи устози Арслонбоб қабридан бошлаш керак. Шундай тартиб бўлмаса, зиёратлар қабул бўлмайди.

Арслонбобо ва унинг шогирди бўлмиш Аҳмад Яссавий мақбараларини халқ турли афсоналар билан боғлашган. Айтишларича, икки диндорнинг мазорлари ўртасида ер ости йўлаги бор эмиш. XIV аср охирларида Темур ҳукмига биноан мазор устига хонақо қурилиши бошланганида ғайриоддий воқеалар содир бўла бошлаган. қурувчилар анчагача иш бошлай олмаганлар, Кундалик қурувчилик ишларидан сўнг, катта хўкиз келиб, қурилган жойни бузиб кетар экан. Шу тарзда бир неча кун ўтган. Темурнинг тушига Ҳожа Аҳмад кириб, хонақо аввал Арслонбоб мазори устига қурилиши кераклигини айтган. Шундан сўнг ишлар юришган. Арслонбобнинг қабри Чимкент вилоятининг қизилқум раёнида жойлашган. Бу ерларда шаман (бахши)чилик кенг ривожланган. Қадимдан бу ерда авлиё шахслар яшаган. Атрофдаги қишлоқларда яшовчиларнинг кўпчилиги Яссавий билан қондош эканликларини таҳкидлайдилар. Айнан шулар Туркистон хонақосида зикр

маросимлари учун йиғилардилар. Махаллий шаманчилик сўфийлик ва Ислом тасаввурлари билан боғлиқ. Ана шу асосда Аҳмад Яссавий таълимоти юзага келган.

Ҳожа Аҳмад Яссавий турли номлар билан кайд этилади: Ҳожа Аҳмад, Ҳазрати Султон, Ҳазрат, Пири Туркистон, Ота Яссавий ва ҳоказо. Аҳмад Яссавий ўз таълимотини турк халқларига бағишлаган эди. Яссавий тариқати (йўли) айнан ундан бошланган. Ушбу тариқат Марказий Осиё ва Қозоғистон яшовчи ўтроқ ва кўчманчи халқлар орасида тарқалган. Яссавийдан “ота” дейилмиш генеологик шажара бошланган. Яссавий таълимоти ўз таъсирини бошқа сўфийлик тариқатларига кўрсатган: нақшбандия, кубровия, қаландария ва бошқалар.

Аҳмад Яссавий мероси – бу унинг “ҳикматлари”дир. “Ҳикматлар” – ўзига хос шеър-достон бўлиб, оғзаки тарзда ижод қилинади. Ҳикматлар оҳангларга солинган. Улар яккахон ёки жамоа бўлиб ижро этиш учун мўлжалланган. Оғзаки, ёзма тарзларда тарқатилган. Нашр қилинган ҳикматлар битта китобга “Девони ҳикмат”га жамланган қоидага кўра, ҳикматлар тўртликлардан иборат бўлиб, умумий мавзу, мазмунга эга бўлган.

Ҳазрати Султоннинг қилган ишларини муסיқасиз тасаввур этиш мушкул. Унинг ҳикматлари Марказий Осиё ва Қозоғистондаги барча диний айтимлар қатлаидан ўрин олган (қаландарлар, маддоҳлар, бахшилар, отинлар ижро бисоти шулар жумласидандир). Ҳикматларнинг ижро этилиши услублари кўлами ҳам анча кенг бўлган (шарҳли декламатсион-речитациядан, мақом санъатига яқин юқори касбий даражадаги “хониш”). Ҳожа Аҳмад ва унинг ҳикматлари тарафдорлари “яссавийхонлик” номини олган анъанага асос солдилар. Ва ниҳоят, Аҳмад Яссавий ва унинг ҳикматлари сўфийларда “зикри жаҳрий”нинг ривожланишига сабаб бўлган. А.Яссавий ҳақидаги маълумотларни турли манбаларда учратиш мумкин (ҳикматлар, сўфийликка оид адабиётлар афсоналар ва ҳоказо). А.Яссавий шахси сирли, ечимини топмаган тилсимдир. Баъзи шарқшунослар уни ҳаттоки, бу дунёда яшаганлигини ҳам ҳали ҳануз гумон остига қўядилар. Шу билан биргаликда ҳақиқат ва тўқима ўзаро шу қадар боғланиб кетганки, уларни ажратиш бўлмайди.

Баъзи маълумотларга кўра Яссавий Ясси шаҳрида баъзиларида эса Сайрамда туғилган деб эътироф этилади. У диндорлар оиласида дунёга келган. Отаси – Шайх Иброҳим ота ва онаси қорасоч момо, ўғиллари Аҳмад 7 ёшлигидаёқ оламдан ўтган эдилар. Шу ёшида у “буюк шайхлар”дан бири бўлмиш Арслонбобнинг тарбиясига ўтган. Арслонбоб Аҳмадга ислом дини асосларини, ундан сўнг эса сўфийлик таълимоти ва зикрни тарғиб этишни ўргатди.

Арслонбобнинг вафотидан сўнг Яссавий энг катта ҳикматларидан бирини унга бағишлаган. Арслонбоб тарбиясига ўтмасдан аввал ҳам Аҳмад илоҳий кучга эга бўлиб, унинг ҳаётида хронологик равишда турли ғайри оддий воқеалар содир бўлиб турган. Умрининг биринчи йилида арвоҳлар, иккинчи йилида – пайғамбарлар, учинчи йилида – чилтонлар, тўртинчи йилида – Муҳаммад (с.а.в.) ва Хизр бувалар келиб туришган экан. Улар кичик Аҳмадни Худо йўлига хизмат қилиш учун тайёрладилар. Бутун умри давомида илоҳий кучга эга бўлган одамлар Яссавийга ёрдам бериб турадилар. Арслонбоб вафотидан сўнг Яссавий ўқишини давом эттириш учун Бухорога кетади ва у ерда Хожа Юсуф Ҳамадонийга мурид тушади (вафоти тахминан 1140-1141йй.). Ўқиш сўнгида Яссавий шайхлик қилиш учун устозидан дуо олади. Кейин эса унинг ўзида муридлар пайдо бўлади Яссавий сўфийлар жамоасига бошчилик қилади.

Аммо бироз вақт ўтгандан сўнг Яссавий Бухородаги фаолиятини тўхтатиб, ўзининг даштларига қайтади. Унинг муридлари Ғиждувонийнинг қўл остига ўтадилар. Яссавий эса умрининг охиригача Туркистонда яшайди (тахм. вафоти 1166-1167 йй.). Унинг ўз ватанига қайтишини бир нечта сабабларини айтишади. “Юқоридан” турк кўчманчи халқларига Исломни тарғиб этиш ҳақида белги берилади. Яна бир сабаби, “эгри” йўлда юрганларни “тўғри”, яъни Ислом йўлига жалб этиш. Ислом аҳли томонида А.Яссавий Муҳаммад (с.а.в.)дан сўнг турган. Муҳаммад (с.а.в.) 63 ёшларида вафот этган бўлсалар, Яссавий 64 ёшида ердаги “носоз” ҳаётдан чарчаб, ер остига кириб кетган дейилади. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг муҳим мавзуи – зикрдир. У тўғри маънода сўфийнинг юрагида пайдо бўлиб, сўнгра йиғи ва илтижолар кўринишида ташқарига чиқади. Яссавий издошлари зикрни ўз тариқатларининг асосий тавсифномасига айлантирганлар. Улар амалиётда қўллайдиган зикр “жаҳрия” (юқори овозли зикр) дейилади. Бу сўз тариқат номига айланди (“яссавий” атамаси вақт ўтиши билан ўз ўрнини “жаҳрия” атамасига бўшатиб берган). Бу ҳол XVIII-XIX асрларда бўлган. Зикрнинг бошқа тури “хуфия” дейиларди. “Хуфия” зикри охиста, берк тарзда ўтказиларди. Ушбу маросимнинг “зикри арра” турида Яссавийнинг ўзи ҳам иштирок этган. Бу ҳақда Яссавий ҳикматларидан билиш мумкин. “Зикри – арра” ҳақидаги батафсил маълумотлар тасаввуфга оид асарларда (XVI-XVIII асрларда) пайдо бўлган. Зикр, яъни Оллоҳ номларини (исмларини) ёдга олишни. Ҳақиқатга эришмоқни истаган ҳар бир сўфий ўтказиши шарт. Яссавий зикрни 5 ёшидан амалиётда қўллай бошлаган.

Тасаввуф таълимоти асосида сохта ва ҳақиқий сўфийларни аниқлаш ғояси ётади. Сўфийлик зикрларида Худонинг етти номи айтилар эди: Яссавий ҳикматларида эса Оллоҳнинг учта сифати қўлланган: хайи (тирик),

ҳақ (ҳаққоний), хува (У, яъни Оллоҳ). Яссавий ҳикматларида “зикри илоҳий”, “зикри қалб” каби зикр турлари ҳақида ҳам қайдлар бор. Яссавий тариқатида зикрнинг ўзига хос тури “чаҳор зарб” дейилади. “Чорзарб”нинг ўзига хослиги тавҳиднинг такрорланишидadir. Чорзарбнинг очиқ ва баланд овозда айтилиши, рақс жўрлигида бўларди. Чорзарбнинг сўз формуласи – “Ла илаҳа иллаллоҳ”дир. Бунда ҳар бир бўғин маълум ҳаракатлар ёрдамида айтилган. Чорзарбнинг ритмик формуласи ҳам бўлган (“як зарб”, “ду зарб”, “се зарб”, “чор зарб”). Ушбу формулалар диний руҳдаги бошқа айтимлар ҳам қўлланилган. Як зарб, ду зарб, се зарб, чор зарб деб номланган зикр қисмлари куйлари Тошкент ва Фарғона водийсида XIX-XX асрларда қўлланилган диний айтимлар билан ҳамоҳанг. Жумладан,

Як зарбда Оллоҳнинг номи бир марта айтилади;

Ду зарбда Тангрининг номи икки марта айтилади;

Се зарбда Яратганнинг номи уч марта айтилади;

Чорзарбда Худонинг номи тўрт марта айтилади.

Зикр айтиувчилар эса ҳикматларда “зокир”лар деб келтирилади. Зикри аррада ҳақиқатга эришиш учун жазаво ҳолати белгиланган. Зикри арра, афсоналарга кўра Закариё пайғамбарнинг ўлими билан боғлиқ экан. Закариё душманларидан қочиб дарахт ковагига беркинади. Буни пайқаб қолган душманлар эса дарахтни арралашади, шунда Закариё ҳам қийналиб вафот этади. Шу даврдан бошлаб зикри-арралар ўтказила бошланган. Зикрда аррага ўхшаш товушлар, Закариёнинг ўлим олди нолалари ўхшатма, тақлид этилган. Яссавий ҳикматлари икки асосий йўналишда қўлланилган: 1) сўфийлик зикрида, 2) диний айтимларда (қаландарлар, маддохлар, отин ойилар, бахшилар ижро бисотида).

Яссавий ҳикматлари аёллар зикрида ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. XII асрда тасаввуф йўналишида “фалсафийлаштирилиш” каби рағбат пайдо бўлди. Бунда самоҳ ва рақсни сўфийлар маросимида қўлланилиши асосий масалалардан бири бўлиб қолди. Бу даврда тасаввуф таълимотига оид бир қатор китоблар ёзилган: Ал-Калободийнинг “Китаб ат-тахруф”, Ал-кушорийнинг “Рисала аҳкам ас-сама”, Ал-Ғазнавийнинг “Кашф ал-махжуб” ва бошқалар. Яратилган китобларнинг ҳар бирида самоҳга бағишланган бўлим мавжуд бўлиб, бу анъана асрлар давомида ўзгармаган. Самоҳ кўпгина тортишувларга сабаб бўлган. Самоҳ тарафдорлари ҳам, қаршилар ҳам ўз саволларига жавобни қурҳон, Ҳадис, афсона ва ривоятлар битилган китоблардан излаганлар.

Ўрта асрларда самоҳ муаммолари жуда ҳам аҳамиятли ҳисобланган. Унда айниқса амалий муаммолар бирламчи бўлган. IX-X асрларда самоҳнинг учта асосий шартлари мавжуд эди: замон, макон ва ихван (жамоа). Дастлабки

учта шартга Абулқосим Жунайдий-Бағдодий томонидан аниқ таҳриф берилган Тасаввуфда “самоҳ айтимлари”да қўлланиладиган сўз ва атамаларга алоҳида эътибор берилган. Уларнинг талқини рисола ва луғатлар батафсил ёритилган. Тинглов ва рақс зикр маросимида вақт нуқтаи назаридан тартиблаштирилган эди. Зикрнинг марказий унсури – важд ҳолатидир. Важд ҳолатидан сўнг сўфий Ҳақиқатга эришади.

Зикрнинг асосий икки тури мавжуд: булар, “зикр-и хафи”, “охиста зикр” ва “зикр-и жаҳри” – “баланд товушли зикр”. Зикр устоз шайх томонидан кузатиб турилган. Дастлаб шеър ёхуд сўфийлик матнлари ўқилиб, сўнгра эса қаввал ижроси кўповозли ижро билан алмашилиб келган. Маълум руҳий ҳолатга эришилгандан сўнг рақсга ўтилган. Маросим давомида қурхондан олинган иборалар, рамзий сўзлар қайта-қайта такрорланиб, маълум бир руҳий ҳолат (медитация)га эришилган. Масалан, ха, хи, хақ, хува ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Зикрда айтиладиган асосий иборалардан бири “Ла илаҳа иллаллоҳ”, яъни ўзга илоҳ йўқдур” бўлиб, унда Яратганга ҳамду-сано айтишдан иборатдир. Ана шу такрорланувчи таъриф ўртасида ҳофиз бошқа айтимларни ижро этган. Айтимлар диний, фалсафий, мавзуларда бўлган. Зикр авжида “Оллоҳ” сўзи кўп мартаба кўп овозли тарзда ижро этилган.

Самоҳ маросими ҳақида Европа ва Россиялик саёҳатчилар ҳам гувоҳлик беришган. Улар Туркия, Эрон каби мамлакатлардан Марказий Осиёга XVII-XIX асрларда ташриф буюрган шарқшунос олимлар, элчилар, саёҳатчилар каби вакиллар бўлиб, ушбу маросимларни кўрганлар ва ёзиб қолдирганлар. Баъзи тариқатларда муסיқа чолғулари кенг тарғиб қилинган. Ўзига хос диний маънога эга бўлган куйлар муқаддимада, бўлимлар орасида ва зикр якунида ижро этилган. Жалолиддин Румий асос солган Мавлавийлар тариқатида (Туркияда) най рамзий чолғу сифатида қўлланилган. Ҳатто чолғуларга бағишланган китоблар ҳам ёзилган. Масалан, «Рубобнома» (тахминларга кўра бу асар Ж.Румийнинг ўғли Султон Валад қаламига мансуб), “Найнома” (Ж.Румий) каби асарлар шулар жумласидандир. Самоҳ ва зикр амалиёти хонақо, қаландархоналарни йирик диний-муסיқий ўчоғ (марказ)га айлантирди. Бу ерларда ўзига хос шакллар ва анъаналар ривожланган. Муסיқанинг фалсафий қарашларга жалб этилиши, сўфийлар дунёқарашини билан боғлиқдир. Сўфий муסיқа ёрдамида Илоҳий уйғунликка эришган. Унинг кўз олдида бихишт (жаннат) пайдо бўлиб, ундаги дарахтларга кўнғироқчалар илингани намоён бўлган.

Бихиштда яшовчилар муסיқа тингламоқни истасалар (самоҳ); Оллоҳ дарахтга осилган кўнғироқчаларни ҳаракатлантиради. Ердаги одамлар (аҳли дунё) бу товушларни эшитсалар, ўша заҳотиёқ жон берадилар.

Сўфийликнинг ҳар бир босқичи – шариат, тариқат, маҳрифат, ҳақиқат, маълум сонлар (мақом)га тўғри келади. Уларнинг сони 40-тага етган (ҳар бирига 10-тадан). Аҳмад Яссавий тариқатига биноан “ҳар бир сўфий, ҳар бир дарвеш, ҳар бир фақир 40 мақомни билмаса, амалиётда қўлламаса уларнинг шайхлиги, сўфийлиги, фақирлиги ёлғондир”.

Ҳар бир мақом инсон ҳаётининг турли жараёнларини белгилаб берган, баъзилари эса руҳий ҳолатни белгиланган. Самоҳ назариётчилари маҳсус атамалар тизимини ўйлаб топганлар: бу “аҳвал – и мақамат” (яъни, мақомлар аҳволи) каби.

“Важд” (жазава), самоҳ жараёнида эришиладиган ҳолат. У икки асосий турга бўлинади: турли руҳий ҳолат (аҳвол), иккинчи – кашфиёт. Самоҳнинг руҳий ҳолатлари ҳақида IX аср муаллифлари ҳам ёзиб қолдирганлар. Масалан, ал-Хужвирий: тараб, фарах, ғам, шавқ хусусида маълумотлар берган. X-XI асрларнинг тасаввуфга оид китобларида мақомлар, аҳвол, важд ҳақида маълумотлар келтирилади. X-XV асрларда ёзилган муסיқий рисолаларда эса мақомлар тавсифи ўзгача тарзда ёритилган. Уларда сўфийлик билан боғлиқ айрим қирриларгина ўз ифодасини топган. Ўн икки мақомнинг руҳий ҳолатга бўлган таъсири хусусида Урмавий, Омулий, Мароғий, Жомий, Хусайний каби муаллифлар ўзларининг асарларида имконқадар маълумот берганлар. Руҳий ҳолатга бўлган таъсир дунёвий-естетик ҳарактерга эга эди. Аммо келтирилган маълумотлар самоҳ ва мақомотнинг ўзаро боғлиқлик жиҳатлари йўқлигини тасдиқламайди.

Назорат саволлари:

1. Қадимги шарқ санъати ривожини қайси даврларни ўз ичига олади?
2. Шарқ халқлари яшайдиган ҳудуд нимаси билан фарқланади?.
3. Қулдорлик жамияти санъати вазифаси қандай бўлган?
4. Қадимги шарқда Миср санъатининг ўрни қандай бўлган?
5. Олд Осиё санъати деганда нимани тушунаси?
6. Қадимги Эрон санъатининг ахамияти қандай бўлган?
7. Қадимги Ҳиндистон санъатининг ўзига хослигини қандай тушунаси?
8. Қадимги Ўрта Осиё санъати ҳақида тушунчангиз?
9. Марказий Осиёда қайси маданиятлар ўз номи билан аталади?
10. Туркий халқларнинг қадимий ёзма маданияти қандай бўлган?
11. Ёзма маданият ривожини халқ оғзаки ижодини ўрни қандай?
12. Ўзбек дostonларида қадимий эпослар қандай гавдалантирилган?
13. «Девони луғатут турк» асари ҳақида нима биласиз?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Д.А.Каримова Муסיқий педагогик маҳорат асослари ўқув қулланма. Т. 2008 й.
2. Шарипова Г. Муסיқа ўқитиш методикаси. Маҳрузалар матни. 2000 й.
3. Зими́на А.Н. Основы музыкального воспитания и развития. М. 2000 й.
4. Файзиев О. Ўқувчиларда муסיқий нафосат тарбиясини шакллантириш. Т. 1992 йи.
5. Х.Раҳимов Ўзбекистон Ватаним маним. Т. 1997 й.
6. Шарипова Г.М. Муסיқа ва уни ўқитиш методикаси. Т.Турон-Истиқбол 2006 й.
7. Н.Норхўжаев, Ҳ.Раҳимов Ўзбекистон Ватаним маним. Т. 1999 й.
8. Г.Шарипова муסיқа ўқитиш методикаси Т. 2006
9. О.Иброҳимов, Ж.Садиров 7-синф муסיқа дарслиги Т. 2008 Ғ.Ғулом нашрети
10. О.Иброҳимов Ўзбек халқ муסיқа ижоди.Т. 1997 й.
11. Мақомат.О.Матёқубов Муסיқа нашриёти Т. 2004 й.
12. Ю.Ражабий. «Ўзбек халқ муסיқаси I, II, III, IV, V». – Т., 1958.
13. Турли муаллифлар. Нота адабиётлари. 1956-2008.
14. Раззоқова М.Қ. Академик хонандалик асосларига кириш. – Тошкент: 2014, Шарқ. – Б. 200.
15. Д.Амануллаева. «Эстрада хонандалиги». Магистрлар учун дарслик (қўлёзма). – Т., 2014.
16. Д.Амануллаева. Вокализлар (қўлёзма). – Т., 2014.
17. А.Мансуров. “Муסיқа санъати (турлари бўйича)” йўналиши “Муסיқа санъатида замонавий тенденциялар” модули. Тошкент. 2016 й.

4-мавзу. Ўзбек муסיқасида ижрочилик мактаблари, чолғу ижрочилиги мактаблари, хонандалик маҳорати асослари, ўқитувчининг муסיқий педагогик маҳорати, унинг ривожланиш босқичлари, аҳамияти, хусусиятлари. Муסיқа ўқитувчининг ижрочилик маҳорати, муסיқий маҳорати асослари.

Режа:

- 1.Ўзбек муסיқасида ижрочилик мактаблари, чолғу ижрочилиги мактаблари, хонандалик маҳорати асослари
- 2.Ўқитувчининг муסיқий педагогик маҳорати, унинг ривожланиш босқичлари, аҳамияти, хусусиятлари.
- 3.Муסיқа ўқитувчининг ижрочилик маҳорати, муסיқий маҳорати асослари

Таянч иборалар: муסיқа, чолғу, мактаб, педагог, маҳорат, ижрочилик, хонанда, созанда.

1.Ўзбек муסיқасида ижрочилик мактаблари, чолғу ижрочилиги мактаблари, хонандалик маҳорати асослари

Ўзбек муסיқа санъати тарихи ижрочилигида хонандалик санъати устоздан-шогирдга анъана асосида ўтиб, шакланиб, ривожланиб, турли шароитларга мослашган ҳолда бизгача етиб келмоқда. Халқ ижодиётидаги фольклор айтимлари, оғизаки анъанадаги касбий муסיқа - мақомлар, академик вокал ва замонавий муסיқа ижодиётида ўзида миллий хусусиятларни тўла намаён эта олган санъат тури сифатида анъанавий хонандалик асосий ўринда туради. Юқорида тилга олинаётган ҳар бир йўналиш ўзининг шакл ва ижрочилик нуқтаи назаридан ўз услуби, қонун-қоидалари ва шаклу-шамойилларига эгаллиги хусусида муסיқашунос олим С.Бекматов¹⁴ ўз тадқиқотларида келтириб ўтган. Улар орасида тарихий тажрибалар асосида шаклланган ва энг мукаммал анъаналарни ўзида мужассам этган анъанавий хонандалик йўналиши ўзининг ижрочилик услуби, шакли, ижро йўли, айтимнинг мураккаблиги ва халқчилиги билан аълоҳида аҳамиятга эга. Мазкур йўналиш азал-азалдан, ўзбек халқининг энг гўзал урф-одатлари, анъана, қадрият ва миллий рухиятини юзага чиқариб, халқимизнинг бой маънавиятини дунё халқлари олдида аслиги ва ўзига хослигини кўрсатиб келмоқда. Шу боис ҳам хонандалик анъанаси ва унинг айтим йўналишлари, услублари шаклланиб, ривожланиб келмоқда. Анъанавий ашула ижрочилиги санъати аҳоли орасида кенг оммалашди. Айниқса, уларнинг хонандалик жанри жиҳатидан кенг қамровлиги, ижро услубларининг кенглиги, жой ва макон анъаналарининг ўзига хос маҳаллий услубларида намаён бўлиши билан аҳамиятлидир. Дарҳақиқат, натижада маҳаллий унсурлар билан характерланувчи ижро услублар, кейинчалик эса ижро мактаблари юзага келди. Андижон, Хоразм, Марғилон, Қўқон хофизлик мактаблари ёки Ота Жалол Назиров, Хамроқул Қори, Уста Шоди Азизов, Хожихон Болтаев, Мадрахим Шерозий (Ёқубов), Мамадбува Саттров, Расулқори Мамадалиев, Муроджон Ахмедов, Хожи Абдулазиз Абдурасулов, Маматбува Сатторов, Журахон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Комилжон Отаниёзов, Фаттоҳхон Мамадалиев, Коммуна Исмоилова, Назира Ахмедова, Саодат Қобулова, Берта Довудова, Фахриддин Умаров, Отажон Худойшукуров, Таваккал Қодиров, Хайрулла Лутфуллаев, Махмуджон

¹⁴ Хофизлик Санъати". "Муסיқа" нашриёти Тошкент. 2007.

Тожибоев, Муножаат Йўлчиева, Камодиддин Рахимов, Шерали Жўраев, Ортиқ Отажонов ва бошқа қатор юзлаб хонандаларнинг ижро йўллари юзага келди.

Хонандалик санъатининг бошқа йўналишлари каби анъанавий хонандаликда ҳам билим ҳамда амалий унсурлар алоҳида ўрин эгаллайди. Шундай унсурлардан бири ва бирламчи жараён бу шубҳасиз - овоздир. Ҳар бир инсоннинг ўз овоз ранги мавжуд. Биз уларнинг овоз ранги асосида бири-биридан фарқлаймиз ва ажратамиз. Хонанда овози рангида хонанданинг ижро маҳорати, сўз талаффузи, айтим йўли, куй ва оҳангни ижодий маҳорат тажрибаси билан ўзаро мутаносиблигига боғлиқ.

Хонандалик амалининг замирида мавжуд бўлган ана шу ўзига хос босқичлар, том маънода ўзига хос даражаларни юзага келтирганки, улар халқ орасида кўшиқчи, лапарчи, яллаци, дoston, термачи, ашулачи, талқинчи, савтхон, насрхон, зикир, жаҳрчи, гўяндачи, айтимчи, хонанда ва ниҳоят ҳофиз каби номлар билан аталишга олиб келинган. Булар эса ўз ўрнида хонандалик санъатининг турлари сифатида амалиётда шаклланган. Ижрочиларнинг ҳар бири ҳар томонлама мукамал ҳисобланиб, энг юқори даражасигача эришишга муяссар бўлганини эса “ҳофиз” деб юритиш анъанага айланган¹⁵. Чунончи, ҳофиз кенг қамровли ҳамда ижрочилик маҳоратининг юқори босқичига эришган хонанданинг ўз соҳаси бўйича мутахассис даражаси берилган атамадир. Ўзбек муסיқасининг оҳанглари, энг муҳими, руҳияти, айниқса ҳофизликда ўз аксини топган. Хонандаликда юқори савияга эришиб мумтозлик касб этганларни, яъни мумтоз муסיқа намуналарини ижро этувчи айтим соҳибларини “ашулачи”, “мақомчи” номлари билан бирга, XIX асрнинг 30-йилларидан бошлаб “ҳофиз” деб аташ тилимизда аллақачон расм бўлиб улгурди.

Юқорида келтирилган ҳар бир атамада муסיқий жанр хусусияти тўла ифодасини топадиган бўлса, “ҳофиз” ҳам бу ўринда қатор таркибий хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда ўзининг айрим жиҳатларни намаён этган. “ҳофиз”-арабча “хифз” сўзидан олинган бўлиб, аслида “асровчи”, “ёдда сақловчи” маъноларини англатади¹⁶. Шу боис бўлса керак ўтмишда, ижро талқини билан боғлиқ касб эгалари ҳамда амалларида хифз, яъни эса сақлаш муҳим ҳисобланган ва талқин этиш жиҳатларини ўзида мужассам этганлари бу ном билан аталиб келинган.

XX асрнинг 30 йилларига келиб мумтоз муסיқа мероси ва халқ йўлларига мансуб йирик шаклдаги ашулалар ижрочилари - моҳир хонанда ва

¹⁵ Бекматов С. Хофизлик санъати. Ўқув-услубий қўлланма. 2007 й. 135 б.

¹⁶ Худди шу китоб. 135 б.

машҳур ашулачиларни ҳофиз деб юритиш расман кенг оммалашди. Ҳукумат томонидан ҳам 1939 йили “Халқ хофизи” деб номланган фахрий унвон таъсис этилди. Унга биринчилар қаторида машҳур хонандалар Жўраҳон Султонов, Маъмуржон Узоков ва Ортиқхўжа Имомхўжаевлар сазовор бўлдилар. 1991 йили моҳир ашулачиларга берилган бу олий унвон (қарийб 60 йиллик танаффусдан сўнг) қайта тасдиқланиб, Очилхон Отахонов, Одилжон Юсупов, Фаттоҳхон Мамадалиев ва Хасан Ражабийлар ҳамда 1993 йили Муҳаммаджон Каримов, Рузмат Жуманиёзов, Орифхон Хотамов ва Ўлмас Саиджоновлар унга сазовор бўлдилар. Мустақиллик шарофати билан “Халқ Хофизи” фахрий унвонига Қувондиқ Исканадаров, Эсон Лутфуллаев, Исмоилжон ва Исроилжон Ваҳобовлар, Махмуджон Йўлдошев, Махмуджон Тожибоев, Бекназар Дўстмуродов, Фарход Давлатовлар сазовор бўлдилар.

2. Ўқитувчининг муסיқий педагогик маҳорати, унинг ривожланиш босқичлари, аҳамияти, хусусиятлари.

Мамлакатимизни мустақил давлат тараққиёти йўлида баркамол авлод тарбиясидаги эътибори ниҳоятда катта аҳамият касб этмоқда. Ҳар томонлама ривожланган, жисмонан ва ақлан етук шахсни тарбиялаш жамиятимизнинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Бунинг асосий сабаби Ўзбекистонда инсон омили, инсон манфаати давлат ривожланиш дастурининг асосий вазифалари қаторида турганлигидан далолатдир. Ватанимизнинг келажаги бугунги ёш авлоднинг илмий салоҳияти, мустақил ва оқилона фикр юрита олишларига ҳар томонлама боғлиқлиги Давлат сиёсати даражасига олиб чиқилди. Шунинг учун ҳам мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ шахс тарбиясига, унинг маҳнавиятини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонида асосан 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”¹⁷ да амалга оширишга оид давлат дастурида белгилаб берилган вазифалар ижросини таҳминлаш бўйича нафақат Олий ва ўрта

¹⁷ “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. 1-илова: “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”. Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 8 февраль сони ва Интернет ресурс: www.lex.uz.

махсус таълим вазирлиги олдида балки, ўрта махсус таълим муассасалари олдида жуда катта вазифаларни бажариш лозимлигини кўрсатди. 2017 йилдан ўқувчи ёшларни 11 йиллик умумий ўрта таълим мактабларини камраб олиши халқнинг маҳнавий маданиятини ривожлантириш ва мустақамлаш ишлари давлатнинг муҳим сиёсати даражасига кўтарилган масалалардан бирига айланди. Амалга оширилаётган ислохотлар бўлажак ўқувчи ёшларни тарбиялашдек мураккаб жараёнга янада масхулиятли бўлган ҳолда эътибор қаратишни талаб этмоқда. Давлатнинг мазкур таълими сиёсатининг нечоғли самарали кечиши узлуксиз таълим тазимининг барча бўғинлари узвий тарзда, ягона механизм тарзида фаолият кўрсатиши муҳим аҳамият касб этади. Бу борада мактабдан ташқари таълимнинг имкониятлари алоҳида эътиборга молик жараёндир.

“Биз халқимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслиги фарзандларимизнинг биздан кўра кучли, билимли доно ва албатта, бахтли бўлиб яшаши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этамиз,- деб такидлаган эди Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Илом Каримов бу борада маҳнавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, беқиёс аҳамият касб этади. Агар биз бу масалада ҳушёрлик ва сезгирлигимизни, қатҳият ва масхулиятимиз кўрсатмасак, бугунги глобаллашув жараёнда ўқувчи ёшларнинг таълим тарбиясида бир оз муаммоларга дуч келиб қолишимиз мумкин бўлади.

Ўзбекистон Респуликасида Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг бевосита ташаббуси ва раҳбарлигида қабул қилнган ҳамда изчил амалга оширилаётган 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ўзбекистан Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиш бўйича ҳаракатлар стратегияси тараққиётнинг янги босқичини бошлаб берди. Бу жараённинг амалий натижалари, белги ва хусусиятлари бугунги кунда ҳаётимизнинг барча жабхаларида, энг муҳими, халқимизнинг онгу тафаккури, интилиш ва ҳаракатларида яққол кўзга ташланмоқда. Шу маҳнода, Ҳаракатлар стратегияси¹⁸ Ўзбекистонни тез сурҳатлар билан ўзгараётган замон талаблари асосида жадал ривожлантиришнинг илмий-назарий, амалий-конструктив асосларини белгилаб берадиган, тараққиётнинг янги даври учун мўлжалланган муҳим дастуриламалдир, десак, айни ҳақиқат бўлади. Ҳаракатлар стратегиясининг тўртинчи йўналишида Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишининг тўртинчи ва бешинчи бўлимларида таълим ва фанҳасини ривожлантириш: узлуксиз таълим

¹⁸ Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эътиёжларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш, болаларни бўш вақтлаирни мазмунли ўтказиш, уларни муסיқа ва санъатга жалб қилиш мақсадида болалар муסיқа ва санъат мактабларини куриш, мавжудларини реконструкция қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш масалаларига жиддий эътибор қаратиш белгилаб берилган. Республикамизнинг барча соҳаларида олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар, ахборот алмашиш воситаларини турли хилларини кўрайганлиги ёш авлод тарбиясида жиддий эътибор беришни тақозо этмоқда. Ёш авлодни маънавий жиҳатдан соблом, бақувват, билимли қилиб тарбиялаш, айниқса, уларнинг бўш вақтларини мазмунли ва касбга йўналтирилган ҳолда мақсадли ташкил этиш бугунги куннинг долзарб масалалаларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан тавсия этилган “Ёшларни муסיқа, рассомлик, театр ва санъатнинг бошқа турларига қизиқишларини ошириш, қобилиятларини намоён қилишни таоминлаш”га қаратилган 5 та ташаббуснинг биринчи сифатида эътироф этилиши, жойларда ўқувчи-ёшларни муסיқа санъати турларига бўлган қизиқиши бўйича ижодкорлигини кўллаб-қуватлашга қаратилганлиги ўта муҳимдир.

Тарбия - деганда ҳар томонлама етук, ўзида ахлоқий роклик, маънавий бойлик ва жисмоний баркамолликни мужассамлаштирган инсонни етиштириш назарда тутилади. Тарбия тизимида муסיқа санъати етакчи ўринда туради. Ҳозирги кунда муסיқа санъатини инсон тарбиясидаги роли ортиб бормоқда. Ёшларимизни маънавий етук, комил инсон этиб тарбиялашда мактабнинг роли билан муסיқа тўғаракларининг фаолияти шакл-шубҳасиз каттадир. Мактаб ёшларга билим асосларини сингдиради. У ўқувчи-ёшларни илмий дунёқарашини шаклланиши ва мустақамланиши йўлида асосий ройдевор бўлиб хизмат қилади.

Ўқувчи-ёшларнинг бадий тўғараклар орқали ҳаётга қизиқиши, ижодкорлик қобилиятларини шаклланиши ва ривожланишида, айниқса, ҳаётга бўлган ҳис-туйбуларини ўсиб боришида, атроф-муҳит, жамият тараққиётида кузатиш қобилияти ва дунёқарашини шаклланишида муסיқа санъати муҳим ўрин тутди. Бошқа санъат турларига нисбатан муסיқа ўқувчи-ёшларни эстетик тарбиялашнинг энг муҳим тарбиявий воситасидир.

Миллий муסיқа маданиятимиз, хусусан, муסיқа санъати турлари ҳисобланган хонандалик ва чольи ижрочилиги маҳоратини эгаллаган ҳар қандай инсон қалбида ёвузлик, ватанфурушлик, тажавузкорлик, фитнакашлик ва бошқа инсонийликка хос бўлмаган хусусиятлардан йироқ

бўлиб, қалбида, онги шуурида бунёдкорлик, ижодкорлик, меҳр-муҳаббат, Она-Ватанга садоқат ва миллатга ҳурмат руҳида тарбияланади.

Ўзбекистон Республикаси таълим ислохотларини амалга оширишда жуда катта тажриба йиғилди. Тўпланган миллий тажрибанинг таълили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги илоғ ютуқларни қўллаш асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-ҳунар муסיқа маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда ишлай олиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир. Замонавий ахборот технологиялари ва компьютерлар тармоқлари негизида таълим жараёнини ахборот билан таҳминлаш ривожланиб борди. Фан ва таълимнинг меҳёрий-ҳуқуқий базаси шакллантирилди. Ўқув-услубий, илмий, инновацион, замонавий технологиялар мукаммаллашиб, ўқув жараёнига татбиқ этишга киришилди. Ўқитишнинг янги шакллани жумладан, сиртдан, кечки, масофадан туриб ўқитиш тизими йўлга қўйилди.

Ўқитувчи ўқувчиларни фаоллаштирадиган, ўзи ва ўрганувчи учун қулай бўлган йўлларни, усул ва услубларни, ўқитиш шакиллари, метод ва вазиятларни излайди, замонавий педагогик технологияга суяниб, ўқув жараёни самарадорлигини оширади. ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиб, ўқув жараёнининг юқори сифат ва самарадорлигига эришади.

Шу боисдан ҳам, педагогик технология, дидактик технология, таълим технологияларига ўқув жараёнидаги энг самарали воситалар деб қаралмоқда. Улардан дунё педагогик амалиётида кенг фойдаланилмоқда.

Хозирга кундаги энг долзарб масала ва вазифа таълим стандариларини ўқув жараёнига татбиқ этишдан иборатдир.

Агар бу вазифа амалга оширилмас экан, таълим – тарбия соҳасида сифат ва самарадорликка эришиш, ўқув жараёнини такомиллаштириш масалалари ҳал этилмай қолади.

Янги педагогик технологияни ўқув жараёнига татбиқ этиш учун унинг илмий – амалий меҳанизмини яратиш зарур.

Шуни эътироф этиш керакки, ҳали республикамизда янги педагогик технологияларни, таълим инновацияларни тўплаш, улар ичидан фаолиятимиз учун энг самарадорлигини тажриба-синовлардан ўтказиш ва ўқув жараёнига жорий этишни йўлга қўядиган тизим (меҳанизм) шакиллантирилмаганлиги учун, биз ўқитувчи амалиётчиларимизнинг ижодий фаолиятларига ёрдам бериш мақсадида шу қўлланмани яратишга қўл урдик. Педагогик технологияларни ўқув жараёнига олиб киришда қуйидаги ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- педагогик технология амалиёти ва назариясини ўқиб ўрганишни ташкил этиш;
- педагогик технологияларни ўрганиш, кузатиш, назорат қилиш қилиш
- педагогик технологияларни ўқув жараёнига татбиқ этиш бўйича семинарлар, тренинглар ўтказиш;
- педагогик технологияларни тўплаш, танлаш, қўллаш бўйича тегишли маълумотлар банкини яратиш, уларни таълил қилиш асосида ўқув жараёнига татбиқ этиш;
- илғор педагогик технологияларни амалда қўллаш тажрибаларини таълил этиш, умумлаштириш, оммалаштириш бўйича тавсия қўлланмалар яратиш, таълим муассасаларига етказиш.

Педагогик технология ҳозирда барча педагогик касблар ҳамда таълим – тарбия жараёнини ташкил қилиш, бошқариш, назорат қилиш билан боғлиқ касбларнинг асосини ташкил қилади. Замонавий педагогик технологиялардан барча педагоглар хабардор бўлишлари зарур.

Ана шуларни назарда тутган ҳолда, ушбу қўлланмада ўқувчига билим беришда замонавий педагогик технологияларни қўллаш ва уларни ўқув жараёнига жорий этиш механизмини очишга ҳаракат қилдик.

Таълим – тарбия мазмуни, мақсад ва вазифалари даврлар ўтиши билан кенгайиб бориши натижасида унинг шакл ва усуллари ҳам такомиллашиб бормоқда. Ҳозирда инсон фаолиятининг асосий йўналишлари шу фаолиятдан кўзда тутилган мақсадларни тўлиқ амалга ошириш имкониятини берувчи яхлит тизимга, яъни технологияларга айланиб бормоқда. Худди шу каби таълим – тарбия соҳасида ҳам сўнги йилларда педагогик технология амал қила бошлади.

Педагогик технология тушунчаси XX асрда пайдо бўлди ва турли ривожланиш босқичларидан ўтиб келмоқда.

ўтган асрнинг 50 – йиллари ўртасидан 60 – йилларгача «таълим технологияси» атамаси қўлланилиб, бунда дастурлаштирилган таълим назарда тутилган.

70 – йилларда «педагогик технология» атамаси қўлланилиб, у аввалдан лойиҳалаштирилган ва аниқ белгиланган мақсадларга эришишни кафолатловчи ўқув жараёнини ифодаланган.

80 – йилларнинг бошидан педагогик технология деб таълимнинг компьютерли ва ахборот технологияларни яратишга айтилган.

«Педагогик технология – баркамол инсонни шакиллантириш фаолияти».

Шу билан бирга, педагогик технологиянинг кенг қўлланли, серқирра тушунча эканлигини ҳисобга олган ҳолда унинг қуйидаги яна бир нечта таҳрифларини келтиришимиз мумкин:

Педагогик технология ахборотларини ўзлаштириш, улардан амалда фойдаланиш, улардаги янги маҳно – мазмунларни ҳамда ахборотлар орасидаги турли боғлиқликларни очиш орқали янги ахборотлар яратишга ўргатиш жараёнидан иборат.

Педагогик технология – таълим методлари, усуллари, йўллари ҳамда тарбиявий воситалар йиғиндиси; у педагогик жараённинг ташкилий – услубий воситалари мажмуидир.

Педагогик технология – бу ўз олдига таълим шакиллариини оптималлаштириш вазифасини қўювчи, бутун ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнини техник ресурслар ва одамларнинг ўзаро муносабатларини ҳисобга олган ҳолда яратиш, қўллаш ва аниқлашнинг тизимли методидир.

Педагогик технология – маълумотларни ўзлаштириш учун қулай шакл ва усулда узатиш ва ўзлаштириш жараёнидан иборат.

Демак, педагогик технология инсонга (таълим-тарбия олувчига) олдиндан белгиланган мақсад бўйича таҳсир ўтказиш фаолиятидан иборат.

Педагогик технология ўқувчини мустақил ўқишга, билим олишга, фикрлашга ўргатишни кафолатлайдиган жараёнدير.

Педагогик технология жараёнида ўқитувчи раҳбарлигида ўқувчи мустақил равишда билим олади, ўрганади, ўзлаштиради. Ўзбекистоннинг «Таълим тўғрисида»ги қонунга кўра, 9 йиллик умумий ўрта таълим жорий этилди. Таълимни демократлаштириш, индивидуаллаштириш, минтақавий хусусиятларни ҳисобга олиш тамойиллари асосида барча ўқув предметлар, шу жумладан муסיқа предмети бўйича ҳам ўқитиш концепцияси ишлаб чиқилди. Муסיқа маданияти ўқув предмети ўқувчиларнинг маҳнавий, бадий ва ахлоқий маданиятини шакллантиришга, миллий ғурур ва ватанпарварлик тарбиясини амалга оширишга, ижодий маҳорат, нафосат ва бадий дидни ўстиришга, фикр доирасини кенгайтиришга, мустақиллик ва ташаббускорликни тарбиялашга хизмат қилади. Муסיқа маданияти ўқув предмети умумий ўрта таълим мактабларида ўқитиладиган барча ўқув предметлари, жумладан, адабиёт, тасвирий санъат, жисмоний тарбия, меҳнат ва бошқа фанлар билан боғланади. Барча ўқув фанлари қатори муסיқий таълимда ҳам ДТСларнинг жорий этилиши миллий муסיқий мерослардан тўлақонли фойдаланиш имконини беради. Булар амалий халқ куй ва кўшиқларида, хонанда ва Созандаларнинг ижодий фаолиятлари, мақом, шашмақом дostonлар ва бугунги замонавий мусилиятда ўз аксини топди.

Муסיқа санъатининг бу каби имкониятлари янги авлодни тарбиялашда уларнинг баркамол бўлиб етишларида ўзига хос ва такрорланмас манбаа бўлиб хизмат қилади. Азалдан Шарк, жумладан, ўзбек муסיқа таълим-тарбияси педагогикаси ва унинг мукамал устоз ва шогирд анъаналари мисолида такомиллашиб борган. Давлат таълим стандартларида оммавий халқ муסיқа педагогикаси, профессионал муסיқа ижодкорлари, муסיқа ижрочилари (созанда, хонандалар) катта ашулачилар, макомчилар, дostonчилар асарларнинг элементар асосларини ўрганиш меҳрлаштирилган. Муסיқа таълимида давлат таълим стандартлари асосида янги таълим мазмуни ўқувчиларнинг муסיқий билим ва малакалари билан бирга уларда кузатувчанлик, хотирани мустаҳкамлаш, образли тасавур қилиш, уларда ижодкорлик, мустақиллик, ташаббускорлик, бадий ва муסיқий дид каби ҳислатларни ривожлантиришни таҳминлайди. Муסיқа маданияти таълимининг янги мазмуни ёш авлодни миллий муסיқий меросимизга ворислик қила Оладиган, умумбашарий, муסיқа бойлигини идрок эта оладиган маданиятли инсон даражасида вояга етказишни назарда тутди. Бунда ўқувчилар муסיқа санъатини бутун нафосати билан ўрганишлари, оммавий муסיқа фаолиятлари: муסיқани бадий идрок этиш, якка ва жамоа бўлиб қўшиқ куйлаш, рақсга тушиш ва ижодкорлик малакаларини шакллантириш асосий мақсад бўлиб ҳисобланилади. Шунингдек, ўқувчилар Муסיқий иқтидорни ривожлантириш, муסיқа санъатига меҳр ва иштиёқни ошириш, муסיқа санъатига қизиқувчи ўқувчиларнинг иқтидорини ривожлантириш учун зарурий шарт-шароитлар яратиб бериш, уларнинг бадий эҳтиёжларини қондириш.

Муסיқа таълим – табиясининг асосий вазифасини ташкил этади. Шу билан бир қаторда жаҳон халқларининг умуминсоний муסיқий қадриятларини ҳам чуқур ўрганиш ёш авлодни халқаро нуфузга молилик бўлган маданий дурдоналардан баҳраманд бўлишни таҳминлайди.

Жамият таракқиётнинг ҳеч қачон тўхтаб қолмайди, унинг ғилдираги доимо олдинга қараб айланаверади у табиий, тарихий жараёнدير. Шунинг учун ҳам мувиқа маданияти ўқитувчиси, ўқувчиларни маҳнавий, бадий ва ахлоқий маданиятининг шакитлантириши, миллий ғурури ва ватанпарварлик тарбиясини амалга оширишини, ижодий маҳоратнинг, нафосатда, бадий дидни ўстириши, фикр доирасини кенгайтириши мустақиллик ва ташаббускорликни мунтазам равишда шакиллантириб бериш лозимдир. Шунинг билан мувиқа маданияти ўқув предметини умумий ўрта таълим мактабларида ўтиказиладиган барча ўқув предметлари жумладан: адабиёт, тасвирий санъат, жисмоний тарбия, меҳнат ва бошқа фанлар билан боғлашнинг билиги керак.

Муסיқа маданияти ўқитувчиси давлат таълим стандартлари асосида янги таълим мазмуни ўқувчиларнинг муסיқий билим ва малакалари билан бирга уларда кузатувчанлик, хотирани мустаҳкамлаш, образли тасаввур қилиш, уларда ижодкорлик, бадиий ва муסיқий дид каби ҳислатларни ривожлантириши керак. Шу билан бирга муסיқа маданияти ўқитувчиси ёш авлодни миллий муסיқий меросимизга ворислик қила оладиган, умумбашарий муסיқа бойлигини идрок эта оладиган маданиятли инсон даражасида вояга етиши лозим бўлади. Шунингдек, жаҳон ҳақларининг умуминсоний муסיқий қадриятларини ҳам чуқур ўрганиши ёш авлодни ҳалқаро нуфузга мойиллик бўлган дурдоналардан баҳраманд бўлишига тайёрлаши керак. Биз биламизки педагогика тарбия ҳақидаги фан сифатида тарбиянинг моҳиятини тушунишини, унинг қонунларини очиб бериши ва шу орқали инсон манфатлари тарбия жараёнига таҳсир этишини назарда тутди.

Муסיқа маданияти ўқитувчисининг педагогик маҳоратларидан энг аввал биринчиси таълим – тарбия соҳасида ортирилган таржималарни ўрганиши лозим. Бу албатта кўпгина муаммоларни ҳал этишда яқиндан ёрдам беради.

Илғор ўқитувчилар тажрибаси билан бир қаторда оддий ўқитувчиларнинг фаолиятлари ҳам ўрганиб борилади. Чунки тажрибалрни ўрганиш жараёндаги муаммо: ютуқ ва камчиликлар аниқланади. Бунда кузатиш, интервью олиш, анкеталаштириш, ўқувчиларнинг ёзма ва ижодий ишлари, педагогик хужжатларини ўрганиш методлардан фойдаланилади, масалан: кузатишда ўрганиш лозим бўлган педагогик ҳодисани маҳлум мақсадда келиб чиққан ҳолда кузатиш баённомасини олиб боради. Бу жараён аниқ режа асосида олиб боради.

Суҳбат эса факт – далиллар тўплаш ёки кузатиш давомида тўпланган материалларга аниқлик киритиш мақсадида олиб борилади.

«Суҳбат мустақил ёки ёрдамчи метод сифатида қўлланилади».

Ахборотли, яъни билим, малака, кўникмаларини шакллантириш ва мустаҳкамлашга йўналтирилган;

-мазмун хусусиятлари бўйича: дунёвий, технократик, умумтаълим мазмунида бўлиб, таълим – тарбия жараёнида ташкил қилиш ва олиб боришда дидактикага марказий ўрин берилади;

-бошқарув тури бўйича: анъанавий-мумтоз (классик) бўлиб, унга таълимнинг техника воситалари қўшилган;

-болага ёндашув бўйича: авторитатор;

-кўп қўлланиладиган методлари бўйича: тушунтириш-иллюстрациялаш;

-таълим олувчилар тоифалари бўйича: оммавий.

Шу билан бир вақтда, жамиятнинг ривожланиши алоҳида мамлакатларда ва умуман жаҳонда инсонпарвар фалсафий асосдаги янги педагогик технологияларни яратди. Булар ҳам юқорида айтилган

Белгиларга кўра қуйидагича тасниф қилиниши мумкин: ҳамкорлик педагогикаси, ўйин технологиялари, муаммоли таълим, дастурлаштирилган таълим, гурухли технологиялар ва бошқалар.

Нима учун муסיқани ҳамма эшитадию, лекин ҳамма ҳам идрок эта олмайди? Нима учун европалик тингловчи Шарқ муסיқасини, шарқ тингловчиси Европа муסיқасини Ҳар доим тўла тушунавермайди? Муסיқий идрокнинг тўлақонлилиги, муסיқий ифода воситаларини тушуниш имконияти, интенсивлик ва муסיқий кечинма турлари ҳар бир одамда ҳар хил бўлиб, ўз хусусиятлари, сабабига эга. Муסיқа тарихи ва амалиётдан бир неча мисол келтирамиз.

XX аср бошларида Ўзбекистонда яшаб ижод этган муסיқачи, этнограф Август Эйхгорн шаҳарлик ўзбекларнинг кўшиқлари ҳақида, жумладан, шундай деган: «Уларнинг кўшиқлари ижросини давомий эшитиш биз учун ёқимсиз, бу нарса асабимизга тегади»¹⁹ Шарқ тингловчилари томонидан ҳам операдаги вокал ариялар, романслар ҳақида шунга ўхшаш фикрлар билдирилган. Улар бу муסיқани «қўпол ва нотабий» деб ҳисоблайдилар.

Муסיқий асарни тўғри ва тўла баҳолай олувчи ривожланган муסיқий эшитиш қобилиятига эга кишиларда бунга қарама-қарши фикрлар мавжуд. Икки жилдлик «Ўзбек халқ кўшиқлари» тўпламини йиққан муסיқашунос Е.Е.Романовскаяга назариётчи ва композитор Б.В.Асафьев шундай хат ёзган: «Ҳозирча кўшиқларни наридан-бери кўриб чиқдим, лекин бу уларнинг худди тирик гуллардай мусаффо ва хушбўйлигини ҳис этишим учун етарли бўлди. Доимо Ҳали «сайқал берилмаган» асл халқ ижодига дуч келганимда менда шундай ҳиссиёт пайдо бўлади» (...). Саҳифа ортидан саҳифани ҳузур қилиб кўраман ва эшитаман, оҳанг ва нақшлар беагидан ҳаяжонга тушаман (...). Кўшиқда нафис ҳаракатлар бисёр. Мазкур бутунлай ўзига хос нафис оҳангдорлик бутун мелосда синчков «техник синкопалаш»дан юзага келса керак. Мен мелоснинг бу турини жуда ҳам ёқтираман. Афсус, тилни билмайман. Айтинг-чи, унда урғу аломати бирор оҳангда мавжудми (яъни, овоз урғуси вокализацияга боғлиқми ёки гап давомийликлар нисбатидами)? Ёхуд барча синкопалик муסיқа чолғуларидан келиб чиқадими? Ёки бу қўллар нафислиги, юз ифодалари, гавда, бутун тана, қадам ташлашнинг ўзига хослиги, оёқлар ўйини, яъни аслида рақсдан келиб чиқаётганмикин? Бундай

¹⁹ «Музыкальная фольклористика в Узбекистане», Т., 1963, с.98.

нафис куй асосида қандай балет қилиш мумкин бўларди-ажойиб! Бу пластикада очик ҳиссиётларсиз қанча лиризм, қанча дилкаш хаёллар ва туйғулар илиқлиги бор. Билмадим, ҳаммаси шундайми ёки бу менинг тасаввурларимми-лекин менинг тирик қўшиқли ритм-куй-пластикаси ва майса, гуллар ҳамда асал каби хушбўй талаффуз ҳақидаги таассуротларим шундай (...). Сиз ўзингизнинг муваффақиятли ишингиз билан менга кўп қувонч келтирдингиз»²⁰.

Бошқа бир машҳур муסיқашунос, композитор, педагог Х.С.Кушнарёв доира ва ноғора усуллари жаранги ҳақида шундай дейди: «Ҳар бир усул нафақат маълум бир оҳанг, балки ўзига хос интонацияси билан ҳам тавсифланади (баландликка кўра ҳаракати билан). Усул –ритм томони олдинга ўринга олиб чиқилган ва етакчи, интонацион ҳамда муайян тус бериб турувчи куй»²¹.

Европа муסיқасининг Шарқ тингловчиси томонидан тушунилиши ва қабул қилиниши ҳақида машҳур ўзбек шоири Фурқатнинг мисоли эътиборга молик. У 1890 йилда Тошкентдаги рус муסיқа жамияти концертида қатнашган ва бу ҳақда «Нағма ва нағмагар ва анинг чолғуси ва ул нағма таъсири хусусида» шеърини ёзади. Мазкур шеърда у фортепиано ижроси ҳақида шундай ёзади:

Илмий ижод- бу илмий билишни ривожлантириш, янги илмий билим олиш ва ундан фойдаланиш, илмий билимни янги қонунлар ва қонуниятлар, янги илмий принциплар ва назариялар, инсон фаолиятининг ҳар хил соҳаларидаги амалиётга фаол чиқишлар орқали бойитиш билан боғлиқ билиш ва бунёдкорлик фаолиятидир.

Илмий ижод- бу асосий жиҳати ўрганилаётган ходисалар ва жараёнларнинг, уларнинг ҳаракат ва ривожланиш қонунларининг моҳиятини абстракт тушунчалар, схемалар, формулалар, тенгламалар ва ҳоказалар шаклида ифодалашдан иборат бўлган объектив воқеликни субъектив акс эттиришдир.

Ижод – бу инсоннинг сифат жиҳатидан янги моддий ва маънавий кадриятларни яратишга қаратилган руҳий ва амалий фаолияти. Инсон ўз ижоди билан меҳнат қуролларини, меҳнат воситалари, меҳнат предметлари, саноат маҳсулотлари, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, қурилиш техникаси материаллари, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг янги турларини, турар жойлар,

²⁰ Е.Е.Романовская. Статьи и доклады. Записи музыкального фольклора. / Сост. М.С.Ковбас (Мақола ва маърузалар. Муסיқий фольклор ёзувлари / Тузувчи М.С.Ковбас). –Т., 1957, с.25-26.

²¹ Х.С.Кушнарёвнинг 1943 йил Ўзбекистон санъатшунослик институтида қилган маърузаси. Матн сақланиб қолмаган. Ю.Коннинг «Тонкость наблюдений, глубина выводов» мақоласида иқтибос келтирилган, М., Сов. музыка, 4-сон, 1969, с.66-68.

транспорт, алоқа, ахборот воситаларини ва бошқаларни яратади. У табиий муҳит ичида «сунъий муҳитни» вужудга келтиради. Кенг маънода жамият ҳам инсоннинг ижодий маҳсулидир. Ҳамма ижтимоий ходисалар, муносабатлар, алоқалар, кадриятлар инсон томонидан вужудга келтирилган. Инсон ўз онгли ижоди билан бадиий асарларни, санъат, ахлоқий муносабатлар, кадриятлар, динни ва фанни яратган.

Ижоднинг ишлаб чиқариш, техник, ихтирочилик, илмий, сиёсий, ташкилотчилик, фалсафий, бадиий, афсонавий, диний, кундалик турмуш ва бошқа турлари мавжуд.

Ишлаб чиқариш ижоди янги моддий бойликларни яратишга қаратилган.

Ихтирочилик ижоди- бу инсоннинг табиат ва жамият қонунларини очиш, билиш ва ўрганиш асосида машина, асбоб- ускуналар, мосламалар, курилмалар, иншоотлар яратишидир.

Ташкилотчилик ижоди эса инсоннинг жамиятда кишиларни бошқариш, уларни уюштириш, бирлаштириш, улуғ ишларга бошлаш ва бошчилик қилиш, хуллас бир бутун жамият ишларини ташкил қилиш қобилиятидир.

Бадиий ижод эса, инсоннинг санъат ва маданият соҳаларида табиат ва жамият ходисаларини, инсоннинг ўзини нафосат қонунлари ва принциплари асосида бадиий ифодалаш фаолиятидир.

Илмий ижод инсоннинг табиат, жамият ва ўз тафаккурида амал қиладиган қонун ва қонуниятларини кашф қилиш, билиб олиш билан боғлиқ бўлган яратувчилик фаолиятидир. Илмий ижодни муаммони ечишни топишдангина иборат қилиб қўядиган қарашлар ҳам бор. Аммо бунда ижодий жараённинг бошланиши, унинг авж олдиришнинг бошланиши ҳисобга олинмаган. Эҳтиёжларни англаб етиш, муаммони қўйиш ва уни ифодалаш – муаммони ҳал қилишни излаш жараёнининг бошланғич нуқталари, асосларидир. Конкрет муаммоли вазиятни аниқлаш, қўйиш, тадқиқотнинг мақсадини белгилаш билан муаммо натижани олишга қаратилган мураккаб ҳаракатнинг бутун ижодий жараёнига қаратади. Ижодий жараённинг марказий звеноси бўлган идеаллик муаммоликнинг бевосита таъсири натижасида пайдо бўлади ва субъектнинг муайян эҳтиёжларини қондириш учун вужудга келади.

Илмий салоҳиятини ўстириш бўйича келажак режаларни белгилаш. Соҳа фани, илмий йўналиш бўйича илмий изланишлар профессор-ўқитувчининг фаолиятида таркибий қисм ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда долзарб булган муаммони билиши ва ечимини топишда соҳа муаммосини ечиб илмий салоҳиятни ошириш ва келгусида илимий-амалий ёки халқ хўжалигининг иқтисодиёт тармоқларига муҳим ҳисса қўшишга эришиш асосий вазифалардандир.

Фаннинг маълум йўналишида, Дунё миқёсида тан олинган илмий йўналиш илмий мактаб дейилади. Маълумки бир соҳа бўйича Жаҳонда эътироф этилган мукамал ютуқларга эришиш фан муаммоларини Дунё миқёсида ҳал этиш ҳам киради. Республикада асосан таянч ОТМларида илмий мактаблар шаклланган. Вилоят ОТМларида илмий мактаблар шахобчаларини шакллантириш муҳимдир.

3.Муסיқа ўқитувчининг ижрочилик маҳорати, муסיқий маҳорати асослари

Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизими асосида шахсни ривожлантиришда жуда катта эътибор берилиб келинмоқда. Бу ўринда шубҳасиз муסיқа дарсларида эътибор тубдан такомиллаштирилиб, уни янада ривожлантириш масаласига эътибор ўзгача тус олди. Келажак авлодни баркамол инсон этиб тарбиялашга алоҳида урғу берилиши жуда ҳам аҳамиятли ва қувонарли ҳолдир. Шахс шаклланишида айниқса ўзбек халқ муסיқа тарихи фанининг ўрни бир қадар аҳамиятли эканлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз.

Бугунги глобаллашув жараёнида муסיқий таълим-тарбия жараёни, сифати ва самарадорлигини ошириш мақсадида мавжуд муаммоларни аниқлаш, жумладан, бугунги кун муסיқа ўқитувчиларининг дарс машғулотларини интерфаол технологиялардан етарли даражада фойдаланилмаётганлиги мазкур амалий-ижодий жабҳа билан бирга, унинг назарий-илмий асосларини ишлаб чиқиш бугунги кун ва келажакимизнинг долзарб эҳтиёжларидан биридир.

“Муסיқа – миллат руҳининг тили, муסיқа – миллат ҳис-туйғуларининг таржимонидир. Шунинг учун фақат эстетик тарбияда эмас, ахлоқий, маънавий, руҳий, ҳаттоки, диний-илоҳий тарбияда муסיқанинг хизматлари бекиёсдир” деб айтади филология фанлари доктори, адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул ўзининг адабий суҳбатларидан бирида ва шу ўринда Ибн Халдуннинг ушбу фикрини эслатиб ўтади: “Муסיқа бир санъат сифатида фақат ижтимоий ва маданий жиҳатдан юксалган муҳитларда ривож топади. Иқтисодий фаровонликка эришган жамиятларгина муסיқага кучли эҳтиёж сезади [2]. Муסיқа (юнон тилида *mousiche* - музалар санъати) - инсон ҳиссий кечинмалари, фикрлари, тасаввур доирасини муסיқий товуш (тон, нағма)лар изчиллиги ёки мажмуи воситасида акс эттирувчи санъат тури. Унинг мазмуни ўзгарувчан руҳий ҳолатларни ифодаловчи муайян муסיқий бадий образлардан иборат. Муסיқа инсоннинг турли кайфиятлари (масалан кўтаринкилик, шодлик, завкланиш, мушоҳадалик, ғамгинлик, хавф-қўрқув ва бошқалар)ни ўзида мужассамлаштиради. Бундан ташқари, муסיқа шахснинг

иродавий сифатлари (катъиятлик, интилувчанлик, ўйчанлик, вазминлик ва б.)ни, унинг табиати (мижози)ни ҳам ёрқин акс эттиради.

Муסיқанинг ушбу ифодавий тасвирий имкониятлари юнон олимлари - Пифагор, Платон, Аристотель ва Шарқ мутафаккирлари - Форобий, Ибн Сино, Жомий, Навоий, Бобур, Кавкабий каби тасаввуф арбоблари Имом Ғазолий,

Калободий Бухорий ва бошқалар томонидан юқори баҳоланган, шарҳ ва илмий тадқиқ қилинган. Муסיқанинг одам онги ва ҳиссиётига таъсир этишининг ажойиб кучи унинг руҳий жараёнларга ҳамоҳанг бўлган процессуал - муайян жараёнли табиати билан боғлиқдир.

Инсон шахсини ривожлантиришда муסיқа санъатининг роли ва педагогик аҳамияти хусусида Б.В.Асафьев, Ю.Б.Алиев, О.А.Апраксина, Т.И. Бакланова, Л.А. Баренбойм, О.А. Блох, Н.Я. Брюсова, Н.А. Ветлугина, К.В.Головская, Н.Л. Гродзенская, Д.Б.Кабалевский, З.Кодай, Э.Б.Абдуллин, Л.А.Мазель, В.В.Медушевский, Н.М.Михайловская, Е.Н.Назайкинский, Е.В.Николаева, Г.П.Новикова, К.Орф, В.И.Петрушин, О.П.Радьшоваларнинг илмий ишларида кенг ёритилган.

Ўзбекистонда муסיқий таълим-тарбия бўйича XX асрнинг 60-90 йилларда Ҳ.Нурматов, Ф.Жўраев, Р.Қодиров, Қ.Мамиров, С.Аннамуратова, Т.Турсунов, мустақиллик даврида О.Иброхимов, Н.Тоштемиров, Қ.Панжиев ва бошқалар томонидан яратилган илмий ишларда муסיқий таълимнинг мақсад ва вазифалари, муסיқий фаолият турлари, муסיқа таълимида қўлланиладиган қатор анъанавий усуллар ёритилган бўлиб, бунда муסיқанинг жуда катта тарбиявий имкониятлари - муסיқа ўқитувчисининг жиддий касбий тайёргарлиги ўқувчи шахсига ҳамда унинг муסיқий- ижодий қобилиятларини ривожлантиришга боғлиқлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган. Аммо инсонга кучли ҳиссий таъсир кўрсатиш билан боғлиқ бўлган муסיқа таълимининг тарбиявий потенциални юзага чиқаришда фақатгина анъанавий методлар ва умумдидактик тамойилларга таяниб иш олиб бориш замон талабига жавоб бермай қўйди.

Замонавий педагогикада таниқли рус олими Г.К.Селевко “педагогик технология”ни фан сифатида эътироф этади ва шундай дейди: “Педагогик технология ўқитишнинг бирмунча оқилона йўллари тадқиқ қилувчи фан сифатида ҳам таълимда қўлланиладиган усуллар, принциплар ва регулятивлар сифатида ҳам, реал ўқитиш жараёни сифатида ҳам мавжуддир”[3.]. Муסיқа таълимида педагогик технологиянинг қўлланиши ва ундан кўзда тутилган натижага эришиш фақат педагогик фаолият жараёнида самарали амалга ошади.

Муסיқа асарлари мазмунида бадиий ғоялар умумлашган ҳолда берилиб, муסיқали образларнинг ўзаро муносабатлари (таққосланиш, тўқнашув, ривожланиш каби) жараёнида шаклланади. Мазкур жараённинг хусусиятларига кўра муסיқа мазмуни ҳам турли - эпик, драматик, лирик белгиларга эга бўлиши мумкин. Булардан инсоннинг ички дунёси, рухий ҳолатларини ифодалашга мойил бўлган лирика муסיқанинг «ботиний» табиатига анча яқиндир.

Муסיқанинг мазмуни - шахсий, миллий ва умумбашарий бадиий қийматларнинг бирлигидан иборат бўлиб, бунда маълум халқ, жамият ва тарихий даврга хос рухий тароват, суръат, ижтимоий фикр ва кечинмалар умумлашган ҳолда ифодаланади. Муסיқа шакллари ҳар бир даврнинг маънавиймаърифий талабларига жавоб берган ҳолда, айти вақтда инсон фаолиятининг кўпгина жабҳалари (муайян жамоавий тадбирлар, одамларнинг ўзаро этик ва эстетик таъсир этиш, мулоқот қилиш жараёнлари) билан муштаракдир. Муסיқанинг, айтиқса, инсоннинг ахлоқий ва эстетик дидини шакллантириш, ҳиссий туйғуларини ривожлантириш, ижодий қобилиятларини рағбатлантириш воситаси сифатида роли жуда муҳимдир.

Аммо, санъат тури сифатида муסיқа фақат унгагина хос бўлган хусусиятлар (масалан бадиий-эстетик мақсадларни кўзлаши, мазмун ва шакл бадиий қиймат сифатида касб этилиши, айтиқса, муסיқа товушларининг муайян муסיқа тизимларида ташкил этилиши) билан нутқдан фарқ қилади.

Ҳар бир алоҳида олинган муסיқа товуши бирламчи ифодавий имкониятга эга бўлсада муסיқа товушларининг муваққат нисбатлари эса баланд-пастлик муносабатлари лад тузилмаларида, муסיқий ритм ва метрда ўз аксини топади. Дунёнинг аксарият халқлари муסיқа маданияти, жумладан, ўзбек муסיқа фольклори, анъанавий муסיқа ва бастакорлик ижодиётида лад асосини турли кўринишдаги диатоника ташкил этади. Композиторлик муסיқада (айтиқса, XX асрда ривож топган йўналишларда) диатоника билан бирга хроматика ҳам кенг ўрин олган.

Муסיқада асосий бадиий восита - куй (мелодия)дир. Муסיқанинг оғзаки анъанадаги (монодия) услубларида куй бадиий образнинг ягона ва тугал муסיқий ифодаси ҳисобланади. Кўп овозли композиторлик йўналишларда гармония, полифония унсурлари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Муסיқа асаридаги куй (мавзу)лар ривожининг композицияси (шакл)ни ташкил этади. Муסיқа шакли асар мазмунининг моддий тажассуми ва вужудга келиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Муסיқа асарлари шаклига мунтазам такрорланувчи таркиб ва унсурлар хос бўлиб, булар бадиий мазмундаги

ўзгарувчанлик, ҳаракатчанлик каби хусусиятларга маълум даражада зиддир. Ўзаро алоқа ва бирлик доирасидаги бундай диалектик зиддиятлар муסיқа асарини яратиш ва ижро этиш жараёнида ҳамيشа хилма-хил равишда ўз ечимини топади. Турли халқлар муסיқа маданияти ва анъаналарида Муסיқанинг барқарор ва беқарор унсурларининг ўзаро муносабатлари ҳам ўзгачадир. Масалан, анъанавийлик мезонига асосланган оғзаки йўналишдаги муסיқа услубларида муайян бадиий мазмун, эстетик қоидалар билан бирга муסיқа асарлари шаклига бадиҳагўйлик хусусиятлари, номуסיқавий (асарнинг ижро этиш вақти, жойи, шароити каби) ҳолатлар ўз таъсирини ўтказди. Индивидуал бадиий образларни ифодалашга қаратилган ёзма анъанадаги композиторлик санъати асарлари эса кўпроқ айнан муסיқий ривожланиш қоидаларига, яъни тугалланган, яхлит ва барқарор шаклларга асосланади. Шунинг учун, композиторлик муסיқада мазкур шаклларни ифодалашга ҳамда объектив ҳолатда сақлашда асосий омил бўлган нота ёзуви муҳим ўрин тутади.

Муסיқа инсон маданиятида ва жамоавий ҳаётда ўзига хос ўринга эгадир. У дам олиш ва кўнгил очиш пайтлари, турли маросим, байрам, базм ва сайиллар, диний ва расмий тадбирлар, оммавий ва ҳарбий юришлар, спорт машқлари ва меҳнат жараёнида муайян вазифалар бажаради. Шунинг учун муסיқа асарлари ўз мазмунига мувофиқ ҳолда бир нечта услуб, тур ва жанр гуруҳларига ажратилади. Алла, зикр, марсия, сарбозча, вальс, марш, месса каби жанрлар ҳаётдаги маиший ва б. шароитлар билан боғлиқ бўлади. Ашула, дастгоҳ, чолғу куй, мақом йўллари, концерт, миниатюра, романс ва бошқаларда эстетик таъсир ўтказиш вазифалари асосий ўрин тутади. Жанрлар, ўз навбатида, диний муסיқа, ёшлар муסיқаси, маиший муסיқа, оммавий муסיқа, ҳарбий муסיқа, камер муסיқа, симфоник муסיқа, хор муסיқаси каби муסיқа турларига бирлашади. Тарихий, миллий, маҳаллий, шахсий (индивидуал) муסיқа услублари ҳам муסיқий тафаккур тарзи, оҳанг, ритм, шакл каби муסיқий унсурларни ўзига қамраб олиб, муайян бир давр ёки миллий маданиятга мансуб бўлган турли жанрдаги асарлар умумиятини акс эттиради (Авангардизм, Барокко, Классицизм, Оғзаки анъанадаги муסיқа, Романтизм, Сентиментализм).

Инсоннинг муסיқа фаолияти асосан 3 босқичда амалга оширилади: ижод, ижро ва тинглаш (ўқув). Ҳар бир босқичда асарнинг мазмун ва шакли ўзгача кўринишга эга бўлади. Ижод босқичида бадиий ғоя ва шакл муаллиф онгида муштарак ҳолда туғилади. Ижро жараёнида шакл ва мазмун ижрочи томонидан унинг дунёкараши, эстетик тасаввурлари, шахсий тажриба ва маҳоратига мос равишда узгартирилади. Муסיқа ихлосмандлари ҳам ижро этилаётган асарни ўзларининг хусусий диди,

ҳаётий ва бадий тажрибасига асосланиб қабул қилишади. Шундай қилиб, муסיқа фаолияти ҳамма босқичларда ижодий табиатга эга бўлади.

Турли (композиторлик ва оғзаки анъанадаги) услубларда муסיқа ижрочилиги аҳамияти турличадир. Профессинал йуналишдаги маданият тизимида муסיқа кўпинча бадий асарларни ижро этадиган санъаткорлар фаолияти орқали намоён бўлади. Шунинг учун муסיқа ижрочи (созанда, хонанда)ларининг аксарияти композитор ва бастакорларнинг ҳақиқий ҳамкорларидир. Улар устоз-шогирд муносабатлари жараёнида ўзлаштирган ёки нота ёзуви ёрдамида ўрганган асарларни жонли равишда тингловчилар олдида талқин этадилар. Муסיқий фольклор тизимида муסיқа намуналари омма онгининг бадий маҳсулоти сифатида юзага келиб, ҳаваскор кўшиқчи, созанда ёки жамоавий тарзда ижро этилади.

Муסיқа ижрочилиги муסיқа чолғулари ҳамда инсон овоз воситасида амалга оширилади. Булар якка тарзда, ансамбль, хор, оркестр каби бирикма шаклларида намоён бўлади.

Муסיқа ижодиёти, ижрочилиги ва тингланиши муסיқа фаолиятининг бошқа турлари — масалан, муסיқа тарбияси, муסיқа таълими, и. т. (Муסיқашунослик), муסיқий танқид ва бошқалар билан бирга жамият муסיқа маданият тизимини ташкил этади.

Муסיқа инсон тафаккурининг алоҳида маҳсули бўлиб, унинг мазмун ва моҳияти асар билан бевосита мулоқотда, яъни унинг жарангловчи оҳангини ўзлаштириш жараёнидагина намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан замонавий муסיқий таълим методикаси талаба ёшларда муסיқа ва муסיқа ҳақидаги билимлар, йирик шаклдаги муסיқа асарларини ҳиссий онгли идрок этиш малакаларини шакллантириш, ҳиссий ва муסיқий тажрибаларни бойитиш, дунёқарашни кенгайтиришга ёрдам берувчи бир қатор методларни тавсия этади. Булар муסיқа ҳақида фикр юритиш методи, муаммоли метод, перспектив ва ретроспектив метод, муסיқий умумлаштирув методи, бадий контекст яратиш методи, ҳаётий ассоциациялар методи, полифоник методлардир.

Назорат саволлари:

1. Ўн икки мақом тизими, шашмақом;
2. Фарғона-Тошкент чор мақоми,
3. Хоразм мақомлари, дoston ва суворалар.
4. 1-Исломгача бўлган давр ёки қадимги давр муסיқий анъаналари.
5. 2-Исломий маданият ёки тасаввур анъаналари кесимида Мақом.
6. “Тасаввуф ва муסיқа” мавзувига доир замонавий муסיқашуношлик илмида қандай тадиқотлар бажарилган

7. Тасаввуф анъанасига “муסיқа” қандай ўринда туради ва нима деб номланган
8. Достончилик мактаблари.
9. “Достон” сўзи қайси тилдан олинган ва маҳнуоси нима
10. «Алпомиш», Гўрўғли туркум достонлари деганда нима тушунаси.
11. «Бахши» сўзи маъноси нима
12. Ўзбек достончилигида достон куйлаш анъанаси қадимда уч йўналишда ривожланган. Улар қайсилар.
13. Хоразм достончилиги
14. Ўзбек достончилик анъанаси

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. Т.1997
2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т.1997
3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси . Т.: Шарқ 1998 й-182 б.
4. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадимиздир. Т.: Ўзбекистон овози 28.01.2010 й 1-3 бетлар.
5. Кароматов Ф.М. Ўзбек халқ муסיқа ижоди тарихи. 1-қисм, 1972, 1981, 2-қисм.
6. Иброхимов О. Ўзбек халқ муסיқа ижоди. 1994 й. 81 б.
7. Панжиев Қ. Ўзбек халқ муסיқа ижоди. Ўқув қўлланма. 2020 й. 274 б.
8. Одилов А., Лутфуллаев А. Муסיқа асбоблари – «Чанг». Тошкент, 2002
9. Қосимов Р. Муסיқа асбоблари – «Уд». Тошкент, 2002.
10. Қосимов Р. Анъанавий танбур ижрочилиги. Тошкент, 2002.
11. Икромов И. Дойра дарслиги. Тошкент, 1997.
12. Тошмухамедов М. Ғижжак дарслиги. Тошкент, 1996.
13. Петросянц А. Инструментоведение «Узбекские народные инструменты». Т., «Изд. им. Г.Гуляма». 1990.
14. М.Асилов, Ф.Василев. Тошкент, Дутор дарслиги. 1987.
15. Абдукаримов М. “Чолғушунослик” Тошкент 2005 й. Лутфуллаев А . Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи.-Т.:

5-Маъруза. Муסיқий асарларнинг такомиллашув босқичлари, чолғу ижрочилиги таркиби, жанри, ўзига хос аҳамияти ва тинглаш маданиятини шакллантириш талаби. Ўзбек миллий муסיқа чолғулари ва ижрочилик мактаблари. Хонандалик маҳорати асослари, жанрлари, таснифи ва уларда ижрочилик овоз созлари. Муסיқа ўқитувчисининг чолғу ижрочилиги ва хонандалик маҳоратини ўстириш бўйича амалий тажрибалар

Режа

1.Муסיқий асарларнинг такомиллашув босқичлари, чолғу ижрочилиги таркиби, жанри, ўзига хос аҳамияти ва тинглаш маданиятини шакллантириш талаби.

2.Ўзбек миллий муסיқа чолғулари ва ижрочилик мактаблари.

3.Хонандалик маҳорати асослари, жанрлари, таснифи ва уларда ижрочилик овоз созлари.

4. Муסיқа ўқитувчисининг чолғу ижрочилиги ва хонандалик маҳоратини ўстириш бўйича амалий тажрибалар

Таянч иборалар: асар, чолғу, жанр, тинглаш, маданият, ижрочилик, маҳорат, тасниф, овоз, маҳорат, тажриба.

1.Муסיқий асарларнинг такомиллашув босқичлари, чолғу ижрочилиги таркиби, жанри, ўзига хос аҳамияти ва тинглаш маданиятини шакллантириш талаби.

Муסיқа чолғуларида ҳар бир халқнинг миллий ўзига хос хусусиятлари, анъанаси, урф-одат ва қадриятлари ўз ифодасини топганки, улардан тараладиган овоз ҳам шунга мослашган. Муסיқий чолғуларда ижрочилик санъати инсоният маънавиятини тараннум этувчи восита сифатида халқ ижодиёти маъсули бўлиб, азал-азалдан омма орасида шаклланиб, ривожланиб келмоқда. Миллий чолғулар моҳир соз усталари томонидан тобора мукаммаллаштирилиб, жаранглилиги, муסיқавийлиги ва оҳангдорлиги билан ажралиб турибди. Муסיқий чолғулар тарихий ривожланиш давомида уларга нисбатан талаб ва эҳтиёжни ошиб бориши билан уларнинг таълимий ва тарбиявий томонларига ҳам эътибор шу қадар кучайиб бормоқда.

Халқ чолғулари узоқ ўтмишда пайдо бўлган. Маълумотларга қараганда, дастлабки муסיқа чолғулари эраמידан аввалги XIII минг йилликда дунёга келган, деб тахмин қилинмоқда. Муסיқа чолғулари оиласи тарихида дастлаб урма зарбли чолғулар пайдо бўлган. Бунинг асосий сабаби энг қадимги

ибтидоий одамларнинг меҳнатини ижодий маҳсулидир. Илк иптидоий одамлар ҳайвонларни қорин тўйғазиш ғамида йиртқич ҳайвонларни ҳам турли ов усулларида фойдаланган ҳолда қўлга киритишга ҳаракат қилган. Ҳайвонларнинг терисини қуриган дарахтнинг кундасини устига қолдириб кетган. Жазирама иссиққа тери қотиб қолган. Кейинги сафар одамлар келиб, терини олишга ҳар қанча ҳам уринсада, бироқ, олаолмаган. Кейин қотиб қолган терини устига қўли ёки бирор таёқ ёки чўп билан урса у ўзидан баланд ва ёқимли садо чиқарган ва унинг кейинчалик довул деб атаганлар. Ундан кейин шовқинли чолғулар пайдо бўлди, ижрочилар қарсак чалиб ритмни таъкидлаган, шовқинли чолғулар таъсирини кўпайтирганлар. Ижрочи аёлларнинг чапак зарблари ўзига хос, такрорланмас гўзал ҳолатни вужудга келтирган. Шундай меҳнат жараёнларида одамларнинг онги табиийки куй, оҳанг, кўшиқ билан банд бўлган. Самарали меҳнат натижасида кўшиқлар пайдо бўла бошлаган ва улар секин-аста оғиздан-оғизга, отадан-ўғилган, онадан-қизга ўтиб шаклланган ва одамлар қалбидан бир умрга жой олди.

Қадимги шарқ маданияти бағрида, ўзбек халқ чолғулари шаклланди. Улар кўп асрлик тараққиёт давомида ўзига хос хусусиятларни, товуш тусини сақлаб қолди. Шу тариқа чанг, най, сурнай, танбур, дутор, рубоб, ғижжак, кўбизлар анъанавий шаклларда бизгача етиб келди.

Қулдорлик тузими даврида Мароқанд, Нисо, Тупроққалъа, Термиз ва бошқа шаҳарлар мавжуд эди. Ушбу шаҳарлар ҳудудида олиб борилган қазилма ишлар чоғида бадиий хунармандчилик буюмлари, турли хил чолғуларининг тасвирлари топилди. Қулдорлик жамияти Ўрта Осиё халқлари маданияти ривожига муҳим босқич бўлди. Халқ муסיқаси янада юксалиши билан бирга, чолғулар ҳам такомиллашди.

Асримизнинг 30-40-йилларида уюштирилган археологик экспедициялар (С.Л.Толстов, В.А.Вяткин, М.Б.Массон ва бошқалар раҳбарлигида) натижасида қимматли маълумотларга эга бўлинди. Топилган маданий ёдгорликларда турли хил муסיқа асбоблари: танбур, рубобсимон чолғу, қонун, уд, най, сурнай, карнай, дойрасимон чолғулар чалаётган машшоқлар тасвирланган.

Халқ чолғулари Ўрта Осиё аҳолисининг турмуши ва меҳнат фаолиятининг ажралмас таркибий қисмига айланди. Чолғулар жўрлигида кўшиқ, ўйин ва куйлар халқнинг катта-катта маросимлари, оилавий, мавсумий байрамларида ижро этилиб келинмоқда. Байрамлар кўпроқ йил фасллари билан боғлиқ бўлган. Ўрта Осиёда “Наврўз”, “Лола сайли”, “Ҳосил байрами”, “«Қовун сайли”, “Узум сайли” каби мавсумий байрамлар кенг тарқалган. Бундай оммавий байрамларни халқ чолғу ансамбллари, хонанда ва созандалар ҳамда раққосаларсиз тасаввур қилиш қийин. Байрамларда,

маданий маросимларда айниқса карнай, сурнай, дойра, ноғора ва урма зарбли муסיқа чолғулари кенг қўлланилган.

IX аср охирида Сомонийлар маҳаллий феодал сулоласи Ўрта Осиёнинг каттагина қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлди. Сомонийлар давлатининг пойтахти Бухоро йирик маданий марказга айланди. Бу ерда адабиёт ва муסיқа тараққий этди. Ҳаёт шароитининг ўзгариши туфайли муסיқа санъатининг ижтимоий аҳамияти ошди. Шаҳарликлар ва юқори табақа синфлари турмушида муסיқанинг роли сезиларли кучайди. Ўша пайтлардаёқ ихтисослашув махсус муסיқий устахоналарнинг пайдо бўлишига олиб келди якканавоз, ансамбл муסיқачилиги ва рақсни ўз ичига олган вокал чолғу муסיқа туркумлари мавжуд эди.

Ўрта аср муסיқа ижрочилиги маданиятининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шунда эдики, чолғу ижрочилари нафақат бир неча турдаги муסיқа асбобларини чала олган, балки ўзлари ҳам муסיқа басталаганлар. Чолғучилар ўз даврининг етук муסיқачилари ва шоирлари ҳам бўлишган. Ўрта аср ўрталарида муסיқий чолғуларнинг ранг барранг кўринишлари пайдо бўла бошлади. Шулар билан бир қаторда бу ерда устоз-шогирд анъаналари қарор топди ва ривожланди. Айни шу пайтда ансамбл ижрочилиги такомиллашди, муסיқа санъатининг асосий кўринишлари шаклланиб чолғу асбобларининг янги намуналари кашф этилди.

Шарқ олимларининг назарий қарашлари мавжуд ижрочилик санъати тажрибаси асосида шаклланган бўлиб, улар ўз рисолаларида муסיқанинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида атрофлича маълумот берганлар.

Форобийнинг (873-950) "Катта муסיқа китоби" ("Китоб ал-муסיқа ал-кабр"), Абу Али ибн Синонинг (980-1037) "Даволаш китоби" ("Китоби уш-шифо") қомусидаги "Муסיқа ҳақидаги рисола", ал-Хоразмийнинг (X аср) "Билимлар калити", Сайфуддин Урмовийнинг (1216-1294) "Олижаноблик ҳақида китоби" ёки "Шарофия китоби", Жомийнинг (1414-1492) "Муסיқа ҳақидаги рисола" китобларида муסיқа ижрочилиги ва халқ чолғулари ҳақида муҳим маълумотлар баён этилган.

Сайфуддин Урмавий истеъдодли уд чолғу ижрочиси, хонанда, машҳур созанда сифатида танилган. У Озарбайжоннинг Урмавия шаҳрида туғилган. Сайфуддиннинг энг катта ютуғи лад (модиус)ларнинг мукамал тизимини ишлаб чиққанлигидадир.

Ибн Зайлининг (1044 йилда вафот этган) "Муסיқа ҳақидаги тўлиқ китоб"и ("Китоб ул-кабир фил-муסיқий") унинг муסיқа илмидаги ягона ва бебаҳо китобидир. У янги усулни – муסיқада ладларни харфлар билан ифодалаш усулини ишлаб чиқди.

Абдуқодир Мароғий (XV аср), Абдуқодир ибн-Ройибий (Мароғий)

Озарбайжоннинг Мароғ шаҳрида туғилган, лекин ҳаётининг иккинчи ярми Амир Темур саройида-Самарқандда ўтган ва Ҳиротда вафот этган. "Муסיқа илмида оҳанглар тўплами" ("Жами ал-алҳан фи-илм ал-муסיқий") рисоласида муסיқа ҳақидаги таълимотни-камонча, етти торли ғижжак каби бир турдаги муסיқа чолғуси борлиги ҳақидаги маълумотлар билан бойитди.

Ал-Хусайннинг (XV аср) "Муסיқий қанонлар" рисоласида асосан Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган икки торли муסיқа чолғуси - дутор ҳақида бир қатор муסיқий чолғулар хусусида жуда қимматли маълумотларни келтириб ўтган.

Қутбиддин аш-Шерозий (1236-1310) эронлик муסיқа назарийчиси сифатида танилган бўлиб, ўз рисоласида камончали танбур ҳақида гапириб, инсон овозини муסיқа асбоблари ичида энг ёқимлиси деб ҳисоблаган. XVII асрда яшаган бухоролик муסיқашунос Дарвиш Али ўз рисоласида танбур, чанг, қонун, рубоб, қўбиз, ғижжак каби муסיқа чолғулари ҳақида батафсил маълумотлар берган.

Буюк Шарқ мутафаккирларининг мероси халқ чолғуларини ўрганиш соҳасида ҳам тарихий қийматга эга. Абу Наср Муҳаммад Форобийнинг машҳур асари "Китоб ал – муסיқа ал -кабир" ("Муסיқа ҳақида катта китоб") улкан аҳамиятга эгаллиги билан ҳам ажралиб туради. Ўрта аср олими ўзининг ушбу машҳур китобида икки хил муסיқа ижрочилиги: оҳангни инсон овози (қўшиқ санъати) ва чолғулар воситаларида қайта тиклашга ажратади. Форобий моҳир ижрочи сифатида муסיқа чолғуларининг жамият ҳаётидаги ўрнини ўрганишга аҳамият беради ва у: "... Жангу - жадалларда, рақсларда, тўй - томошаларда, кўнгиш очар базмларда ҳамда ишқ - муҳаббат кўшиқларини куйлашда чалинадиган ўзига хос чолғулар бор" деб ёзади.

Форобийнинг юқоридаги фикри чолғуларнинг нафақат сарой аъёнлари, балки шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, чорводору-деҳқонлар, хунурмандлар орасида шунингдек, муסיқа маданияти соҳасида етакчи ўрин эгаллаган. Китобнинг иккинчи қисми бошдан-охир ўша давр муסיқа чолғуларига бағишланган. Унда лютня, танбур, най, рубоб, чанг, қонун ва бошқа муסיқа чолғулари изчил ва батафсил таърифланади. Форобий торли, мизробли лютняни ўша даврда энг кенг тарқалган чолғу ҳисоблаган. Лютня ўзига хос мизроб (чертма) воситасида чалинган, дастасида эса лигатура (лад)лар жойлашган. IX-X асрларда лютня арабча уд номини олади. Бу чолғу кўпгина Шарқ мамлакатларида, Кавказ орти халқлари орасида ҳозирги кунгача сақланиб келмоқда. Замонавий уд намуналари ҳозирги кунда Ўзбекистон давлат консерваториясининг миллий чолғу лабораторияси музейида сақланиб келинмоқда.

"Муסיқа ҳақидаги катта китоб"да Форобий яна бир чолғу асбоби-

танбурни ҳам таърифлайди. Олимнинг фикрича, танбур (дилни тирнаш) удга энг яқин турдаги чолғулардан бири деб ҳисоблайди.

Танбурда торлар нохун (металдан ясалган махсус чертмак-тирноқ) ёрдамида чертилади. Танбур худди уд каби кенг тарқалган ва халқ севган чолғудир. Танбурнинг икки ёки уч жез (сим) тори бўлган. Унинг икки тури маълум: Хуросон ва Бағдод танбурлари. Бағдод танбурларининг мақом (парда)лари камроқ (бешта), чолғу дастаси калтароқ бўлган. Хуросон танбурининг мақом (парда)лари кўп бўлган, дастасида чолғу бўғзидан то дастанинг ярмигача оралиғида пардалар жойлашган. Танбурнинг бу тури шу кунгача ўз шаклини йўқотмай, муסיқа ижрочилиги амалиётида якканавоз ҳамда ансамбл чолғуси сифатида амалиётда фойдаланиб келиняпти.

Форобий, шунингдек, найни ҳам таърифлайди. У турли хил дамли чолғуларини овоз ҳосил қилиши хусусиятига кўра найсимон гуруҳга киритади. Улардан бири оддий най ёки бир йўналишда жойлашган кўп тешикли най. Бу турдаги найлар ёки турлича аталувчи найлар ҳозирги кунда ҳам Шарқ халқлари орасида мавжуд. Уни ветнамликлар “сао”, тожиклар “тутек”, татарлар “кавал”, қозоқлар “сибизға”, озарбайжонлар “ней” (жуда кам учрайди), қирғизлар “уоо”, “чоор” (чўпонларнинг чолғу асбоби), ўзбеклар “най” деб атайдди. Олим кўпинча тут дарахтидан ишланадиган кенг тарқалган сурнай ҳақида ҳам тўхталади.

Форобий, шунингдек, дунай (мизмар)ни ҳам тилга олади. Дунай ҳозирги кўшнаёки туркман халқ чолғуси гоша-дилли “тўй дюк” (кўш қамиш найчалардан тузилган чолғу)га ўхшайди.

Форобий рисоласида ўзи яшаган даврда мавжуд бўлган рубобни ҳам батафсил таърифлайди. Ўша даврдаги рубоб ҳам ҳозирги қашқар рубобига ўхшаб, резанатор ва анча узун дастадан тузилган. Икки хил чертма торли рубоб мавжуд бўлган. 1 ёғоч декали ва асосий қисми ёғочдан, 2 пастки қисми чармдан ишланган декали.

Форобийнинг таъкидлашича, чанг очиқ торларнинг тебраниши орқали оҳанг ҳосил қилувчи муסיқа чолғулари туркумига киради. Ўша даврдаги чангнинг 15 тори бўлган, улар диатоник созланган ва икки октава оралиғига тенг товушқаторга эга бўлган. Рисолада таърифланган барча чолғулар ашула, рақс, якканавоз ва ансамбл ижрочилигига жўр бўлишда фойдаланилган. Форобийнинг гувоҳлик беришича, уд чолғуси ансамбл ижрочилигида етакчи рол ўйнаган. “Чолғу асбоблари ҳақида китоб” да олим танбур, рубоб, чанг каби чолғуларини удда чалинаётган куйга ёки якканавоз хонандага уйғун жўр бўлиш учун созлаш усулларини тушунтиради. Шундай қилиб, Шарқнинг улуғ алломаси муסיқа илмининг бир бўлими сифатида чолғуларни ўрганувчи чолғушунослик соҳасига асос солди. Бу соҳа кейинчалик бошқа олимларнинг

асарларида ҳам кенг бойитилди ва ривожлантирилди. Яшаган даврига кўра, Буюк олим ибн Сино Форобийга жуда яқин бўлган. Унинг "Даволаш китоби" деб номланган йирик қомусининг "Муסיқа ҳақида рисола" бобида ўша даврнинг муסיқа ижрочилигига оид илмий-фалсафий билимлари баён этилган. Бу рисолаларда чолғулар таърифига анчагина ўрин ажратилган. Ибн Сино ўз даври муסיқаларини икки гуруҳга бўлади: мизробли, нохунли (барбод, танбур, рубоб) ва бутун резанатор қопқоғи бўйлаб тортилган очик торли чолғулари (шоҳруҳ, чилтор, лира, чанг, арфа).

Ўша даврда Шарқнинг таниқли мутафаккири Сайфуддин Урмавий муסיқа илми тизимини ривожлантирди. У уста чолғучи, хонанда ва мохир бастакор сифатида машҳур эди. Удда олиб борган тажрибаларига таяниб, олим ўз назарий қоидаларини баён этди. Урмавийнинг "Тақвадорлик китоби"да чолғу асбоблари ичида уд энг машҳур ва энг замонавийдир деб таъкидлаганлар. Уднинг беш жуфт тори кварта тартибидаги 7 та мақоми (лади) бўлган. Торлари бам, маснас, масна, зир ва энг юқориси ҳадд деб аталган. Беш кўш торли такомиллашган уд кейинги пайтларда ҳам ўз тузилишини сақлаб қолган. Уднинг квартага созланган беш кўш тори ва етти мақоми (ладаси) ҳақида Шерозий (1236-1311), Жомий (XV аср), ал-Хусайний, Мароғий, ибн Синолар ҳам ёзишган. Жомийнинг "Муסיқа ҳақидаги рисола"сида келтирилган уд дастасининг тўла чизмаси уни созлаш ҳақида тўлиқ тасаввур беради. Олимнинг тасдиқлашича мавжуд 12 мақом қадимий етук муסיқанинг асосидир. Жомий муסיқанинг тингловчиларига таъсири ҳақида тўхталиб, унинг чуқур руҳий ва маънавий аҳамияти бор, деб ҳисоблайди.

XIII-XVII асрларда яратилган рисолаларда чанг, қонун, нузха, рубоб, танбур каби торли чолғулар, шунингдек, дамли чолғу найнинг таърифлари берилган.

Дарвиш Алининг (XVII асрда) Бухорода яратилган муסיқага доир рисоласи анъанавий чолғулар ҳақидаги маълумот манбаи сифатида хизмат қилиши мумкин. Унда муסיқа маданияти, чунончи, Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларида мавжуд бўлган чолғулар ҳамда мохир ижрочилар ҳақида нодир маълумотлар мавжуд.

Дарвиш Алининг рисоласи XVI-XVII асрлар Ўрта Осиё муסיқасини ўрганиш учун қимматбаҳо манбадир. Мазкур асарда машҳур хонанда ва чолғучилар, бастакорларнинг ижодий таржимаи ҳоллари баён этилган. Дарвиш Али ўтмишдошлари сингари, торли мизробли чолғулар орасида тебраниш оҳангига кўра энг яхшиси саналган удни чолғулар "шоҳи" деб атади. Рисолада ёзилишича, чанг чолғучилар ҳомийси Зухрага бағишланган.

Таърифланган чангнинг етти мақом ижроси учун йигирма олти торли ва

етти пардаси бўлган. Булардан ташқари, рисолада қонун, рубоб, қўбиз, ғижжак, муסיқа, экбон-най, (дамли, чармли), Хитойда тарқалган рухавза (олти тордан иборат нохунли) каби чолғулар ҳам тилга олинган.

Дарвиш Али таъриф берган чолғулардан еттита, танбур, чанг, қонун, уд, рубоб, қўбиз, ғижжак ўша даврда кенг тарқалган чолғулар эди.

Дарвиш Алининг маълумотлари муסיқа амалиётида дастлаб ансамблда уйғун калорит ҳосил қиладиган торли-нохунли ва торли - камончали чолғулар қўлланилганлиги ҳақидаги фикрни тасдиқлайди. Рисолада чангчи Дилором, найчилар Абдуқодир ва Хўжа Абдуллоҳлар, Мавлоно Қосими-Раббоний, Султон - Аҳмадий – “девона” рубобчилар, ака-ука Шайх Абу - Бакри Раббоний ва Шайх Беҳдучи, доно қонунчи шайх Шамси Раббоний ва кўпгина бошқа машҳур усталарнинг номлари тилга олинган.

Дарвиш Алининг гувоҳлиги яна шуниси билан қимматлики, у қайд этган чолғуларнинг каттагина қисми (най, сурнай, чанг, қонун, рубоб, танбур, ғижжак, қўбиз, дойра, ноғора, уд) Ўрта Осиёнинг ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон ва бошқа республикаларида, шунингдек, Озарбайжонда бизнинг кунларгача сақланиб келди ва у такомиллашмоқда. Ушбу муסיқа чолғулари узоқ вақт мобайнида ўзбек халқининг маданий турмушидан мустаҳкам ўрин олиб, унинг маданий ҳаётида кенг қўлланиб келинган. Шундай экан, бу чолғуларни ўзбек халқ чолғулари, деб аташ ўринлидир. Абдул Фазл Бойҳақий (XIV аср) асарларида торли мизробли (руд, барбад, танбур), дамли ва урма зарбли чолғулар (карнай, литавра ва барабан) сингариларнинг номлари келтирилган. Маълумки, Шарқ адабиётида ўтмишда шоирлар асарларига жавоб ёзиш (“назира”) тизими кенг қўлланилган. Кўплаб “Хамса” лар ҳам шу йўсинда яратилган. Навоий ўзининг “Сабъаи сайёр” (“Хамса” дostonларининг бири) дostonида Баҳром Гўр ҳақидаги қадимий афсонани, янгича талқин этди. Асар қаҳрамони - чанг чолғучиси Дилором деб аталган. Шоир унинг чолғусини муסיқа тимсоли сифатида гавдалантирган.

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг (1483-1530) эътироф этишича, Алишер Навоий ўз даврида кўплаб уд чолғучиларнинг ўз истеъдодларини намоён этишига кўмаклашган. “Бобурнома”да ўзбек халқ чолғулари ижрочиларининг номлари зикр этилган. Бобур, шунингдек, Шоҳ Кулмий-Ғижжакий, Хусайн Удий, Хўжа Абдуллоҳ Марварид Қонуний каби моҳир ижрочиларни ҳам тилга олади. Навоий даврида най, уд, ғижжак, қонун, карнай, сурнай, ноғора, дойра, чанг ижрочилиги кенг тарқалган эди. Уларнинг ҳаммаси ансамбл ижросида ҳам, якка ижрода ҳам бирдек қўлланилган. Чанг якка чолғу сифатида алоҳида ажралиб турган.

XV-XVII аср ёзма ёдгорликлари маълумотларини қиёслаб шундай хулосага келиш мумкинки, бу даврга келиб, Ўрта Осиёда халқ чолғуларида

ижролик маданияти ўз камолотига етди. Ўзбек халқ чолғулари ижрочилари айни чоғда ўзлари ҳам муסיқа асарлари яратганлар. Ўша пайтдаёқ мохир чанг, уд, гижжак, қонун, най, танбур, буламон чолғу ижрочилари ва етук хонандалари бўлган, улар ўзига хос ансамбллар тузишган. Шунингдек, якканавоз ижрочилик ҳам ривожланган.

Восифий ўз “эсталиклар”ида ажойиб услуб ўйлаб топган қонун чолғучиси Ҳожи Абдулло Марварид номини келтиради. У басталаган куй ва кўшиқлар халқ орасида кенг тарқалган. Шундай қилиб, XIV-XVII аср тасвирий санъатида ва адабий меросида илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалувчи муסיқа чолғулари асосий типларининг барқарорлигини тасдиқловчи бой материал бўлган.

Ўрта Осиё олимларининг муסיқа ҳақидаги рисолалари, бадий адабиёт, рассомчилик бизнинг кунларгача етиб келган ўзбек халқ чолғулари тарихий тараққиётининг узун занжирдаги айрим узилган ҳалқаларини қайсидир даражада тиклаш имконини беради. Неча юз йиллар ўтди, муסיқа чолғулари эса якка, ансамбл ва оркестр ижрочилигида ўз ўрнини эгаллаб, бугунги кунгача яшаб келмоқда. Муסיқа ижрочилиги санъатида мақом жанрини тиклаш ва ривожлантириш XVII-XIX асрларда чолғулар батафсил таърифланган йирик асарлар яратилмади. Бу кўпроқ феодал тарқоқлигининг кучайиши билан боғлиқ. Улкан давлат айрим-айрим хонликларга бўлиниб кетади (Бухоро Амирлиги, Хива, Қуқон хонликлари). Бу эса муסיқа санъати тараққиётида акс этмай қолмади. Ўзбек муסיқа маданиятида маҳаллий хусусиятлар касб эта бошлади. Ўзига хос муסיқа чолғулари шаклланди. Муסיқа турларидан - мақомлар бундан буён ҳар хонликда ўзига хос йўналишда такомиллашди. Мақом ижрочилари зарурат юзасидан ўзгаришлар киритишди. Шунга қарамай, муסיқанинг умумий хусусиятларини сақлаб қолишди. Ҳар бир ижрочи мақом ижросига ижодий ёндашиб, муסיқа ижросига ўзига хос такрорланмас жиҳатлар киритди. Оғзаки тарзда чолғуларни сақлаб қолиш анъанаси мақомнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, бусиз унинг яшаб қолиш ва сўнгги тараққиётини тасаввур этиш қийин. Ҳар бир хонликда ўзига хос бир йўналишда халқ муסיқасининг янги турлари яратилди; байрамона, куйлар, халқ томоша куйлари (дорбозлик, кўғирчоқбозлик) янги типдаги рақс куйлари. Бу куйлар ўзининг қувноқлиги, шўхлиги билан бир-биридан фарқ қилиб турган ва кенг халқ оммасини ўзига жалб этган.

XVII аср охири ва XIX аср бошларида ўзбек муסיқа маданиятида халқ ва профессионал муסיқа санъатининг қуйидаги кўплаб янги турлари такомиллаша бошлади; катта ашула, катта ўйин, Шодиёна, Наврўз, Мавриги, Шашмақом, Чор мақом (унга Дугоҳ, Ҳусайний, Чоргоҳ, Баёт, Гулёри-Шахноз

кирган). Жойларда мавжуд муסיқа чолғулари ва ижрочиларга боғлиқ ҳолда турлича чолғу ансамбллари тузилган. Кўп ҳолларда халқ чолғулари ансамбл таркибига ғижжак, танбур, дутор, чанг, най, кўшнай, доира каби муסיқа чолғулари киритилган.

Муסיқачиликда олти туркум асарлардан иборат Шашмақом айниқса машҳур бўлган. У Ўрта Осиё халқлари сюита (туркум) шаклидаги профессионал муסיқасининг узоқ тараққиёти натижасида вужудга келган. И.Ражабов ёзади: Шашмақом олти хил турли лад тизимларидан иборат, уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, мушкilot (чолғу) ва наср (ашула) бўлимларидан иборат бўлган қуйидаги мақомларга (қисмларга) бўлинади:

“Рост”, “Бузrug”, “Наво”, ”Дугоҳ”, “Сегоҳ”, “Ирок” Ҳар бир мақом 20 тадан 40 тагача катта-кичик қисмларни ўз ичига олади. Ҳаммаси бўлиб туркумда 250 га яқин мушкilot ва наср қисмлари бор. Бир мақомнинг ижроси бир неча соат давом этган.

Халқ чолғулари халқ оғзаки ижоди ва синфик адабиёт билан узвий боғлиқликда ривожланади. Халқ чолғулари ҳақидаги тасаввурларни бадиий асарлардаги муסיқа чолғулари ифодалари, китоб миниатюраларидаги чолғучилар тасвири бойитади. Фирдавсий, Саъдий, Навоий, Деҳлавийларнинг асарларида 60 дан зиёд халқ чолғуларининг номи зикр этилган.

Мақомлар асосан сарой аёнлари ҳузурида муайян вақтда ёки муайян шароитларда ижро этилган. Ҳатто моҳир кўшиқчиларнинг ўзига хос мусобақаси (айниқса, авжларни ижро этишда, шунингдек, ўзига хос янги-янги қисмларини тўқишда) ташкил этилгани маълум.

Муסיқа ижрочилиги санъатида мақом жанрини тиклаш ва ривожлантириш давом этди. Мақом ўзининг оханг ва ритм қонуниятларига кўра халқ кўшиқлари билан узвий боғлиқ бўлиб, фақат қамровининг кенглиги билан фарқланар эди. Одатда, ҳар бир мақом икки катта қисмга бўлинган. Биринчиси – фақат чолғуларда ижро этилган қисми бўлиб мушкilot деб аталган, иккинчиси – чолғулар жўрлигида айтиладиган ашула қисми бўлиб, наср деб аталган. Наср ўз ичига рақс куйи-уфори ҳам олган.

2.Ўзбек миллий муסיқа чолғулари ва ижрочилик мактаблари.

Чолғучилар орасида муסיқа товушларини ёзиб кўрсатадиган махсус белгилар тизими нотация яратишга интилиш пайдо бўлди. Буни амалга ошириш шоир-муסיқачи Паҳлавон Ниёз Мирзабоши (Комил Хоразмий 1825-1879)га насиб этди. Истеъдодли муסיқа ижрочиси моҳир танбурчи ва ғижжакчи Паҳлавон Ниёз Мирзабоши саёҳат чоғида нота бўйича куй чалаётган чолғучиларни кўриб ҳайратга тушди. Мирзабоши - Комил

Хоразмий Хоразмга қайтиши биланоқ илгаридан дилига туғиб юрган нияти мақомларни ёзиб олишга илҳом билан киришди.

Пахловон Ниёз Мирзабоши Комилнинг шогирди Муҳаммад Ёқуб Харратов (1867-1939) машҳур танбурчи эди. У нафақат чоғучилик санъатини, балки ҳаттотлик санъатини ҳам мукаммал эгаллаган эди. Истеъдодли чолғучи Комил Хоразмий раҳбарлик қилган сарой халқ чолғулари ансамбилининг созандаси бўлган Муҳаммад Ёқуб Харратов (Матёқуб Харратов) танбур нотоциясини тузишда ва хоразмча мақомларни ёзиб олишда қатнашган. Устозидан хоразмча мақом туркумларини қабул қилиб, уларнинг сақланиб қолишига катта ҳисса қўшган.

Муҳаммад Раҳимхон (1806-1825) саройида ишлаган машҳур танбурчи ва кўшиқчи Ниёзхўжа Ҳожининг ижодий ва ижрочилик фаолияти Хивада кечди. У хоразм муסיқа маданиятига катта эътибор берди.

Матёқуб Харратовнинг айтишича, Ниёзхўжа Бухорога “Шашмақом”ни ўрганиш учун борган. У Бухородан қайтгач, бухороча мақомлар Хива чолғучилари тамонидан ўзлаштирилиб, Хоразмда кенг тарқала бошлади. Хоразмнинг машҳур чолғучилари Муҳаммадраҳим Феруз, Комил Хоразмий, Мирзо Муҳаммадрасул ва бошқалар Ниёзхўжа билан ҳамкорликда мақомларга янги чолғу бўлимлари қўшиб, уларни бойитдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон шаҳри машҳур чолғучилар тўпланган марказга айланган эди. Бу ерда Уста Худойберди раҳбарлигида ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик мактабини ўрганиш бўйича ўзига хос мактаб яратилди. Фарғона чолғулари бухороча шашмақомни фаол ўзлаштира бошлади. Ота - Жалолдин Носиров (1845-1928) мақом ижрочиси, таниқли ўқитувчи, чолғучи, уста танбурчи эди. У дастлаб муסיқа илмини онасидан ўрганди, сўнгра мақомларнинг зукко билимдони ва моҳир ижрочиси бўлган отасидан таълим олди. Ота-Жалол Носиров узок йиллар мобайнида Амир Олимхон (Бухоро), Амир Музаффархон (Шаҳрисабз), Амир Отажонлар (Кармана, ҳозирда Навоий)лар саройида ўзбек халқ чолғулари ансамблининг доимий раҳбари ва хонандаси бўлган. Ота Ғиёс Абдуғани (1858-1924) ўзбек муסיқасининг билимдони, бухоролик танбурчи эди. У Шашмақомнинг Мушкулот қисмини яхши билган ва ҳар бир мақомни унга хос усул ва хусусиятларни сақлаб қолган ҳолда ижро этган.

Ҳожи Абдулазиз Расулов (1852-1936) ўзбек ва тожик муסיқасининг таниқли ижрочиларидан бири, моҳир танбурчи Ҳожи Раҳимқулнинг шогирди. 1888 йилда Бухорога борди. У ерда Ота-Жалолдин Назиров раҳбарлиги остида бир йил ичида Шашмақомни мукаммал ўрганди. А.Расулов Фарғона, Самарқанд, Тошкент шаҳарларида ўзбек халқ муסיқаси ва мақомларини фаол тарғиб қилди. У ўзбек халқ чолғулари ижрочилиги

ривожига танбурчи, дуторчи ва хонанда сифатида салмоқли ҳисса кўшиб, халқ ва муסיқа жамоатчилигининг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлди.

Юқорида номлари келтириб ўтилган муסיқачи-чолғучилар ўз ижодий йўлини бошлаб ўз даврида ижодий камолотга етдилар. Улар ҳаммаси маърифатчилар, ёш муסיқачиларнинг устозлари эдилар. Уларнинг педогогик карашлари, таълимотлари ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик бўйича янги педагогик ҳаётий манба бўлиб, ўлмас мерос сифатида сақланмоқда.

1917-1945 йилларда ижрочилик санъатининг тараққиёти 1917 йилдан кейин ўзбек муסיқа санъати жадал ва жўшқин тараққий эта бошлади. Биринчи ўн йилликдаёқ муסיқа таълими, фольклоршунослик, ижрочилик санъати соҳаларида муайян ютуқларга эришилди.

Муסיқа ўқув юртлари - Тошкентдаги Туркистон халқ консерваторияси (1918) ва унинг Самарқанддаги, Фарғонадаги (1919), Бухородаги (1920) филиалларида катта ишлар амалга оширилди. Уларда асосан ўзбек халқ чолғуларини ҳамда баъзи Европача муסיқа чолғулари (фортепиано, скрипка ва дамли чолғулари)ни чалиш ўргатилар эди. Бу муסיқа билим юртлари том маънодаги консерватория бўлмаса-да, бироқ, ўтган давр муסיқа маданияти илмини ўрганиш имконига эга бўлмаганларга содда муסיқа назарий илми ҳамда ижро санъатида сабоқ берилар эди. Шу туфайли ёш республиканинг кўпгина шаҳарларида муסיқа ҳаваскорлиги кенг қулоч ёйди.

Ўзбек санъатининг асосчиси, драматург, бастакор, муаллим, жамоат арбоби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий муסיқа санъати ривожига катта ҳисса қўшди. 1917 йилгача бўлган даврдаги халқ муסיқачи ва ижрочилари яратган анъаналар чолғуларнинг кейинги авлоди ижодида таркиб топди ва давом этди. Муסיқачи-ижрочилар қайта тузилган маданий-маърифий ташкилотларда ишга киришиб кетди.

Таниқли танбурчи ва хонанда Шораҳим Шоумаров 1919 йилда Тошкентдаги “Намуна” мактаб-интернати қошида халқ чолғулари ансамблини тузди. Бу ансамбл кейинчалик Тошкент муסיқа техникумини ташкил қилиш учун асос бўлиб хизмат қилди. 20-йилларда ўқув юртлари, заводлар, фабрикалар қошида, қишлоқ жойларда “Кўк кўйлак”, “Санъатчи қизлар”, “Санойи нафиса” каби муסיқий жамоалар тузилди. Ташкил қилинган ижодий жамоалар таркибида найчи, чангчи, дуторчи, танбурчи, ғижжакчи, дойрачи, ноғарачилар ва қашқар рубоб созандалари бўлган халқ чолғулари ансамбллари ҳам бор эди.

Халқ чолғулари ансамбллари Фарғонада, Андижонда, Самарқанда ҳам тузилади. Уларга машҳур чолғучилар уста Олим Комилов, Тўхтасин Жалилов, Аҳмаджон Умирзоқов, Юсуфжон Шакаржонов, уста Рўзмат Исабоев, Матюсуф Харратов, Уста Тойир Маруфжон Тошпулатов, Муҳиддин

Мавлоновлар раҳбарлик қилишган. Уларнинг самарали ижоди туфайли, ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик санъатидан кўпчилик баҳраманд бўлди. 1936 йилда Москвада бўладиган декада муносабати билан Қори Ёқубовга Давлат филармониясини тузиш топширилади, у филармониянинг биринчи директори этиб тайинланади. Қори Ёқубовнинг ва бошқа муסיқа санъати арбобларининг катъийлиги туфайли, Тошкент давлат консерваториясини тузиш ҳақида қарор қабул қилинади.

Ўзбек халқ муסיқаси анъаналарининг давомчиси, Тошкентлик моҳир халқ чолғучиси, дуторчи, танбурчи, найчи Юнус Ражабийнинг (1897-1976) ижодий фаолиятига маърифатпарварлик кенг муסיқий-ижтимоий хусусиятлар хос эди. Беш жилдлик ўзбек халқ муסיқасини ёзиб олиб, нашрга тайёрлаганлиги Юнус Ражабийнинг кўп йиллик ижодий фаолиятининг энг ажойиб самараси бўлди.

1927 йили Юнус Ражабий Ўзбекистон радио кўмитаси қошида 12 чолғувчи (хонанда ва созандалар)дан иборат халқ чолғулари миллий ансамбли ташкил этади. Бу ансамблга у Тошкентдаги ўша пайтда машхур муסיқачилар - кўшнайти Хайрулла Убайдуллаев, дуторчилар Абдусоат Ваҳобов, Ориф Қосимов, танбурчилар Рихси Ражапов, Маҳсудхўжа Юсупов, ғижжакчилар Имомжон Икромов, Наби Ҳасанов, Маҳмуд Юсупов, найчилар Дадаали Соатқулов, Саид Калонов, чангчилар Нигматжон Дўстмуҳаммедов, Фахриддин Содиков, Маҳаматжон Расулов, дойрачи Дадахўжа Соттиевларни жалб этди. Репертуарида ўзбек халқ куйлари билан бир қаторда замонавий бастакор, шу жумладан Юнус Ражабийнинг “Чоргоҳ”, “Кўчабоғи”, “Баёт”, “Бирлашингиз”, “Фабрика”, “Ғалаба”, “Ҳаммамиз”, “Илғор”, “Мирзадавлат” каби асарлари бор эди. Кейинроқ бу ансамблда республиканинг машхур хонандалари Тошкентлик Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов, Бухоролик домла Ҳалим Ибодов, Самарқандлик дуторчи ва хонанда хожи Абдурахмон Умаров, танбурчи ва хонандалар Матёқуб Харратов, Сафо Муғоний, Тошкентлик Назира Ахмедова каби санъаткорлар ишлаган. Айни пайтда ансамблнинг ижрочилик репертуари “Шашмақом”нинг мушкулот ва наср қисмлари: “Насуруллои”, “Наврўзи Сабо”, “Талқини ушшоқ”, “Сарвинози талқинча”, шунингдек, бастакорларнинг “Уйғонинг”, “Бизнинг қишлоқ”, “Яшасин”, “Колхозимиз” каби асарлар ҳисобига кенгайди. 1930 йилда Тошкент муסיқа олий мактаби, 1936 йилда эса унинг асосида Ўрта Осиёда биринчи муסיқа олий ўқув юрти - Тошкент давлат консерваторияси очилди.

1936-1937 ўқув йили халқ чолғуларида ижрочилик соҳасида муסיқий таълим ривожини учун жуда муҳим давр бўлди. Айнан шу даврда Ҳамза номидаги Тошкент муסיқа билим юртида А.И.Петросянс ташаббуси билан Й.Ражабий, А.Дарошев, А.Мансуров, Б.Гиенко, Н.Крестянин,

В.Марсинковский, А.Махсудов, О.Қосимов каби ўқитувчилар умуммақбул нота тизими асосида ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик бўйича сабоқ бера бошладилар. Ш.Шоакрамов, А.Ғофуров, М.Юнусов (чанг), С.Юлдошов, Г.Қодиров (танбур), А.Илёсов, М. Аъзамов кабилар уларнинг биринчи ўқувчилардан бўлишди.

Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик маданиятининг ўсиши, жаҳон бастакорлари асарларининг ўзлаштирилиши, Ўзбекистон бастакорларининг халқ чолғулари учун махсус асарлар яратишдаги фаол ижодий фаолияти ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик санъатини янада юксалиши учун муҳим замин бўлди. Шу билан бирга, юқори малакали илмий педагогик ва ижрочи кадрларни пухта ва мукамал қилиб тайёрлаш масаласини ҳам кун тартибига қўйди.

Ўзбек халқ чолғуларида ижрочиликнинг кейинги даврлардаги юксалиши Тошкент консерваториясининг фаолияти билан чамбарчас боғланди. 1948 йилдан бошлаб мамлакатимиздаги муסיқа олий ўқув юртларида, шу жумладан; ҳозирги Ўзбекистон давлат консерваторияси (аввал М.Ашрафий номидаги Тошкент давлат консерваторияси)да ҳам халқ чолғулари ижрочилиги бўйича таълим бериш бошланди.

Ўзбек халқ чолғулари бўлимига (оркестр факультети таркибида) раҳбарлик қилиш, ўқувчиларни саралаб йиғиш, ўқув режаларини тузиш А.И.Петросянс томонидан амалга оширилди. Тошкент давлат консерваториясида ўзбек халқ чолғулари ижрочилиги бўйича профессионал таълимни йўлга қўйишда В.А.Успенский, М.А.Ашрафий, А.И.Петросянс, И.П.Благовешченский, Б.Ф.Гиенко, Г.Г.Собитовлар катта рол ўйнашди.

1948-1949 йиллардаги биринчи ўқув йилида консерваторияга Ўзбекистон Давлат филармонияси халқ чолғулари оркестрининг 13 чолғучиси ўқишга қабул қилинди. Шулардан 10 киши: Назир Нигматов (қўшнаё), Аббос Баҳромов, Александр Евдокимов (прима-рубоб), Лаъли Султонова, Мирзаев, Бурибой Мирзааҳмедов (қашқар рубоб), Маҳаматжон Асилов, Обид Холмуҳамедов (ғижжак), Анвар Ливиев (дойра) 1-курсга қабул қилинди. Ҳамза номидаги Тошкент муסיқа билим юртининг битирувчилари Аҳмаджон Одилов (чанг), Валентина Борисенко (прима рубоби), Феоктист Василевлар (қашқар рубоби) эса 2-курсга қабул қилинди.

Муҳаммаджон Мирзаев (1913 йилда туғилган) республикадаги рубобчиларнинг энг машҳури, куйчи-бастакори. Консерваторияни қашқар рубоби синфида А.И.Петросянс раҳбарлигида тамомлаган. 1951 йилдан филармония оркестрида ишлаш билан бир қаторда, ўзбек халқ муסיқа меросини ўрганиш бўйича ёш ижрочиларга мураббийлик қилиб келган. Халқ артистлари Х.Мавлонова, М.Турғунбоевалар билан ижодий ҳамкорликда

“Баҳор валси”, “Янги тановар”, “Гулноз”, “Дилбар”, “Гулхумор”, “Дилдор” каби лирик кўшиқли рақс куйларини яратган. У яратган кўшиқлар орасида “Ширмоной”, “Олтин сандиқ”, “Уч дугоналар” айниқса машҳурдир. М.Мирзаев Ўзбекистон халқ артисти, Ўзбекистон бастакорлар уюшмаси аъзоси ва бир қанча мукофатлар соҳиби. Рубоб ижрочилигида (кейинроқ ёш ижрочилар томонидан ривожлантирилган) ҳиссий ва ёрқин услуб асосини яратган дастлабки рубобчилардан ҳисобланади.

Мирза Ҳакимович Тоиров (1930 йилда туғилган). Консерваторияни най ихтисослиги бўйича тамомлаган дастлабки битирувчилардан бири (1956). У ўз устози А.И.Петросянс билан ҳамкорликда “Най мактаби” ўқув кўлланмасини яратган. Ушбу кўлланма Ўзбекистондаги барча муסיқа билим юртларида, шу билан бирга, кўшни республикаларда ҳам най синфларининг очилишига имкон яратди. М.Тоиров 1957 йилдан ижрочилик кафедрасида аввал ўқитувчи, сўнгра доцент бўлиб ишлаган. Айни бир пайтда Т.Жалилов номидаги халқ чолғулари оркестрида ҳам иштирок этган. М.Тоиров муסיқа ижрочилари Бутуниттифоқ конкурсининг (1957) ҳамда Ёшлар ва ўқувчиларнинг VI жаҳон фестивалининг совриндори (1957), Эстония ва МДХ давлатлари (Москва, Қозоғистон, Озарбайжон, Туркменистон, Тожикистон)да бўлиб ўтган ўзбек санъати декадаларида қатнашган. М.Тоиров бир неча истеъдодли найчиларни тарбиялаб камол топтирган. Унинг И.Қосимов, О.Азизов, Ш.Аҳмаджонов, Р.Холмирзаев, К.Юсупов, А.Абдурашидов каби шогирдлари республика кўрикларининг совриндори бўлишган. М.Тоиров Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1969). У 1987 йилдан консерваториянинг профессори унвонига сазаввор бўлди.

Фозил Матюсупович Харратов (1926-1971) таниқли чангчилардан бири эди. Муסיқа билими ва ижрочилик илк сабоғини ўз отаси, машҳур чангчи Матюсуф Харратовдан олди. Отаси (М.Харратов) фарзандининг истагига кўра, унга ярим хроматик товуш қаторига мансуб янги чанг ясаб беради. 1942 йилда Ф.Харратовларнинг оиласи Тошкентга кўчиб келади. Фозил бу ерда аввал Тошкент давлат циркининг аралаш муסיқа ансамблида ишлайди. У 1950-1955 йилларда Тошкент давлат консерваториясида А.Одиловнинг чанг чолғуси синфида ўқийди. Кейин бир оз вақт консерваторияда дарс беради. Унинг шогирдлари орасида Г.Неъматов, Ф.Шукурова, Т.Хўжамбердиев каби таниқли ижрочилар бор. Ф.Харратов Москвада бўлиб ўтган Ёшлар ва ўқувчиларнинг VI Жаҳон фестивалининг совриндори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1964). У “Хурмат Белгиси” ордени билан мукофотланган.

Феоктист Никифорович Васильев (1919-1987) дастлабки профессионал кашқар рубоби ижрочиларидан биридир. У 1937 йилда Ҳамза номидаги Тошкент муסיқа билим юртига ўқишга киради. 1938 йилдан Ўзбекистон

филармонияси халқ чолғулари оркестрининг чолғучиси эди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Туркистон ҳарбий округининг ашула ва рақс ансамблида ишлаган. Консерваторияни қашқар рубоби синфи бўйича А.И.Петросянс раҳбарлигида тамомлаган (1952). 1949 йилдан консерваторияда қашқар рубоби, дутор, танбур ихтисослиги бўйича дарс берган. С.Тахалов, А.Бобохонов, Г.Эргашев, Т.Ражабов, Қ.Усмонов каби машҳур рубобчилар унинг қўл остида тарбияланганлар. Феоктист Никифорович ўзининг илмий-методик ишларида (“Рубоб мактаби” дарслиги) “қашқар рубоби учун этюд ва машқлар” рубоб чалишни ўрганиш бўйича тизимли ўқитиш методини ишлаб чиқди. 1983 йилдан Ф.Василев профессор вазифасини бажарувчи бўлиб ишлаган эди.

Феоктист Никифоровичнинг номи ўзбек муסיқа маданияти ҳамда 40 йилга яқин мураббий бўлиб хизмат қилган Тошкент консерваторияси билан чамбарчас боғлиқ.

Валентина Яковлевна Борисенко (1919-1990) ўзининг ижодий йўлини Ўзбекистон Давлат филармонияси халқ чолғулари оркестрида чолғувчи бўлиб бошлади (1939). Прима рубоби ихтисослигида ижрочи ва ўқитувчи сифатида танилди. Ҳамза номидаги муסיқа билим юртини тугатгач (1948), Борисенко оркестрнинг торли-нохунли чолғулар гуруҳида концертмейстер бўлиб ишлади. Консерваторияни прима рубоби ихтисослиги бўйича И.Г.Благовешченский раҳбарлигида тамомлади (1952). Сўнгра оркестрда ишлашни давом эттирди. 1950 йилдан Тошкент консерваториясида ўқитувчи, 1962 йилдан эса халқ чолғулари кафедрасининг доценти лавзимларида ишлаган. Борисенконинг машҳур шогирдлари орасида А.Маликов, Г.Салаева (Обидова), Б.Йўлдошев, М.Раҳимов, Б.Азимов, Ш.Жанайдаров, А.Дадамухамедов каби ижрочилар бор.

Сулаймон Маниевич Тахалов (1942 йилда туғилган) ажойиб ижро техникасига ва алоҳида товуш жозибасига эга бўлган, анъанавий ва академик ижро усулини бирдек мукамал эгаллаган рубобчилардандир. Консерваторияда ўқишни тугатгач, Ф.Н.Василев синфида (1958) қашқар ва афғон рубоблари ҳамда танбур ихтисосликлари бўйича сабоқ берди. С.Тахалов Москвада бўлиб ўтган Ёшлар ва ўқувчиларнинг VI Жаҳон фестивалида иштирок этган (1957). У халқ чолғулари ижрочилари Бутуниттифоқ конкурсининг ўзбек халқ муסיқаси нота ёзуви ва тавсифини такомиллаштириш соҳасида катта илмий-тадқиқот ишларининг соҳиби. У “Афғон рубобини, чалишни ўргатиш методикаси асослари” номли ўқув қўлланма муаллифидир. С.Тахалов 1985 йилдан доцент, 1988 йилдан эса санъатшунослик фанлари доктори, профессор илмий даража ва унвонларини олган.

Абдусалом Маликович Маликов (1939-1979). Доцент вазифасини бажарувчи бўлиб хизмат қилган. А.Маликовнинг рубоб-прима ихтисослиги бўйича 60-65 йилларда консерваторияда В.Й.Борисенко раҳбарлигида олиб борган ижодий фаолияти алоҳида эътиборга лойиқ. У 1967 йилдан халқ чолғулари ижрочилик кафедрасида ишлаган. I Республика кўрик-танловининг соҳиби (1971).

Гуломқодир Эргашевич Эргашев (1946 йилда туғилган). Тошкент консерваториясининг собиқ ўқувчиси (1969). Ф.Н.Васильевнинг шогирди, афғон рубоби ижрочиси, турли хил дастурлар билан тез-тез концертларда қатнашиб туради. 1967 йилдан ЎзДКсида ўқитувчи, 1988 йилдан кафедра доценти лавозимида ишлаган.

3.Хонандалик маҳорати асослари, жанрлари, таснифи ва уларда ижрочилик овоз созлари.

XVII аср охири ва XIX аср бошларида ўзбек муסיқа маданиятида халқ ва профессионал муסיқа санъатининг қуйидаги кўплаб янги турлари такомиллаша бошлади; катта ашула, катта ўйин, Шодиёна, Наврўз, Мавриги, Шашмақом, Чор мақом (унга Дугоҳ, Хусайний, Чоргоҳ, Баёт, Гулёри-Шахноз кирган). Жойларда мавжуд муסיқа чолғулари ва ижрочиларга боғлиқ ҳолда турлича чолғу ансамбллари тузилган. Кўп ҳолларда халқ чолғулари ансамбл таркибига ғижжак, танбур, дутор, чанг, най, кўшнайн, доира каби муסיқа чолғулари киритилган.

Муסיқачиликда олти туркум асарлардан иборат Шашмақом айниқса машҳур бўлган. У Ўрта Осиё халқлари сюита (туркум) шаклидаги профессионал муסיқасининг узоқ тараққиёти натижасида вужудга келган. И.Ражабов ёзади: Шашмақом олти хил турли лад тизимларидан иборат, уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, мушкilot (чолғу) ва наср (ашула) бўлимларидан иборат бўлган қуйидаги мақомларга (қисмларга) бўлинади:

“Рост”, “Бузруг”, “Наво”, ”Дугоҳ”, “Сегоҳ”, “Ироқ” Ҳар бир мақом 20 тадан 40 тагача катта-кичик қисмларни ўз ичига олади. Ҳаммаси бўлиб туркумда 250 га яқин мушкilot ва наср қисмлари бор. Бир мақомнинг ижроси бир неча соат давом этган.

Халқ чолғулари халқ оғзаки ижоди ва синфик адабиёт билан узвий боғлиқликда ривожланади. Халқ чолғулари ҳақидаги тасаввурларни бадиий асарлардаги муסיқа чолғулари ифодалари, китоб миниатюраларидаги чолғучилар тасвири бойитади. Фирдавсий, Саҳдий, Навоий, Деҳлавийларнинг асарларида 60 дан зиёд халқ чолғуларининг номи зикр этилган.

Мақомлар асосан сарой аёнлари хузурида муайян вақтда ёки муайян

шароитларда ижро этилган. Ҳатто моҳир кўшиқчиларнинг ўзига хос мусобақаси (айниқса, авжларни ижро этишда, шунингдек, ўзига хос янги-янги қисмларини тўқишда) ташкил этилгани маълум.

Муסיқа ижрочилиги санъатида мақом жанрини тиклаш ва ривожлантириш давом этди. Мақом ўзининг оханг ва ритм қонуниятларига кўра халқ кўшиқлари билан узвий боғлиқ бўлиб, фақат қамровининг кенглиги билан фарқланар эди. Одатда, ҳар бир мақом икки катта қисмга бўлинган.

Биринчиси – фақат чолғуларда ижро этилган қисми бўлиб мушкilot деб аталган, иккинчиси – чолғулар жўрлигида айтиладиган ашула қисми бўлиб, наср деб аталган. Наср ўз ичига рақс куйи-уфори ҳам олган.

Чолғучилар орасида муסיқа товушларини ёзиб кўрсатадиган махсус белгилар тизими нотация яратишга интилиш пайдо бўлди. Буни амалга ошириш шоир-муסיқачи Паҳлавон Ниёз Мирзабоши (Комил Хоразмий 1825-1879)га насиб этди. Истеҳдодли муסיқа ижрочиси моҳир танбурчи ва ғижжакчи Паҳлавон Ниёз Мирзабоши саёҳат чоғида нота бўйича куй чалаётган чолғучиларни кўриб ҳайратга тушди. Мирзабоши - Комил Хоразмий Хоразмга қайтиши биланоқ илгаридан дилига тутиб юрган нияти мақомларни ёзиб олишга илҳом билан киришди.

Паҳлавон Ниёз Мирзабоши Комилнинг шогирди Муҳаммад Ёкуб Харратов (1867-1939) машҳур танбурчи эди. У нафақат чоғучилик санъатини, балки ҳаттотлик санъатини ҳам мукаммал эгаллаган эди. Истеҳдодли чолғучи Комил Хоразмий раҳбарлик қилган сарой халқ чолғулари ансамбилининг созандаси бўлган Муҳаммад Ёкуб Харратов (Матёкуб Харратов) танбур нотоциясини тузишда ва хоразмча мақомларни ёзиб олишда қатнашган. Устозидан хоразмча мақом туркумларини қабул қилиб, уларнинг сақланиб қолишига катта ҳисса қўшган.

Муҳаммад Раҳимхон (1806-1825) саройида ишлаган машҳур танбурчи ва кўшиқчи Ниёзхўжа Ҳожининг ижодий ва ижрочилик фаолияти Хивада кечди. У хоразм муסיқа маданиятига катта эътибор берди.

Матёкуб Харратовнинг айтишича, Ниёзхўжа Бухорога “Шашмақом”ни ўрганиш учун борган. У Бухородан қайтгач, бухороча мақомлар Хива чолғучилари тамонидан ўзлаштирилиб, Хоразмда кенг тарқала бошлади. Хоразмнинг машҳур чолғучилари Муҳаммадраҳим Феруз, Комил Хоразмий, Мирзо Муҳаммадрасул ва бошқалар Ниёзхўжа билан ҳамкорликда мақомларга янги чолғу бўлимлари кўшиб, уларни бойитдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Кўкон шаҳри машҳур чолғучилар тўпланган марказга айланган эди. Бу ерда Уста Худойберди раҳбарлигида ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик мактабини ўрганиш бўйича ўзига хос

мактаб яратилди. Фарғона чолғулари бухороча шашмақомни фаол ўзлаштира бошлади. Ота - Жалолиддин Носиров (1845-1928) мақом ижрочиси, таниқли ўқитувчи, чолғучи, уста танбурчи эди. У дастлаб муסיқа илмини онасидан ўрганди, сўнгра мақомларнинг зукко билимдони ва моҳир ижрочиси бўлган отасидан таълим олди. Ота-Жалол Носиров узок йиллар мобайнида Амир Олимхон (Бухоро), Амир Музаффархон (Шаҳрисабз)," Амир Отажонлар (Кармана, ҳозирда Навоий)лар саройида ўзбек халқ чолғулари ансамблининг доимий раҳбари ва хонандаси бўлган. Ота Ғиёс Абдуғани (1858-1924) ўзбек муסיқасининг билимдони, бухоролик танбурчи эди. У Шашмақомнинг Мушкулот қисмини яхши билган ва ҳар бир мақомни унга хос усул ва хусусиятларни сақлаб қолган ҳолда ижро этган.

Хожи Абдулазиз Расулов (1852-1936) ўзбек ва тожик муסיқасининг таниқли ижрочиларидан бири, моҳир танбурчи Ҳожи Раҳимкулнинг шогирди. 1888 йилда Бухорога борди. У ерда Ота-Жалолиддин Назиров раҳбарлиги остида бир йил ичида Шашмақомни мукамал ўрганди. А.Расулов Фарғона, Самарқанд, Тошкент шаҳарларида ўзбек халқ муסיқаси ва мақомларини фаол тарғиб қилди. У ўзбек халқ чолғулари ижрочилиги ривожига танбурчи, дуторчи ва хонанда сифатида салмоқли ҳисса қўшиб, халқ ва муסיқа жамоатчилигининг меҳр-мухаббатига сазовор бўлди.

Юқорида номлари келтириб ўтилган муסיқачи-чолғучилар ўз ижодий йўлини бошлаб ўз даврида ижодий камолотга етдилар. Улар ҳаммаси маҳрифатчилар, ёш муסיқачиларнинг устозлари эдилар. Уларнинг педогогик қарашлари, таълимотлари ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик бўйича янги педагогик ҳаётий манба бўлиб, ўлмас мерос сифатида сақланмоқда.

1917-1945 йилларда ижрочилик санъатининг тараққиёти 1917 йилдан кейин ўзбек муסיқа санъати жадал ва жўшқин тараққий эта бошлади. Биринчи ўн йилликдаёқ муסיқа таълими, фольклоршунослик, ижрочилик санъати соҳаларида муайян ютуқларга эришилди.

Муסיқа ўқув юртлари - Тошкентдаги Туркистон халқ консерваторияси (1918) ва унинг Самарқанддаги, Фарғонадаги (1919), Бухородаги (1920) филиалларида катта ишлар амалга оширилди. Уларда асосан ўзбек халқ чолғуларини ҳамда баъзи Европача муסיқа чолғулари (фортепиано, скрипка ва дамли чолғулари) ни чалиш ўргатилар эди. Бу муסיқа билим юртлари том маънодаги консерватория бўлмаса-да, бироқ, ўтган давр муסיқа маданияти илмини ўрганиш имконига эга бўлмаганларга содда муסיқа назарий илми ҳамда ижро санъатида сабоқ берилар эди. Шу туфайли ёш республиканинг кўпгина шаҳарларида муסיқа ҳаваскорлиги кенг қулоч ёйди.

Ўзбек санъатининг асосчиси, драматург, бастакор, муаллим, жамоат арбоби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий муסיқа санъати ривожига катта ҳисса

қўшди. 1917 йилгача бўлган даврдаги халқ муסיқачи ва ижрочилари яратган анъаналар чолғуларнинг кейинги авлоди ижодида таркиб топди ва давом этди. Муסיқачи-ижрочилар қайта тузилган маданий-маҳрифий ташкилотларда ишга киришиб кетди.

Таниқли танбурчи ва хонанда Шораҳим Шоумаров 1919 йилда Тошкентдаги “Намуна” мактаб-интернати қошида халқ чолғулари ансамблини тузди. Бу ансамбл кейинчалик Тошкент муסיқа техникумини ташкил қилиш учун асос бўлиб хизмат қилди. 20-йилларда ўқув юртлари, заводлар, фабрикалар қошида, қишлоқ жойларда “Кўк кўйлак”, “Санъатчи қизлар”, “Санойи нафиса” каби муסיқий жамоалар тузилди. Ташкил қилинган ижодий жамоалар таркибида найчи, чангчи, дуторчи, танбурчи, ғижжакчи, дойрачи, ноғарачилар ва қашқар рубоб созандалари бўлган халқ чолғулари ансамбллари ҳам бор эди.

Халқ чолғулари ансамбллари Фарғонада, Андижонда, Самарқанда ҳам тузилади. Уларга машхур чолғучилар уста Олим Комилов, Тўхтасин Жалилов, Аҳмаджон Умирзоқов, Юсуфжон Шакаржонов, уста Рўзмат Исабоев, Матюсуф Харратов, Уста Тойир Маруфжон Тошпулатов, Муҳиддин Мавлоновлар раҳбарлик қилишган. Уларнинг самарали ижоди туфайли, ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик санъатидан кўпчилик баҳраманд бўлди.

1936 йилда Москвада бўладиган декада муносабати билан Қори Ёқубовга Давлат филармониясини тузиш топширилади, у филармониянинг биринчи директори этиб тайинланади. Қори Ёқубовнинг ва бошқа муסיқа санъати арбобларининг қатъийлиги туфайли, Тошкентда давлат консерваториясини тузиш ҳақида қарор қабул қилинади.

Ўзбек халқ муסיқаси анъаналарининг давомчиси, Тошкентлик моҳир халқ чолғучиси-дуторчи, танбурчи, найчи Юнус Ражабийнинг (1897-1976) ижодий фаолиятига маҳрифатпарварлик кенг муסיқий-ижтимоий хусусиятлар хос эди. Беш жилдлик ўзбек халқ муסיқасини ёзиб олиб, нащрга тайёрлаганлиги Юнус Ражабийнинг кўп йиллик ижодий фаолиятининг энг ажойиб самараси бўлди. 1927 йили Юнус Ражабий Ўзбекистон радио кўмитаси қошида 12 чолғувчи (хонанда ва созандалар)дан иборат халқ чолғулари миллий ансамбли ташкил этади. Бу ансамблга у Тошкентдаги ўша пайтда машхур муסיқачилар - кўшнайти Хайрулла Убайдуллаев, дуторчилар Абдусоат Ваҳобов, Ориф Қосимов, танбурчилар Рихси Ражапов, Маҳсудхўжа Юсупов, ғижжакчилар Имомжон Икромов, Наби Ҳасанов, Маҳмуд Юсупов, найчилар Дадаали Соаткулов, Саид Калонов, чангчилар Нигматжон Дўстмуҳаммедов, Фахриддин Содиков, Маҳаматжон Расулов, дойрачи Дадахўжа Соттиевларни жалб этди. Репертуарида ўзбек халқ куйлари билан бир қаторда замонавий бастакор, шу жумладан Юнус Ражабийнинг “Чоргоҳ”,

“Кўчабоғи”, “Баёт”, “Бирлашингиз”, “Фабрика”, ”Ғалаба”, “Ҳаммамиз”, “Илғор”, “Мирзадавлат” каби асарлари бор эди. Кейинроқ бу ансамблда республиканинг машҳур хонандалари Тошкентлик Мулла Тўйчи Тошмухамедов, Бухоролик домла Ҳалим Ибодов, Самарқандлик дуторчи ва хонанда хожи Абдурахмон Умаров, танбурчи ва хонандалар Матёқуб Харратов, Сафо Муғоний, Тошкентлик Назира Ахмедова каби санъаткорлар ишлаган. Айна пайтда ансамблнинг ижрочилик репертуари “Шашмақом”нинг мушкулот ва наср қисмлари: “Насуруллои”, “Наврўзи Сабо”, “Талқини ушшоқ”, “Сарвинози талқинча”, шунингдек, бастакорларнинг “Уйғонинг”, “Бизнинг қишлоқ”, “Яшасин”, “Колхозимиз” каби асарлар ҳисобига кенгайди.

1930 йилда Тошкент муסיқа олий мактаби, 1936 йилда эса унинг асосида Ўрта Осиёда биринчи муסיқа олий ўқув юрти - Тошкент давлат консерваторияси очилди. 1936-1937 ўқув йили халқ чолғуларида ижрочилик соҳасида муסיқий таълим ривожини учун жуда муҳим давр бўлди. Айнан шу даврда Ҳамза номидаги Тошкент муסיқа билим юртида А.И.Петросянц ташаббуси билан Ю.Ражабий, А.Дарошев, А.Мансуров, Б.Гиенко, Н.Крестянин, В.Марсинковский, А.Махсудов, О.Қосимов каби ўқитувчилар умуммақбул нота тизими асосида ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик бўйича сабоқ бера бошладилар. Ш.Шоакрамов, А.Ғофуров, М.Юнусов (чанг), С.Юлдошов, Г.Қодиров (танбур), А.Илёсов, М. Аъзамов кабилар уларнинг биринчи ўқувчилардан бўлишди.

4. Муסיқа ўқитувчисининг чолғу ижрочилиги ва хонандалик маҳоратини ўстириш бўйича амалий тажрибалар

Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик маданиятининг ўсиши, жаҳон бастакорлари асарларининг ўзлаштирилиши, Ўзбекистон бастакорларининг халқ чолғулари учун махсус асарлар яратишдаги фаол ижодий фаолияти ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик санъатини янада юксалиши учун муҳим замин бўлди. Шу билан бирга, юқори малакали илмий педагогик ва ижрочи кадрларни пухта ва мукамал қилиб тайёрлаш масаласини ҳам кун тартибига кўйди.

Ўзбек халқ чолғуларида ижрочиликнинг кейинги даврлардаги юксалиши Тошкент консерваториясининг фаолияти билан чамбарчас боғланди. 1948 йилдан бошлаб мамлакатимиздаги муסיқа олий таълим муассасаларида, шу жумладан; ҳозирги Ўзбекистон давлат консерваториясида ҳам халқ чолғулари ижрочилиги бўйича таълим бериш бошланди.

Ўзбек халқ чолғулари бўлимига (оркестр факультети таркибида) раҳбарлик қилиш, ўқувчиларни саралаб йиғиш, ўқув режаларини тузиш

А.И.Петросянц томонидан амалга оширилди. Ўзбекистон давлат консерваториясида ўзбек халқ чолғулари ижрочилиги бўйича профессионал таълимни йўлга қўйишда В.А.Успенский, М.А.Ашрафий, А.И.Петросянц, И.П.Благовешченский, Б.Ф.Гиенко, Г.Г.Собитовлар катта рол ўйнашди.

1948-1949 йиллардаги биринчи ўқув йилида консерваторияга Ўзбекистон Давлат филармонияси халқ чолғулари оркестрининг 13 чолғучиси ўқишга қабул қилинди. Шулардан 10 киши: Назир Нигматов (кўшнай), Аббос Баҳромов, Александр Евдокимов (прима-рубоб), Лаъли Султонова, Мирзаев, Бурибой Мирзааҳмедов (қашқар рубоб), Маҳаматжон Асилов, Обид Холмухамедов (ғижжак), Анвар Ливиев (дойра) 1-курсга қабул қилинди. Ҳамза номидаги Тошкент муסיқа билим юртининг битирувчилари Ахмаджон Одиров (чанг), Валентина Борисенко (прима рубоби), Феоктист Василевлар (қашқар рубоби) эса 2-курсга қабул қилинди.

Муҳаммаджон Мирзаев республикадаги рубобчиларнинг энг машхури, куйчи-бастакори. Консерваторияни қашқар рубоби синфида А.И.Петросянц раҳбарлигида тамомлаган. 1951 йилдан филармония оркестрида ишлаш билан бир қаторда, ўзбек халқ муסיқа меросини ўрганиш бўйича ёш ижрочиларга мураббийлик қилиб келган. Халқ артистлари Х.Мавлонова, М.Турғунбоевалар билан ижодий ҳамкорликда “Баҳор валси”, “Янги тановар”, “Гулноз”, “Дилбар”, “Гулхумор”, “Дилдор” каби лирик кўшиқли рақс куйларини яратган. У яратган кўшиқлар орасида “Ширмоной”, “Олтин сандиқ”, “Уч дугоналар” айниқса машхурдир. М.Мирзаев Ўзбекистон халқ артисти, Ўзбекистон бастакорлар уюшмаси аъзоси ва бир қанча мукофатлар соҳиби. Рубоб ижрочилигида (кейинроқ ёш ижрочилар томонидан ривожлантирилган) ҳиссий ва ёрқин услуб асосини яратган дастлабки рубобчилардан ҳисобланади.

Мирза Ҳакимович Тоиров консерваторияни най ихтисослиги бўйича тамомлаган дастлабки битирувчилардан бири (1956). У ўз устози А.И.Петросянц билан ҳамкорликда “Най мактаби” ўқув қўлланмасини яратган. Ушбу қўлланма Ўзбекистондаги барча муסיқа билим юртларида, шу билан бирга, кўшни республикаларда ҳам най синфларининг очилишига имкон яратди. М.Тоиров 1957 йилдан ижрочилик кафедрасида аввал ўқитувчи, сўнгра доцент бўлиб ишлаган. Айни бир пайтда Т.Жалилов номидаги халқ чолғулари оркестрида ҳам иштирок этган. М.Тоиров муסיқа ижрочилари Бутуниттифок конкурсининг (1957) ҳамда Ёшлар ва ўқувчиларнинг VI жаҳон фестивалининг совриндори (1957), Эстония ва МДҲ давлатлари (Москва, Қозоғистон, Озарбайжон, Туркменистон, Тожикистон)да бўлиб ўтган ўзбек санъати декадаларида қатнашган. М.Тоиров бир неча истехдодли найчиларни тарбиялаб камол топтирган.

Унинг И.Қосимов, О.Азизов, Ш.Аҳмаджонов, Р.Холмирзаев, К.Юсупов, А.Абдурашидов каби шогирдлари республика кўрикларининг совриндори бўлишган. М.Тоиров Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1969). У 1987 йилдан консерваториянинг профессори унвонига сазаввор бўлди.

Фозил Матюсупович Харратов (1926-1971) таниқли чангчилардан бири эди. Муסיқа билими ва ижрочилик илк сабоғини ўз отаси, машҳур чангчи Матюсуф Харратовдан олди. Отаси (М.Харратов) фарзандининг истагига кўра, унга ярим хроматик товуш қаторига мансуб янги чанг ясаб беради. 1942 йилда Ф.Харратовларнинг оиласи Тошкентга кўчиб келади. Фозил бу ерда аввал Тошкент давлат циркининг аралаш муסיқа ансамблида ишлайди. У 1950-1955 йилларда Тошкент давлат консерваториясида А.Одиловнинг чанг чолғуси синфида ўқийди. Кейин бир оз вақт консерваторияда дарс беради. Унинг шогирдлари орасида Г.Неҳматов, Ф.Шукурова, Т.Хўжамбердиев каби таниқли ижрочилар бор. Ф.Харратов Москвада бўлиб ўтган Ёшлар ва ўқувчиларнинг VI Жаҳон фестивалининг совриндори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1964). У “Хурмат Белгиси” ордени билан мукофотланган.

Феоктист Никифорович Василев (1919-1987) дастлабки профессионал қашқар рубоби ижрочиларидан биридир. У 1937 йилда Ҳамза номидаги Тошкент муסיқа билим юртига ўқишга киради. 1938 йилдан Ўзбекистон филармонияси халқ чолғулари оркестрининг чолғучиси эди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Туркистон ҳарбий округининг ашула ва рақс ансамблида ишлаган. Консерваторияни қашқар рубоби синфи бўйича А.И.Петросянц раҳбарлигида тамомлаган (1952). 1949 йилдан консерваторияда қашқар рубоби, дутор, танбур ихтисослиги бўйича дарс берган. С.Тахалов, А.Бобохонов, Г.Эргашев, Т.Ражабов, Қ.Усмонов каби машҳур рубобчилар унинг қўл остида тарбияланганлар. Феоктист Никифорович ўзининг илмий-методик ишларида (“Рубоб мактаби” дарслиги) “қашқар рубоби учун этюд ва машқлар” рубоб чалишни ўрганиш бўйича тизимли ўқитиш методини ишлаб чиқди. 1983 йилдан Ф.Василев профессор вазифасини бажарувчи бўлиб ишлаган эди.

Феоктист Никифоровичнинг номи ўзбек муסיқа маданияти ҳамда 40 йилга яқин мураббий бўлиб хизмат қилган Тошкент консерваторияси билан чамбарчас боғлиқ.

Валентина Яковлевна Борисенко (1919-1990) ўзининг ижодий йўлини Ўзбекистон Давлат филармонияси халқ чолғулари оркестрида чолғувчи бўлиб бошлади (1939). Прима рубоби ихтисослигида ижрочи ва ўқитувчи сифатида танилди. Ҳамза номидаги муסיқа билим юртини тугатгач (1948), Борисенко оркестрнинг торли-нохунли чолғулар гуруҳида концертмейстер бўлиб ишлади. Консерваторияни прима рубоби ихтисослиги бўйича

И.Г.Благовешченский раҳбарлигида тамомлади (1952). Сўнгра оркестрда ишлашни давом эттирди. 1950 йилдан Тошкент консерваториясида ўқитувчи, 1962 йилдан эса халқ чолғулари кафедрасининг доценти лавзимларида ишлаган. Борисенконинг машҳур шогирдлари орасида А.Маликов, Г.Салаева (Обидова), Б.Йўлдошев, М.Раҳимов, Б.Азимов, Ш.Жанайдаров, А.Дадамухамедов каби ижрочилар бор.

Сулаймон Маниевич Тахалов (1942 йилда туғилган) ажойиб ижро техникасига ва алоҳида товуш жозибасига эга бўлган, анъанавий ва академик ижро усулини бирдек мукаммал эгаллаган рубобчилардандир. Консерваторияда ўқишни тугатгач, Ф.Н.Василев синфида (1958) қашқар ва афғон рубоблари ҳамда танбур ихтисосликлари бўйича сабоқ берди. С.Тахалов Москвада бўлиб ўтган Ёшлар ва ўқувчиларнинг ВИ Жаҳон фестивалида иштирок этган (1957). У халқ чолғулари ижрочилари Бутуниттифоқ конкурсининг ўзбек халқ муסיқаси нота ёзуви ва тавсифини такомиллаштириш соҳасида катта илмий-тадқиқот ишларининг соҳиби. У “Афғон рубобини, чалишни ўргатиш методикаси асослари” номли ўқув кўлланма муаллифидир. С.Тахалов 1985 йилдан доцент, 1988 йилдан эса санъатшунослик фанлари доктори, профессор илмий даража ва унвонларини олган.

Абдусалом Маликович Маликов (1939-1979). Доцент вазифасини бажарувчи бўлиб хизмат қилган. А.Маликовнинг рубоб-прима ихтисослиги бўйича 60-65 йилларда консерваторияда В.Й.Борисенко раҳбарлигида олиб борган ижодий фаолияти алоҳида эътиборга лойиқ. У 1967 йилдан халқ чолғулари ижрочилик кафедрасида ишлаган. И Республика кўрик-танловининг соҳиби (1971).

Ғуломқодир Эргашевич Эргашев (1946 йилда туғилган). Тошкент консерваториясининг собиқ ўқувчиси (1969). Ф.Н.Василевнинг шогирди, афғон рубоби ижрочиси, турли хил дастурлар билан тез-тез концертларда катнашиб туради. 1967 йилдан ТДКсида ўқитувчи, 1988 йилдан кафедра доценти лавозимида ишлаган

Чанг муסיқа чолғуси танбурнинг ўттиз икки пардасидан олиниб ихтиро қилинган. Баъзи ривоятларда гўё Арастун (Арестотел) Ҳаким Зухро юлдузига қиёс қилиб ихтиро қилгари дейилади²². Ундан ташқари Абдулқодир Мароғий ўзининг "Мақосид ул алҳон" (қуйлар мақсадлари) китобида чанг муסיқа чолғусини юзига тери тортилган унга 24 та тор икки томонига ип билан боғлаб қўйилган" деган маълумот берилган бўлиб, нохун (тирноқ) воситасида

²² Нағмаи ниёгон. Таҳқиқ ва таҳияи А. Ражабов. Душанбе. Адиб, 1988.124 с..

ижро этилган. Қадимги чанг муסיқа чолғусининг бир тури бу чолғунинг юз қисмига тери эмас балки ёғоч қопланган. Торлари ип билан эмас чўплар воситасида беркитиб қўйилган.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон худудида муסיқа ижрочилигида қўлланилаётган "Чанг" номли муסיқа чолғуси Шарқ ва бошқа халқларнинг миллий муסיқа ижрочилигида турли хил номланишларга эга. Беларуссия ва Украинада - симбала. Уйғур халқларида - чанг, Эронда-сантур деб номланиб Ўзбекистондаги - "Чанг" муסיқа чолғусига ўхшаш. Кўпгина муסיқий рисолаларда зикр этилган "Чанг" чолғуси ҳамда ХВИ асрларда яшаган Дарвеш Али Чангий ижро этган "Чанг" номли муסיқа чолғуси тамоман бошқа кўринишда бўлиб, ҳозирги кунда муסיқа ижрочилигида қўлланилаётган "Арфа" муסיқа чолғусининг айнан ўзидир.

Назорат саволлари:

1. “Тасниғ” атамаси қандай маънони англатади?
2. Терма ҳақида айтинг.
3. Меҳнат кўшиқлари бу –
4. Оилавий маросим айтимлари -

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Марк Феезелл. “Мусис Тъеорй Фундаменталс” Сопйригът. 2011 Алл Ригъц Ресервед. Леарн Мусис Тъеорй. Нет-2011
2. Ишмухамедов Р.Ж., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар.– Т.: “Ниҳол” нашриёти, 2013, 2016.–279б.
3. Жамес Таскетт. “Фундаменталс оф чурч мусис Тъеорй” Аустин Чристиан Акапелла Мусик. Абилене Чристиан Университй. 2009.
4. Норенков И.П., Зимин А.М. Информационные технологии в образовании: Учебное пособие.–М.: Изд. МГТУ им. Н.Баумана,2002.-336с.
5. Подласый И. Педагогика. Новый курс: учебник для студ. педаг. вузов. - в 2-х кн. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 567 с.
6. Петер Мастер. англиш Граммар анд Течнисал Уритинг. Регионал Принтинг Сентер. 2004
7. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: Учебное пособие. – СПб.: Питер. Серия “Учебное пособие”, 2004–316 с.
8. Ғуломов С.С., Бегалов Б.А. Информатика ва ахборот технологиялари.– Т.: Фан, 2010.–686с.
9. Педагогика назарияси ва тарихи // Тўхтаўжаева М.Х.таҳрири остида. – Т.: “Молия-иктисод”, 2008. – 208 б.

10. Иноятлов У.И. Муслимов Н.А., ва бошқ. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб. 2012 й. Тошкент, “Илм-Зиё” нашриёти. 12 б.т.
11. Мишаел Пильофер анд Ёоллий Дай “Муסיс Тъеорй фор думмиес” Индиана УСА 2007. Вилей Публишинг Инс.
12. Саторине Садолин. Сомплете восал течниые. 2012. www.Сомплетевосалинституте.com
13. Сайидахмедов Н.С. Янги педагогик технологиялар. – Т.: Молия, 2003. – 172 б.
14. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг тадбикий асослари – Т.: 2006. – 163 б.
15. Уразова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Бўлажак ўқитувчининг лойиҳалаш фаолияти. // Методик қўлланма. – Т.: ТДПУ Ризографи, 2014 йил. 6,5 б.т.
16. Америсан популар муסיс. Ларри Стар & Чристопер Waterман. Охфорд Университе Пресс. Инс. 2007.
17. Қахҳаров Н.В. Вокал асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент. Иқтисод-молия. 2008. 314 б.
18. Мирзаева Н.А.. Хонандалик услубиёти асослари. Маърузалар матни. Тошкент. 2008. 48 б.
19. Бахромова Т.А. Справочник по музыкальной грамоте и солофеджио. М., 2004.
20. Нурматов Ҳ. ва бошқалар. 1-3 синф “Муסיқа” дарсликлари. 2016
21. Иброҳимов О. 4-синф “Муסיқа” дарслиги. 2016
22. Мансуров А. ва Каримова Д. 5-синф “Муסיқа” дарслиги. 2015
23. Бекматов С. 6-синф “Муסיқа” дарслиги. 2017
24. Иброҳимов О. 7-синф “Муסיқа” дарслиги. 2016

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот: Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш давлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.

Режа:

1. Ибтидоий жамиятга оид ижод шакллари ва муסיқа ижодиёти
2. Муסיқий маданиятнинг ривожланиш жараёнлари
3. Қорахонийлар даврида муסיқий-маданий ҳаёт (XI-XIII асрлар)
4. Илк давлат тизими даврига оид муסיқий ижод
5. Қадимги Хоразм муסיқа маданияти

Таянч иборалар: ибтидоий жамият, муסיқа чолғулари, дунё, муסיқашунослик, илк чолғу, Марказий Осиё.

Ибтидоий давр одамларининг ҳаёт шарт-шароитлари ҳамда диний қараш, эътиқод ва маросимларининг юзага келишида тарихий жараёнларнинг ўрни ва аҳамияти жуда катта. Даврлар ўтиши билан ибтидоий одамларнинг турли топиниш ва эътиқодлар билан боғлиқ бўлган маросимларнинг юзага келиши, уларнинг бадий-ижровий хусусиятлари ўзига хос тарзда шаклланганлигини кўриш мумкин. Буларнинг овоз ва қадимги чолғулар воситасида “оммавий ўйин” ва “яккахонлик” шаклларида намоён бўлишида шубҳасиз меҳнатнинг ўрни ва аҳамияти жуда катта эканлигини археологик топилмалар ва ёдгорликлар гувоҳлик беради. Мазкур ижровий шаклларнинг муסיқий жиҳатлари ҳамда бирламчи жанр андозалари (нутқдош оҳанглар, ўйин-рақс усуллари, дарак берувчи иборалар ва б.)нинг қарор топиши ибтидоий одамлар орасида мулоқот, сўзлашув санъатини ривожланиши тўртки берди. Муסיқа чолғуларининг илк шакл ва турлари юзага кела бошлади. Ибтидоий давр одамлари томонидан тайёрланган дастлабки “муסיқа чолғулари” қадимги давр маросимларда ҳамда турмуш юмушларида муסיқа қуролларининг бажарган вазифалар “дарак берувчи”, “ўхшатма”, “жоду” ва оммавий ўйин маросимларида усул берадиган муסיқа қуроллари ва бошқаларни кенг ривожланганлигини кўришимиз мумкин. Албатта, бу жараёнлар мамлакатимиздаги тарихий ёдгорликларни сақланиб қолганлиги кейинги ўрганишлар натижасида жуда кўп қимматли маълумотларни очиб бермоқда. Жумладан, Кушон хонлиги Марказий Осиё халқлари тарихида массагет қабилаларига мансуб тоҳар сулоласидан бирининг номи билан аталган. Хитой манбаларида ёзилишича, Дахя, яъни Бактрияга кўчиб ўтган

массагет (юечжи)лар бешта вассал ҳокимликка бўлинган бўлиб, улардан бири Гуйшуан деб номланган.

муסיқа ижрочилигида тизимининг пайдо бўлиши ва ривожланиши хусусида хорижий адабиётлар (тахлили, таълим жараёнига татбиқ этиш масалалари). Мумтоз мусиқани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши. Таълим тизимида чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар. Муסיқий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублар. Репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалалари. Машҳур чолғучиларнинг ижоди. Улар яратган услубларни таълим жараёнига татбиқ этиш масалалари.

Профессионал ижрочилик ўзининг мукамаллиги, ҳар бир куйга оқилона ёндашиши билан ажралиб туради. Мукамаллиги шундаки: ижро пайтида ўзини тутиши, ҳар бир штрих, ҳар бир зарб, ҳар бир парда ўз ўрнида бўлиши; ҳар бир куйга оқилона ёндашишини шундай изоҳлаш мумкин: чолғучи маълум бир куйни ижро этишдан олдин яхшилаб ўрганиб чиқади, куйнинг мураккаб жиҳатлари, пардалари, тарихий келиб чиқиши, руҳиятидан келиб чиқиб, ижодий ёндашади.

Ҳаваскор ижрочилик эса аксинча, сахнада ўзини тутиши, куйнинг баъзи жиҳатлари, унсурларини сезмай ташлаб кетиши, штрих ва зарбларини пойма-пой кетиши, чалаётган куйга хос бўлмаган пардаларини ижро этиши билан фарқланади.

Машҳур чолғучиларнинг ижоди.

Машҳур чолғучиларнинг ижоди билан талабаларни таништириб бориш ҳам устоз созанда зиммасидаги вазифалардан биридир. Ҳар бир куйни ижро этишдан олдин ушбу куйни машҳур ижрочилари, ижрочиларнинг қайси мактаб вакиллари эканлиги ҳақида гапириш устоз учун ҳам қарз, ҳам фарздир. Бу ижроларни магнит ёзувларини эшитириб, дарс ўтилса нур устига аъло нур бўлар эди.

Машҳур чолғучилар яратган услубларни таълим жараёнига татбиқ этиш масалалари ҳозирги кунда долзарб вазифалардан биридир. Мазкур вазифа яна устозлар зиммасига юклатилади. Ҳар бир берилган куйни ижрочи устоз кайфияти чоғ пайтида уз услубида ижро этиб, магнит тасмаларига ёзмоғи керак. Ушбу берилган куйни бошқа ижрочилар, бошқа ижрочилик мактаби вакилларини ҳам магнит ёзувларини топиб талаба созандага навбатма-навбат эшиттириб, устоз ижрочилик мактабларини фарқини, ютук ва камчиликларини айтиб талабага тушунтирса устоз-шоғирд тизимининг замонавий кўриниши бўлади.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида муסיқий авангардизмни ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи тингловчиларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек тингловчилар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш -3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.

4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

Назорат саволлари:

1. Қадимги Хоразм муסיқа маданияти
2. Илк давлат тизими даврига оид муסיқий ижод
3. Қорахонийлар даврида муסיқий-маданий ҳаёт (XI-XIII асрлар)
4. Муסיқий маданиятнинг ривожланиш жараёнлари
5. Ибтидоий жамиятга оид ижод шакллари ва муסיқа ижодиёти

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Апраксина.О.А. Методика муסיқального воспитания в школе. (Учебное пособие для пед. институтов по спец. 2119 «Муסיқа и пение») -М.: Просвещение, 1983-222с
2. Муסיқальная психология: Учебное пособие. / автор сост. Кадилов Р.Г., -Т. Муסיқа, 2005. -80 с.
3. С.Бегматов, Д.А.Каримова Қ.МАмиров Т.Ғофур Ғулом нашриёти, 2008 й.
4. Панжиев Қ. Ўзбек халқ муסיқа ижоди. 2020 й. 274 б.
5. Абдукаримов М. “Чолғушунослик” Тошкент 2005 й
6. Лутфуллаев А . Ўзбек халқ чолғуларига ижрочилик тарихи.-Т.: Муסיқа.

2-амалий машғулот: Этномуסיқашунослик, унинг халқ ижодиётидаги ўрни ва аҳамияти. Ўзбек муסיқасининг таркиб топиш қадриятлари, анъана, қадрият, урф-одат, маросим муסיқаси ва унинг муסיқа ўқитувчиси фаолиятидаги аҳамияти.

Режа:

- 1.Этномуסיқашунослик, унинг халқ ижодиётидаги ўрни ва аҳамияти.
- 2.Ўзбек муסיқасининг таркиб топиш қадриятлари,
- 3.Анъана, қадрият, урф-одат, маросим муסיқаси ва унинг муסיқа ўқитувчиси фаолиятидаги аҳамияти.

Таянч иборалар: Этномуסיқашунослик, мароси, кадрийат, анъана, урф-одат, муסיқа ўқитувчиси.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ўзаро урушлар шаҳарларнинг бўшаб, вайронага айланиши Ўрта Осиё халқ оммасининг қашшоқланишига олиб келди. Бу процесс ўзларини ўзбеклар деб атаган кўчманчилар бошлиғи Шайбонийхон ҳокимиятни қўлга олган XVI асрнинг бошидаёқ фаоллашган эди. Ана шу вақтдан бошлаб “ўзбеклар” деган халқ номи қарор топади. XVII ва XVIII асрларда феодал тарқоқлик кучаяди. Катта феодал давлати алоҳида хонликлар Бухоро, Хива ҳамда Қўқон хонликларига бўлиниб кетди. Бундай бўлиниш ўзбек халқининг муסיқа маданиятида ҳам акс этди. Ўзбек хонлари саройидаги муסיқий ҳаёт асосан темурийларнинг Ҳирот ва Самарқанд саройларидаги анъаналарини давом эттирарди.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида машҳур чолғучиларнинг ижоди; машҳур чолғучилар яратган услубларни таълим жараёнига татбиқ этиш масалаларини таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни таркатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.
 Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.
 Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.
 Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.
 Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.
 Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:
 - бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.
 - кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Машҳур рубоб чолғучиларидан кимларни биласиз?		
Ғижжақда анъанавий ижро билан академик ижронинг нима фарқи бор?		
Анъанавий чолғу ижрочилигида қайси зарбли чолғулар ишлатилади?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Машҳур ғижжак чолғучиларидан кимларни биласиз?		
Рубобда анъанавий ижро билан академик ижронинг нима фарқи бор?		
Академик чолғу ижрочилигида қайси зарбли чолғулар ишлатилади?		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

Назорат саволлари:

1. Марказий Осиёга жаҳон маданиятинг таъсирини тушунтириб беринг?
2. Ўйғониш даврида янгича тафаккур қандай яратилди?
3. Маданий алоқалар ривожигаги маданият равнақи қандай?
4. Илоҳий ва илмий фалсафий маданиятнинг ривожига қандай йўналишда акс этган?
5. Ўйғониш даврида Ислам динининг аҳамиятини қандай тушунасиз?
6. Тасаввуф фалсафасини тушунтириб беринг?
7. Дунёвий маданият деганда нимани тушунасиз?
8. Марказий Осиё илмий мероси ҳақида нима дея оласиз?
9. Ахмад ал-Фарғоний ҳақида нима биласиз?
10. Абу Наср Фаробий ҳақида сўзлаб беринг.
11. Абу али ибн Сино ҳақида нима биласиз?

12. Абу Райхон Беруний хақида нима биласиз.?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Д.А.Каримова Муסיқий педагогик маҳорат асослари ўқув кулланма. Т. 2008 й.
2. Шарипова Г. Муסיқа ўқитиш методикаси. Маҳрузалар матни. 2000 й.
3. Зимина А.Н. Основқ музққалғного воспитания и развития. М. 2000 й.
4. Файзиев О. Ўқувчиларда муסיқий нафосат тарбиясини шакллантириш. Т. 1992 йи.
5. Х.Раҳимов Ўзбекистон Ватаним маним. Т. 1997 й.
6. Шарипова Г.М. Муסיқа ва уни ўқитиш методикаси. Т. Турон-Истиқбол 2006 й.
7. Н.Норхўжаев, Ҳ.Раҳимов Ўзбекистон Ватаним маним. Т. 1999 й.
8. Г.Шарипова муסיқа ўқитиш методикаси Т. 2006
9. О.Иброҳимов, Ж.Садиров 7-синф муסיқа дарслиги Т. 2008 Ғ.Ғулом нашрети
10. О.Иброҳимов Ўзбек халқ муסיқа ижоди.Т. 1997 й.
11. Мақомат.О.Матёқубов Муסיқа нашриёти Т. 2004 й.

3-мавзу: Ўзбек муסיқашунослиги асослари, унинг шаклланиш даврлари, дунё муסיқашунослик илмини ривожланишидаги аҳамияти.

Режа

1. Илк муסיқий тафаккур, муסיқий-назарий мероснинг шаклланиш жараёнлари
2. Ўрта асарлар муסיқашунослиги
3. Халқ муסיқа анъаналари, оғизаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти.
4. Ислom ва муסיқа

Танянч иборалар: будда, тафаккур, мерос, муסיқашунослик, этномуסיқашунослик, халқ анъаналари, касбий муסיқа, дostonчилик.

Пассив-ижобий педагогик услубга мансуб ўқитувчи болаларга нисбатан муносабатда ноаниқ эмоционал-ижобий установка билан намоён бўлади. Бундай ўқитувчи жамоавий ижрода ҳар бир ўқувчининг ижроси сифатини таҳлил этмаслик, камчиликларни тузатишга, аъло даражада ижро этаётган ўқувчиларни рағбатлантиришга ҳаракат қилмаслик билан намоён бўлиши мумкин (расмга қаралсин).

Чолғу ижрочилигида устоз-шогирд анъанаси, тизимининг пайдо бўлиши жуда қадим замонларга бориб тақалади. Буни шундай изоҳлаш мумкин: муסיқа ёки муסיқий чолғулар яралибдики устоздан шогирдга, отадан-ўғилга муסיқа маданиятимиз давом этиб келмоқда. Устозлар мусиқада эришган ўз янгилик ва ютуқларини шогирдларига ўргатиб, бу мақом бўладими, дostonчиликми ёки бошқа бир жанрларми барчасида усто-шогирд анъанаси мавжуд.

Мумтоз мусиқани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилишида асосан устоз, яъни профессор-ўқитувчи ва журнавозларнинг аҳамияти жуда катта. Бу жараён шундай кечади: дастлаб устоз ижро этади, энг яхши ижрочиларни таъкидлаб, овозли ёзувларидан эшиттиради. Кейин нота мисолида куйни биргаликда таҳлил этади, талаба-шогирдга уйга вазифа этиб куйни ёд олиш топширилади. Навбатдаги дарсда талаба ўзи устоз ёрдамисиз ижро этади, тушунмаган жойларида тўхтаб, айрим жиҳатларини сўрайди. Устоз талабанинг ижросидаги камчиликларини тўғрилайди ва куйни мукамал ижросини таъминлаш учун уйга вазифа этиб, куйни кўп бора чалиб мукамаллаштириш топширилади. Бу жараён куйни катта ёки кичиклиги, мураккаб ва соддалигига ҳам боғлиқ. Бир ёки икки дарсда маълум бир куйни ўрганиши қийин. Устозимиз Ўзбекистон халқ артисти, буюк хизматлари ордени нишондори Турғун Алиматов айтганларидек: “Бир куйни ўрганиш учун кўп вақт кетмайди, аммо уни чалиш учун, тайёр ижод маҳсулига келтириш учун йиллар керак бўлади”.

Таълим тизимида чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар борасида шундай бир ибора бор: “Таълим берган устозингдан айрилма”. Бу дегани анъанавий ижрочилик борасида, уни ривожлантириш, ўрганишда ўзимизни маҳаллий услубларга тенг келадигани бутун дунёда топилмаса керак. Миллий санъатимизни барча жабҳаларини қайта тиклаш, ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилгандир. Ўзимизни маҳаллий услуб, яъни миллий ижрочилик мактаблари устоз-шогирд анъанасига таянган бўлиб, миллий мусиқамизда шундай бир унсурлар борки, буни фақат устознинг ижроларидан, доно фикрларидан шогирд баҳраманд бўлмаса, миллий ижрочилик мактабларига хос ижро йўқолиб кетади. Бизни миллатимизга хос анъана ҳам айнан шунда.

Муסיқий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублари шундай: анъанавий услубда шогирд устозни ёнида юриб, ижроларидан баҳраманд бўлиб, устознинг илхоми келган пайтда куйларни ижросини биргаликда машқ натижасида ўрганилади. Бу услубнинг унумдорлиги ҳам шунда.

Замонавий устоз-шогирд услуби эса устоз ишга келади, унинг кайфияти, ишга лаёқатига ҳеч ким эътибор бермайди. Ўқувчи-шогирд дарсга келиши билан бир соат давомида дарс ўтишга мажбур, чунки бу ўқувчини бу дарсдан кейин бошқа дарси бўлиши мумкин, устоз шогирдини узоқ ушлаб ўтира олмайди. Аммо устоз кайфияти чоғ бўлса, илхоми жўш уриб турган бўлса шогирдининг бахти. У шогирд устозни мукамал ижрочидан, ноёб маслаҳатларидан баҳраманд бўлиши мумкин.

Репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалалари борасида ҳар бир созанда талаба яккама-якка устоз билан машқ қилиши лозим. Ҳар бир талабанинг қизиқиши, қобилиятини устоз созанда дарров пайқаб, ички ҳиссиётдан келиб чиқиб ижро дастурини танлаши керак. Талабанинг характериға мос, қобилиятиға хос куй танланса талаба ижро мукамал бўлишиға эришилади. Агар талабанинг қобилияти зўр бўлиб, берилган куй унинг характериға мос келмаса ёки куй руҳиятиға мос келиб, бу куйни чалиш учун қобилияти ўртачароқ бўлса ҳам ижро мукамал бўлмайди.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Ҳаваскорона ижро тушунчаси нимани англатади?	Ҳаваскорона ижро ҳар тарафлама содда, мукамал бўлмаган ижро тушунилади, сахнада ўзини тутиши, куйнинг баъзи жиҳатлари, унсурларини сезмай ташлаб кетиши, штрих ва зарбларини пойма-пой кетиши, чалаётган куйға хос бўлмаган пардаларини ижро этиши билан фарқланади.	Оддий ижро.
Профессионал ижрочилик ҳақида гапириб беринг	Профессионал ижрочилик ўзининг мукамаллиги, ҳар бир куйға оқилана ёндашиши билан ажралиб туради. Мукамаллиги шундаки: ижро пайтида ўзини тутиши, ҳар бир штрих, ҳар бир зарб, ҳар бир парда ўз ўрнида бўлиши; ҳар бир куйға оқилана	Мукамал ижро.

	<p>ёндашишини шундай изоҳлаш мумкин: чолғучи маълум бир куйни ижро этишдан олдин яхшилаб ўрганиб чиқади, куйнинг мураккаб жиҳатлари, пардалари, тарихий келиб чиқиши, руҳиятидан келиб чиқиб, ижодий ёндашади.</p>	
<p>Анъанавий ижрочилик нима?</p>	<p>Анъанавий ижрочилик соҳаси қадим муסיқий санъатимиз борасида чуқур изланишлар олиб бориб, устоз-шогирд тизими орқали бизгача етиб келган муסיқий асарларни асл ҳолича ижро этиш, уч воҳа мақомларини чуқур ўрганиш, таҳлил этиш ва моҳирона ижро этиш билан шуғулланади.</p>	<p>ЎзДК анъанавий ижрочилик кафедраси ва шу йўналиш бўйича ижод қиладиган созандалар</p>

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
<p>Мақом ижрочилигининг субъектлари ва объектларини тушунтириб беринг.</p>	<p>Мақом ижрочилигининг субъекти сифатида уч воҳа мақомлари, яъни Хоразм мақомлари, Шашмақом ва Фарғона-Тошкент мақомларининг барча шўъбалари тушунилади. Объектлари эса мақомлар асосида бастакорлар томонидан яратилган куйлар, халқ муסיқалари ва воҳага мансуб жанрлардир.</p>	<p>Асосий мақом ва мақомсифат муסיқий асарлар</p>
<p>Анъанавий ижрочиликнинг йицналишлари ҳақида сўзлаб беринг.</p>	<p>“Анъанавий ижрочилик” соҳаси, яъни мақом ва мумтоз муסיқий асарларимизни ўрганувчи хонанда ва созандалар Европа температураюсига асосланган пардаларда эмас, балки ажодларимиздан бизгача етиб</p>	<p>Ушбу тизим Ал Фаробийнинг “Китаб Ал Муסיқий”, Ибн Синонинг “Китаб уш Шифа”, Сафиуддин</p>

	<p>келган миллий пардатузук, яъни текис температурациялашмаган, халқ тили билан айтганда ним пардаларда ижод этиш, унга мос нота ёзувларини ўйлаб топиш кўзда тутилади. Бундай пардатузуклар, яъни лад асослари Шарқ халқларининг кўпчилигида мавжуд. Мисол учун: Хиндистон, Хитой, Эрон, Турк, Араб муסיқаларида мавжуд бўлган ним пардаларини нотада белгилаш услубини ўйлаб топишган. Шарқ муסיқасининг лад-товушқатор тизими, жам ва жинс, интерваллари-бақия-комма, мужаннаб, таниний, чорак ва нимчорак пардалари, яъни ярим парда оралигидаги бақия ва коммалар назарияси, мақомлар ва уларнинг парда тизими, усуллари ҳақида тушунчалардан ташкил топади. Ҳозирда бизда амал қилаётган саккиз поғонали ўн икки дона ярим пардали температурация қилинган тизим эмас балки, йигирма тўрт ним чорак пардали Шарқ парда тизими асос килиб олинган.</p>	<p>Урмавийнинг “Шарафия” ва “Китаб ул адвор”, Кутбиддин Шерозийнинг “Дурратуд тож”, Абдулқодир Мароғийнинг “Мақасид ул адвор” ва “Жомиъй илҳон”, Хизир бин Абдуллоҳнинг “Адвор”, Берди Дилшоднинг “Муроднома” каби рисолаларида батафсил келтирилган.</p>
<p>Анъанавий ижрочиликда ўқитиш услубларини қандай таснифлаш мумкин?</p>	<p>Ҳар бир ёш созанда-хонанда ижрочини камолотга етказиш, муסיқий асарларни ғоявий ва бадий тарзда чуқур ўзлаштириш, ўз ижрочилик маҳоратини ҳамда санъатини кўп сонли тингловчиларга тўла етказиб бера олиш анъанавий хонандалик ва чолғу ижрочилиги соҳаси бўйича</p>	<p>Талабалар анъанавий созанда ижрочилигининг қонун-қоидалари, миллий ижрочиликка хос услубларни, парда асосларини</p>

	<p>таълим бериш йўлидаги умумий тарбиянинг муҳим омилидир. Анъанавий ижрочиликнинг асослари, яъни негизи, тарихий келиб чиқишини ўрганиш, ижодни маълум йўналиш бўйича давом этириш кафедра профессор-ўқитувчиларининг асосий мақсадидир. Анъанавий ижрочиликка хос назарий билимларга эга бўладилар. Ўз ихтисосликлари бўйича талаб даражасида билим олиш имкониятига эга бўладилар. Бунинг натижасида талаба давлат таълим стандартларида белгиланган билим, малака ва кўникмаларга эга бўлиши назарда тутилади, хусусан:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Педагогик амалиётни назарий ва психологик асосларини; - Хонандалик ва чолғу созлари бўйича таълим услубиётини; - Ўқув жараёнини режалаштиришни; - Устоз-шогирд услубида якка ва ансамбль ижро дастурларини баҳолаш ва ўрганишни; - Концерт ва танловларда иштирок этишни; - Миллий ижрочиликда маҳоратини ривожлантиришни; - Мавжуд мақомлар ва воҳаларга хос жанрлар, бастакорлар ижоди маҳсули бўлмиш мумтоз асарларни тўғри 	<p>мукаммал эгаллайдилар.</p>
--	--	-------------------------------

	ва тўлиқ ижро этиш, умулаштириш ҳамда кенг ёйиш малакаларига эга бўлмоғи кўзда тутилади.	
--	--	--

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

Назорат саволлари:

1. Қадимги шарқ санъати ривожини қайси даврларни ўз ичига олади?
2. Шарқ халқлари яшайдиган худуд нимаси билан фарқланади?
3. Қулдорлик жамияти санъати вазифаси қандай бўлган?
4. Қадимги шарқда Миср санъатининг ўрни қандай бўлган?
5. Олд Осиё санъати деганда нимани тушунасиш?
6. Қадимги Эрон санъатининг ахамияти қандай бўлган?
7. Қадимги Ҳиндистон санъатининг ўзига хослигини қандай тушунасиш?
8. Қадимги Ўрта Осиё санъати ҳақида тушунчангиз?
9. Марказий Осиёда қайси маданиятлар ўз номи билан аталади?
10. Туркий халқларнинг қадимий ёзма маданияти қандай бўлган?
11. Ёзма маданият ривожидида халқ оғзаки ижодини ўрни қандай?
12. Ўзбек дostonларида қадимий эпослар қандай гавдалантирилган?
13. «Девони луғатут турк» асари ҳақида нима биласиз?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Д.А.Каримова Муסיқий педагогик маҳорат асослари ўқув қуланма. Т. 2008 й.
2. Шарипова Г. Муסיқа ўқитиш методикаси. Маҳрузалар матни. 2000 й.
3. Зимина А.Н. Основы музққалғного воспитания и развития. М. 2000 й.
4. Файзиев О. Ўқувчиларда муסיқий нафосат тарбиясини шакллантириш. Т. 1992 йи.
5. Х.Раҳимов Ўзбекистон Ватаним маним. Т. 1997 й.

6. Шарипова Г.М. Муסיқа ва уни ўқитиш методикаси. Т.Турон-Истиқбол 2006 й.
7. Н.Норхўжаев, Ҳ.Раҳимов Ўзбекистон Ватаним маним. Т. 1999 й.
8. Г.Шарипова муסיқа ўқитиш методикаси Т. 2006
9. О.Иброҳимов, Ж.Садиров 7-синф муסיқа дарслиги Т. 2008 Ғ.Ғулом нашрети
10. О.Иброҳимов Ўзбек халқ муסיқа ижоди.Т. 1997 й.
11. Мақомат.О.Матёқубов Муסיқа нашриети Т. 2004 й.
12. Ю.Ражабий. «Ўзбек халқ муסיқаси I, II, III, IV, V». – Т., 1958.
13. Турли муаллифлар. Нота адабиётлари. 1956-2008.
14. Раззоқова М.Қ. Академик хонандалик асосларига кириш. – Тошкент: 2014, Шарқ. – Б. 200.
15. Д.Амануллаева. «Эстрада хонандалиги». Магистрлар учун дарслик (қўлёзма). – Т., 2014.
16. Д.Амануллаева. Вокализлар (қўлёзма). – Т., 2014.
17. А.Мансуров. “Муסיқа санъати (турлари бўйича)” йўналиши “Муסיқа санъатида замонавий тенденциялар” модули. Тошкент. 2016 й.

4-мавзу. Ўзбек муסיқасида ижрочилик мактаблари, чолғу ижрочилиги мактаблари, хонандалик маҳорати асослари, ўқитувчининг муסיқий педагогик маҳорати, унинг ривожланиш босқичлари, аҳамияти, хусусиятлари. Муסיқа ўқитувчининг ижрочилик маҳорати, муסיқий маҳорати асослари.

Режа:

- 1.Ўзбек муסיқасида ижрочилик мактаблари, чолғу ижрочилиги мактаблари, хонандалик маҳорати асослари
- 2.Ўқитувчининг муסיқий педагогик маҳорати, унинг ривожланиш босқичлари, аҳамияти, хусусиятлари.
- 3.Муסיқа ўқитувчининг ижрочилик маҳорати, муסיқий маҳорати асослари

Таянч иборалар: муסיқа, чолғу, мактаб, педагог, маҳорат, ижрочилик, хонанда, созанда.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида хорижий давлатларда муסיқа таълими мактаблар; ижрочилик санъатида артистик маҳорат ва сахна маданиятини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулоти баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида муסיқий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублар; репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалаларини таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни таркатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулоти баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Муסיқий асарни ўзлаштириш нимани англатади?		
Замонавий ижро услуби қандай бўлади?		
Ансамблда ижро нима?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Репертуар танлаш нимани англатади?		
Анъанавий ижро услуби қандай бўлади?		
Якканавозлик нима?		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

Назорат саволлари:

1. Ўн икки мақом тизими, шашмақом;
2. Фарғона-Тошкент чор мақоми,
3. Хоразм мақомлари, дoston ва суворалар.
4. 1-Ислomгача бўлган давр ёки қадимги давр муסיқий анъаналари.
5. 2-Ислomий маданият ёки тасаввур анъаналари кесимида Мақом.
6. “Тасаввуф ва муסיқа” мавзувига доир замонавий муסיқашуношлик илмида қандай тадиқотлар бажарилган
7. Тасаввуф анъанасига “муסיқа” қандай ўринда туради ва нима деб номланган
8. Достончилик мактаблари.
9. “Достон” сўзи қайси тилдан олинган ва маҳноси нима
10. «Алпомиш», Гўрўғли туркум дostonлари деганда нима тушунасиз.
11. «Бахши» сўзи маъноси нима
12. Ўзбек дostonчилигида дoston куйлаш анъанаси қадимда уч йўналишда ривожланган. Улар қайсилар.
13. Хоразм дostonчилиги
14. Ўзбек дostonчилик анъанаси

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. Т.1997
2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т.1997
3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси . Т.: Шарқ 1998 й-182 б.
4. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадимиздир. Т.: Ўзбекистон овози 28.01.2010 й 1-3 бетлар.
5. Кароматов Ф.М. Ўзбек халқ музиқа ижоди тарихи. 1-қисм, 1972, 1981, 2-қисм.
6. Иброхимов О. Ўзбек халқ муסיқа ижоди. 1994 й. 81 б.
7. Панжиев Қ. Ўзбек халқ муסיқа ижоди. Ўқув қўлланма. 2020 й. 274 б.
8. Одилов А., Лутфуллаев А. Муסיқа асбоблари – «Чанг». Тошкент, 2002
9. Қосимов Р. Муסיқа асбоблари – «Уд». Тошкент, 2002.
10. Қосимов Р. Анъанавий танбур ижрочилиги. Тошкент, 2002.
11. Икромов И. Дойра дарслиги. Тошкент, 1997.
12. Тошмухамедов М. Ғижжак дарслиги. Тошкент, 1996.

13. Петросянц А. Инструментоведение «Узбекские народные инструменты». Т., «Изд. им. Г.Гуляма». 1990.
14. М.Асиров, Ф.Василев. Тошкент, Дутор дарслиги. 1987.
15. Абдукаримов М. “Чолғушунослик” Тошкент 2005 й. Лутфуллаев А .
Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик тарихи.-Т.:

5-амалий машғулот: Муסיқий асарларнинг такомиллашув босқичлари, чолғу ижрочилиги таркиби, жанри, ўзига хос аҳамияти ва тинглаш маданиятини шакллантириш талаби. Ўзбек миллий муסיқа чолғулари ва ижрочилик мактаблари. Хонандалик маҳорати асослари, жанрлари, таснифи ва уларда ижрочилик овоз созлари. Муסיқа ўқитувчисининг чолғу ижрочилиги ва хонандалик маҳоратини ўстириш бўйича амалий тажрибалар

Режа

- 1.Муסיқий асарларнинг такомиллашув босқичлари, чолғу ижрочилиги таркиби, жанри, ўзига хос аҳамияти ва тинглаш маданиятини шакллантириш талаби.
- 2.Ўзбек миллий муסיқа чолғулари ва ижрочилик мактаблари.
- 3.Хонандалик маҳорати асослари, жанрлари, таснифи ва уларда ижрочилик овоз созлари.
4. Муסיқа ўқитувчисининг чолғу ижрочилиги ва хонандалик маҳоратини ўстириш бўйича амалий тажрибалар

Таянч иборалар: асар, чолғу, жанр, тинглаш, маданият, ижрочилик, маҳорат, тасниф, овоз, маҳорат, тажриба.

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

4-амалий машғулот: Анъанавий муסיқа ижрочилиги

Ўзбек халқ муסיқа мероси, тарихи, шаклланиш жараёнлари, таснифи ва такомиллашув жараёнлари.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида муסיқий авангардизм йўналишида асарлар яратган ва яратаётган Ўзбекистон композиторлари ижодида шакл ва услуб муаммоси; замонавий дирижёрлик санъати мактаблари; композитор ва фольклор; Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулоти баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топширикни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

Назорат саволлари:

1. “Тасниф” атамаси қандай маънони англатади?
2. Терма ҳақида айтиш.
3. Меҳнат кўшиқлари бу –
4. Оилавий маросим айтимлари -

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Марк Феезелл. “Мусис Тъеорй Фундаменталс” Сопйригът. 2011 Алл Ригъц Ресервед. Леарн Мусис Тъеорй. Нет-2011
2. Ишмухамедов Р.Ж., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар.– Т.: “Ниҳол” нашриёти, 2013, 2016.–279б.
3. Жамес Таскетт. “Фундаменталс оф чурч мусис Тъеорй” Аустин Чристиан Акаппелла Мусик. Абилене Чристиан Университй. 2009.
4. Норенков И.П., Зимин А.М. Информационные технологии в образовании: Учебное пособие.–М.: Изд. МГТУ им. Н.Баумана,2002.-336с.
5. Подласый И. Педагогика. Новый курс: учебник для студ. педаг. вузов. - в 2-х кн. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 567 с.
6. Петер Мастер. англиш Граммар анд Течнисал Вритинг. Регионал Принтинг Сентер. 2004
7. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: Учебное пособие. – СПб.: Питер. Серия “Учебное пособие”, 2004–316 с.
8. Ғуломов С.С., Бегалов Б.А. Информатика ва ахборот технологиялари.– Т.:, Фан, 2010.–686с.
9. Педагогика назарияси ва тарихи // Тўхтаўжаева М.Х.таҳрири остида. – Т.: “Молия-иктисод”, 2008. – 208 б.
10. Иноятов У.И. Муслимов Н.А., ва бошқ. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб. 2012 й. Тошкент, “Илм-Зиё” нашриёти. 12 б.т.

11. Мишаел Пильофер анд Ёоллий Дай “Муסיс Тъеорй фор думмиес” Индиана УСА 2007. Вилей Публишинг Инс.
12. Саторине Садолин. Сомплете восал течниъуе. 2012. www.Сомплетевосалинституте.com
13. Сайидахмедов Н.С. Янги педагогик технологиялар. – Т.: Молия, 2003. – 172 б.
14. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг тадбикий асослари – Т.: 2006. – 163 б.
15. Уразова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Бўлажак ўқитувчининг лойиҳалаш фаолияти. // Методик қўлланма. – Т.: ТДПУ Ризографи, 2014 йил. 6,5 б.т.
16. Америсан популар муסיс. Ларри Стар & Чристопоер Waterман. Охфорд Университе Пресс. Инс. 2007.
17. Қахҳаров Н.В.Вокал асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент. Иқтисод-молия. 2008. 314 б.
18. Мирзаева Н.А.. Хонандалик услубиёти асослари. Маърузалар матни. Тошкент. 2008. 48 б.
19. Бахромова Т.А. Справочник по музыкальной грамоте и солофеджио. М., 2004.
20. Нурматов Ҳ. ва бошқалар. 1-3 синф “Муסיқа” дарсликлари. 2016
21. Иброҳимов О. 4-синф “Муסיқа” дарслиги. 2016
22. Мансуров А. ва Каримова Д. 5-синф “Муסיқа” дарслиги. 2015
23. Бекматов С. 6-синф “Муסיқа” дарслиги. 2017
24. Иброҳимов О. 7-синф “Муסיқа” дарслиги. 2016

V. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Долзарблик	ниманингдир ҳозирги вазият учун муҳимлиги, аҳамиятлилиги, замонавийлиги	the importance, the significance of anything to date, modern, topical.
Таҳлил	анализ, объектни элементларга (хаёлан ёки реал) бўлаклаш	the dismemberment of (mental or actual) object to the elements
Ансамбль	1) биргаликда чиқиш қиладиган ижрочилар гуруҳи; 2) биргаликдаги ижронинг гўзаллиги, равонлиги	1) a group of singers, speakers together, and 2) Slim, well-coordinated joint performance.
Ассоциация	таассурот, икки ёки ортиқ психик тузилма ўртасида маълум шароитларда юзага келадиган алоқадорлик	the connection that occurs under certain conditions, between two or more mental formations
Тарбия	шахсни ижтимоий ва маданий фаолиятга тайёрлаш мақсадида унинг маънавий ва жисмоний ривожланишига тизимли ва мақсадли таъсир кўрсатиш жараёни	the process of systematic and deliberate action on the spiritual and physical development of the individual in order to prepare it for the social and cultural activities.
Фараз	гипотеза (лот.), ҳодисаларнинг қвонуниятли алоқадорлиги ҳақида тахминий фикр	(from the Greek. Hypothesis - base assumption), a speculative judgment about the legitimate (reason) respect the phenomena.
Фаолият	атроф оламга ўзига хос инсоний муносабат шакли	the specific form of human relationship to the world
Дидактика	педагогиканинг таълим ва ўқитиш назарияси баён этилган қисми	the section of pedagogy, a theory of education and training
Дирижер	муסיқачи-ижрочи,	musician, bandleader,

	оркестр, хор, ансамбль, опера труппаси ва ш.к. раҳбари	choir, ensemble, opera company, etc.
Дифференциация	фарқлаш, бутунни турли қисм, шакл ва даражаларга бўлаклаш	the division, a division of the various parts, the form and degree
Билим	воқеликни ўрганиш (билиш)нинг амалиётда текширилган натижаси, унинг инсон онгида тўғри акс эттирилиши	the result of proven practices of knowledge, reality, or rather its reflection in the mind of man
Импровизация	тарихан тобора қадимий муסיқалаш типи, бунда муסיқа яратиш уни ижро этиш вақтида рўй беради	historically the most ancient type of music-making, in which the process of composing music occurs during its execution
Индивидуаллик	қандайдир ҳодиса, алоҳида мавжудот, инсоннинг бетакрор ўзига хослиги	the unique identity k.-l. phenomenon, an individual creature, man
Инновацион технологиялар	тизимда изчил, бири биридан келиб чиқадиган, ижобий якуний натижага эришишга қаратилган ҳаракатлар алгоритми	the algorithm of successive actions in the system under one of the other, aimed at obtaining a positive outcome
Санъат	1) бадий ижод, умуман – адабиёт, меъморчилик, ҳайкалтарошлик, рангасвир, графика, декоратив-амалий санъат, муסיқа, рақс, театр, кино ва инсон фаолиятининг бошқа турлари; 2) фаолиятнинг исталган турида юқори даражадаги малака, маҳорат	1) creativity in general - literature, architecture, sculpture, painting, drawing, arts and crafts, music, dance, theater, cinema and other kinds of human activity, and 2) a high degree of skill, skill in any sphere of activity.
Малака	меҳнатнинг маълум турига тайёргарлик даражаси, яроқлилиқ даражаси	the level of preparedness, the degree of fitness for k.-n. type of work
Концепция	қандайдир ҳодисани тушуниш, талқин қилишнинг маълум усули,	a certain way of understanding, interpretation k.-l.

	уларни ёритишда асосий нуқтаи назар, раҳбар ғоя; фаолият турларида етакчи ғоя, конструктив тамойил	Phenomena, the basic point of view, the guiding idea for lighting, a leading design, construction principle of the various activities
Мезон	критиерий, ниманидир баҳолаш, белгилаш ёки таснифлаш учун асос бўладиган белги	a sign, which is based on the assessment, definition or classification of something
Маданият	етиштириш, тарбиялаш, ривожлантириш	the cultivation, education, training, development, devotion
Метод	қандайдир мақсадга эришиш, муайян вазифани ҳал қилиш усули	a method of achieving k.-l. The goals address a particular problem
Муסיқий таълим	муסיқа санъати (ижод, ижодкорлик) ва муסיқа фанига профессионал ўргатиш, шунингдек, бу каби ўқитиш натижасида эгаланган билимлар тизими, йиғиндиси	a systematic purposeful development of musical culture and musical abilities of man, brought up in it responsive to the music, a deep and holistic understanding of the experience of its content, the transfer of socio-historical experience of the new generation of music
Тафаккур	инсоннинг билиш, объектив воқеликни акс эттириш жараёнининг олий шакли	the highest stage of human cognition, the process of reflection of objective reality
Маълумот	тизимланган билим, малака ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёни ва натижаси	learning process and the result of systematic knowledge and skills

Партитура	қўп овозли асарни иккитадан ортиқ, бир-бири билан устма-уст жойлашган ва такт чизиқлари билан ажратилган нота ташувчида ёзиш усули	a way of notation of polyphonic works by more than two notonostsah arranged one above the other and separated by barlines
Педагогик технология	ўз олдида таълим шакллари оптимизациялаш вазифасини кўйган, билимларни техник ва инсоний ресурслар ҳамда уларнинг ўзаро таъсирини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш ва ўрганиш жараёнини яратиш, қўллаш ва белгилашга тизимли ёндашув (ЮНЕСКО).	conceived in every detail model of educational activities for designing, organizing and conducting the training process is certain to ensure a comfortable environment for students and teachers. (V.M.Monahov)
Муаммо	кенг маънода – ўрганиш, ҳал қилиш талаб этиладиган мураккаб назарий ёки амалий масала	in the broadest sense - a complex theoretical or practical issue that requires study permit
Касб	маълум тайёргарликни талаб қиладиган ва одатда, мавжудлик манбаси саналадиган меҳнат фаолияти тури	kind of work that requires some training and is the usual source of livelihood
Жараён	1) ниманингдир ривожда ҳодиса, ҳолатларнинг изчил алмашиниши; 2) қандайдир натижага эришиш учун изчил ҳаракатлар йиғиндиси	1) a succession of events, states in the development of something 2) The set of sequential actions to achieve any result
Тизим	бир-бири билан муносабаи ва алоқадорликда бўлган, маълум яхлитлик, бутунлик ҳосил қиладиган элементлар қўплиги	a set of elements that are in relationships and connections with each other, forming a certain integrity, unity
Мутахассислик	битта касб доирасида машғулот тури	kind of classes within the same profession
Ўзигахослик	специфика, фақат шу	the distinguishing

	предмет, ҳодисага хос бўлган фарқли, характерли хусусиятлар	characteristic features unique to the subject, phenomenon
Қобилият	фаолиятнинг маълум турини муваффақиятли амалга оширишнинг субъектив шарти саналган шахснинг индивидуал хусусиятлари	individual personality traits, which are subjective conditions for the successful implementation of a certain kind of activity
Структура	тузилма, объектнинг яхлитлиги ва ўз-ўзига ўхшашлигини таъминлайдиган барқарор алоқалари ёйғиндиси, яъни турлича ташқи ва ички ўзгаришлар шароитида асосий хоссаларнинг сақланиб қолиши	a set of stable relations of the object to ensure its integrity and identity of self, that is, preservation of the basic properties at various external and internal changes
Ижод	сифат жиҳатидан янги, бетакрорлиги, оригиналлиги ва ноёблиги билан ажралиб турадиган нимадир фратиш жараёни	the activity that generates something qualitatively new and different uniqueness, originality and uniqueness
Темп	суръат, муסיқада ҳаракат тезлиги	the speed of movement in music
Технология	айнан, маҳорат ҳақидаги фан	literally - the science of excellence
Тоналлик	ладнинг юқори ҳолати	tall fret position
Анъана	ижтимоий ва маданий мероснинг авлоддан авлодга ўтиб келадиган ва маълум ҳамжамиятларда, синфларда ва ижтимоий гуруҳларда узоқ вақт мобайнида сақланиб келадиган элементлари	the elements of social and cultural heritage, transmitted from generation to generation and preserved in certain societies, classes and social groups for a long time
Ўқитувчи	таълим муассасасида ўсиб келаётган авлодни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантиришни амалга ошириб келадиган мутахассис	Specialist carrying out education, training and education of the younger generation in schools
Омил	фактор, қандайдир	the reason, the driving

	жараён, ҳодисанинг сабаби, ҳаракатлантирувчи кучи, унинг характери ёки алоҳида қирраларини белгилайди	force k.-l. Process, a phenomenon that defines its character or its individual features
Фактура	муסיқий тўқимани муайян расмийлаштириш, безаш	the specific design of the musical fabric
Тавсиф(нома)	характеристика, кимнингдир ёки ниманингдир характерли, фарқли жиҳатлари, сифатлари, қирраларини тавсифлаш	a description of specific, distinctive qualities, characteristics, properties, something or someone
Мақсад	фаолият натижасини идеал, хаёлан олдиндан қуриш	perfect, anticipating the result of mental activity
Штрих	муסיқий чолғуда ифодали мазмунга эга бўлган товуш ҳосил қилиш усули	welcome zvkoizvlecheniya a musical instrument that has an expressive value.
Эксперимент	тажриба, билиш объектини қайта яратиш, фаразларни текшириш ва ш.к	experience, playing the object of knowledge, testing hypotheses, etc.
Эмпиризм	ҳиссий тажрибани ишончли билимларнинг ягона манбаси деб тан оладиган фалсафий оқим	the philosophical direction of recognizing the sensual experience only source of reliable knowledge
Эстетика	эстетик соҳани инсон ва табиат ўртасидаги қадриятли муносабатларнинг ўзига хос намоён бўлиши сифатида ўрганадиган фалсафий фан ва инсоноарнинг бадиий фаолият соҳаси	a philosophical science that studies the aesthetic sphere as a specific manifestation of the value relationship between man and the world of art and the area of human activity

VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.

2. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон”. – 2017.– 102б.

4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: “Маънавият”, 2008.–176 б.

6. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011.–440 б.

7. Каримов И.А. Она юртимиз бахти иқболи ва буюк келажак йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. –Т.: “Ўзбекистон”, 2015. – 302 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сон Фармони.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июлдаги “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини кўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги 5106-сон Фармони.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 15 мартдаги “Умумий ўрта таълим тўғрисида низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги №140-сонли Қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунаар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги № 187-сонли Қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 26 сентябрдаги “Педагог кадрларни тайёрлаш, халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги № ПҚ-3289-сонли Қарори.

14. 2017 йил 17 ноябрдаги «Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3391-сонли қарори,

15. 8.2020 йил 26 майдаги “Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6000-сонли фармонига асосан Юнус Ражабий номидаги Ўзбек миллий муסיқа санъати институти ташкил этиш

III. Махсус адабиётлар

16. Марк Феезелл. “Мусис Тъеорй Фундаменталс” Сопйригът. 2011 Алл Ригъц Ресервед. Леарн Мусис Тъеорй. Нет-2011

17. Ишмухамедов Р.Ж., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар.– Т.: “Нихол” нашриёти, 2013, 2016.–279б.

18. Жамес Таскетт. “Фундаменталс оф чурч мусис Тъеорй” Аустин Чристиан Акашпелла Мусик. Абилене Чристиан Университй. 2009.

19. Норенков И.П., Зимин А.М. Информационные технологии в образовании: Учебное пособие.–М.: Изд. МГТУ им. Н.Баумана,2002.-336с.

20. Подласый И. Педагогика. Новый курс: учебник для студ. педаг. вузов. - в 2-х кн. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 567 с.

21. Петер Мастер. англиш Граммар анд Течнисал Уритинг. Регионал Принтинг Сентер. 2004

22. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: Учебное пособие. – СПб.: Питер. Серия “Учебное пособие”, 2004–316 с.

23. Буломов С.С., Бегалов Б.А. Информатика ва ахборот технологиялари.– Т.: Фан, 2010.–686с.

24. Педагогика назарияси ва тарихи // Тўхтаўжаева М.Х.таҳрири остида. – Т.: “Молия-иктисод”, 2008. – 208 б.

25. Иноятов У.И. Муслимов Н.А., ва бошқ. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб. 2012 й. Тошкент, “Илм-Зиё” нашриёти. 12 б.т.

26. Мишаел Пильофер анд Ёоллй Дай “Мусис Тъеорй фор думмиес” Индиана УСА 2007. Вилей Публишинг Инс.

27. Саторине Садолин. Сомплете восал течниые. 2012. www.Сомплетевосалинституте.com

28. Сайидахмедов Н.С. Янги педагогик технологиялар. – Т.: Молия, 2003. – 172 б.
29. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг тадбиқий асослари – Т.: 2006. – 163 б.
30. Уразова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Бўлажак ўқитувчининг лойиҳалаш фаолияти. // Методик қўлланма. – Т.: ТДПУ Ризографи, 2014 йил. 6,5 б.т.
31. Америсан популар мусис. Ларри Стар & Чристопоер Waterман. Охфорд Университе Пресс. Инс. 2007.
32. Қахҳаров Н.В.Вокал асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент. Иқтисод-молия. 2008. 314 б.
33. Мирзаева Н.А.. Хонандалик услубиёти асослари. Маърузалар матни. Тошкент. 2008. 48 б.
34. Бахромова Т.А. Справочник по музыкальной грамоте и солофеджио. М., 2004.
35. Нурматов Ҳ. ва бошқалар. 1-3 синф “Муסיқа” дарсликлари. 2016
36. Иброҳимов О. 4-синф “Муסיқа” дарслиги. 2016
37. Мансуров А. ва Каримова Д. 5-синф “Муסיқа” дарслиги. 2015
38. Бекматов С. 6-синф “Муסיқа” дарслиги. 2017
39. Иброҳимов О. 7-синф “Муסיқа” дарслиги. 2016

IV. Интернет сайтлар

1. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги.
2. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
3. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази.
4. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet
5. <http://natlib.uz> – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.